Polska
LOT Toruń

Lokalna Organizacja Turystyczna Toruń

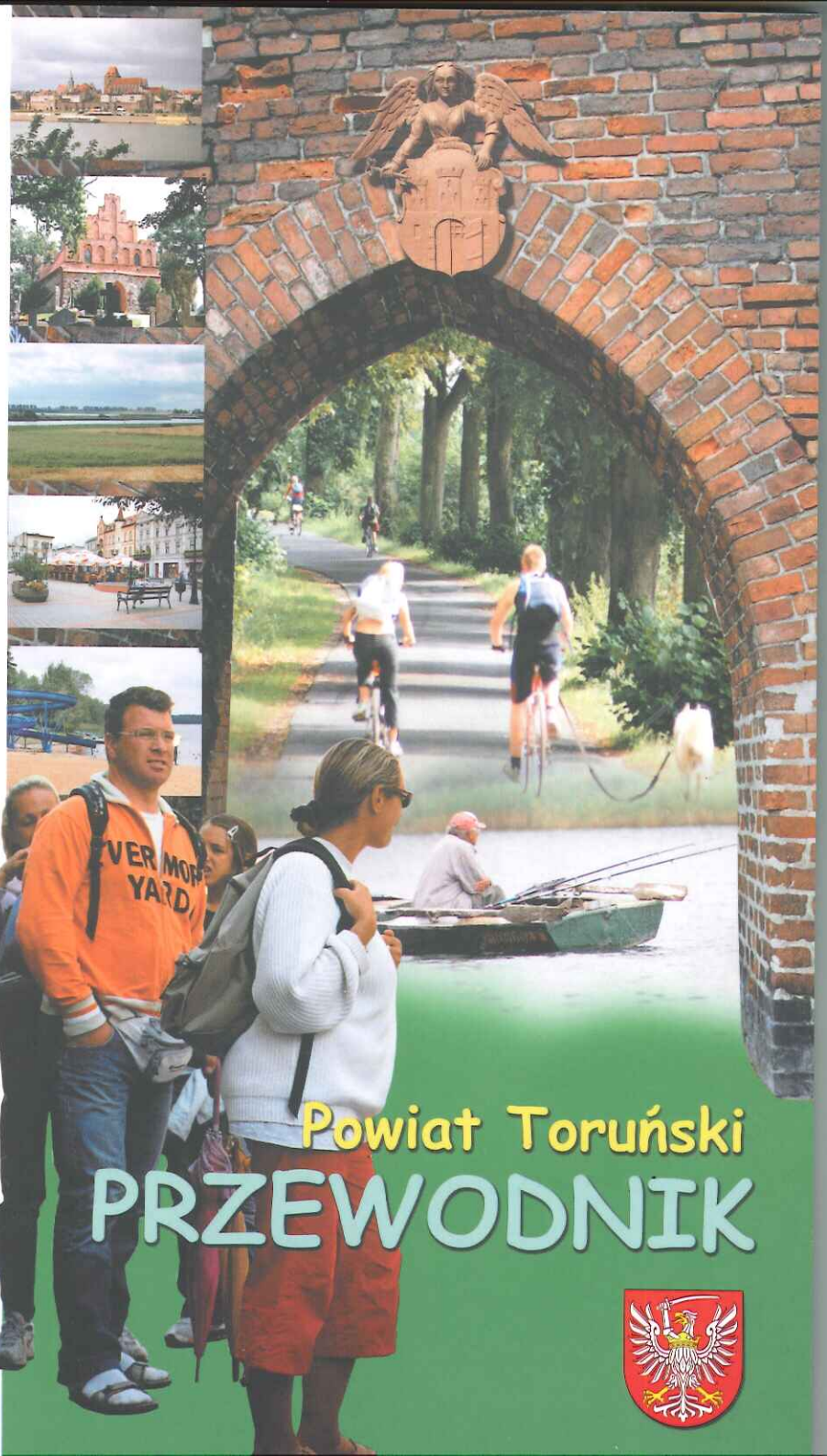

Powiat Toruński
PRZEWODNIK

PTTK

Finansowane ze środków
województwa kujawsko-pomorskiego.

POWIAT TORUŃSKI
PRZEWODNIK

Tekst: H. Miłoszewski ©
Redakcja i układ graficzny: W. i K. Oleksiak ©
Zdjęcia: H. Miłoszewski, K. Oleksiak, L. Szyczewski, A. Siałkowski

Wydawca:
Lokalna Organizacja Turystyczna Toruń
Współpraca:
Henryk Miłoszewski - PTTK OM Toruń
Starostwo Powiatowe - Wydział Promocji
dr Piotr Birecki - Fundacja Ziemia Gotyku

rok wydania 2007

Wydawca:
Pracownia Sztuk Plastycznych Sp. z o.o.
ul. Chrobrego 105/107, 87-100 Toruń
0-56 658 42 00, www.drukujtaniej.pl

ISBN 978-83-89063-22-9

Oddając w Państwa ręce pierwszy w historii Powiatu Toruńskiego przewodnik turystyczny, chcielibyśmy serdecznie zaprosić do przyjazdu w nasze strony.

Dzięki temu nowatorskiemu opracowaniu, turyści pragnący poznać atrakcje regionu nie będą mieli trudności z dotarciem do najciekawszych miejsc. Pieszo lub na rowerze można przemierzać piękne lasy, obszary chronionego krajobrazu, tereny przyjezierne i wiele innych zakątków Powiatu, które zachwycą nawet najbardziej wymagających miłośników wędrówek.

Walory turystyczne Powiatu Toruńskiego zyskały uznanie wielu stałych bywalców uprawiających różnorodne formy czynnego wypoczynku.

Zapraszamy miłośników turystyki aktywnej i pobytowej, turystów szukających miejsc znanych i nie odkrytych oraz tych wszystkich, którzy lubią historię i zabytki. Zobaczcie Państwo sami, na własne oczy jak tu jest pięknie.

Spis treści

1. Przedmowa - Słowo Starosty 3
2. Wstęp - Ogólne wiadomości o Powiecie 7
3. Gminy Powiatu 13
4. Szlaki turystyczne 26
5. Szlaki turystyczne - omówienie tras 28
6. Słownik turystyczny 58
7. Alfabetyczny spis miejsc turystycznych 59
8. Gospodarstwa Agroturystyczne 131
9. Informacje teleadresowe 133

Zamek Bierzgłowski

Herb i flaga powiatu toruńskiego

Położenie powiatu toruńskiego na mapie administracyjnej Polski

Malowniczy krajobraz powiatu toruńskiego

Powiat ziemski toruński pojawił się ponownie na mapie Polski w wyniku reformy administracyjnej 1 stycznia 1999 roku.

Powiat położony w centrum województwa kujawsko-pomorskiego, leży na styku trzech ziem historycznych: ziemi chełmińskiej, ziemi dobrzyńskiej i Kujaw. W większości gminy powiatu położone są na dwóch historycznych ziemiach: chełmińskiej i dobrzyńskiej, jedynie gmina Wielka Nieszawka położona jest na Kujawach. W jego granicach znajduje się osiem gmin wiejskich z siedzibami w Chełmży, Czernikowie, Lubiczu, Łubiance, Łysomicach, Obrowie, Wielkiej Nieszawce i Złejwsi Wielkiej oraz jedna miejska w Chełmży. Chełmża jest jedynym miastem w powiecie. Powiat liczy ponad 90 tysięcy mieszkańców. Powierzchnia powiatu wynosi 1233 km^2. Pod względem wielkości powiat toruński zajmuje 4 miejsce w województwie.

Ośrodkiem wywierającym znaczny wpływ na życie społeczne, kulturalne i gospodarcze powiatu jest Toruń. Miasto, chociaż jest odrębnym powiatem grodzkim, stanowi także administracyjną stolicę powiatu ziemskiego. Powiat toruński graniczy: od południowego-wschodu z powiatem lipnowskim, od wschodu z powiatem golubsko-dobrzyńskim, od północnego-wschodu z powiatem wąbrzeskim, od północy z powiatem chełmińskim, od południowego-zachodu z powiatem bydgoskim oraz od południa z powiatami: aleksandrowskim i inowrocławskim.

Sprowadzeni na początku XIII wieku przez księcia mazowieckiego Konrada mnisi-rycerze Zakonu krzyżackiego, do pomocy w walce z pogańskimi plemionami pruskimi, odegrali znaczącą rolę w dziejach nie tylko ziemi chełmińskiej ale także w historii państwa polskiego. W Małej Nieszawce, Toruniu i Zamku Bierzgłowskim Krzyżacy zbudowali pierwsze zamki na ziemiach królestwa polskiego.

Założone na prawie chełmińskim szybko rozwijające się miasta Toruń i Chełmno (1233 rok), stały się wkrótce centrum regionu i jednymi z największych w państwie zakonnym. W Chełmży została ulokowana stolica diecezji chełmińskiej, podnosząc rangę i znaczenie miasta.

Szlaki handlowe i kupieckie przebiegające przez Toruń sprzyjały rozwojowi miast i poszczególnych miejscowości oraz kształtowały obecny układ komunikacyjny powiatu. Późniejsze wydarzenia historyczne, jak zawarty w 1466 roku II pokój toruński czy okres rozbiorowy, kształtowały rozwój gospodarczy, ekonomiczny i przemysłowy powiatu toruńskiego, doprowadzając do znacznych kontrastów pomiędzy poszczególnymi rejonami. Symbolem różnic pomiędzy zaborami był Lubicz: Lubicz-Górny należał do imperium rosyjskiego natomiast Lubicz-Dolny był pod panowaniem państwa pruskiego.

W tym okresie zaczyna się historia powiatu toruńskiego. Wydzielony przez władze pruskie w roku 1818 obejmował 67 majątków szlacheckich, 3 dominia państwowe oraz 4 miasta - Toruń, Podgórz, Chełmżę

i Kowalewo Pomorskie. Tereny pozostające pod panowaniem rosyjskim (okolice Osieka, Obrowa i Czernikowa) należały do powiatu lipnowskiego. Były one biednymi peryferiami wielkiego mocarstwa położonymi z daleka od szlaków komunikacyjnych i ośrodków miejskich. Powolny rozwój rozpoczął się dopiero w drugiej połowie XIX wieku, a na przełomie XIX i XX wieku gospodarka osiągnęła stosunkowo wysoki poziom. Lokalnym centrum było Czernikowo - siedziba kancelarii gminy, nowej szkoły i kółka rolniczego. Inaczej potoczyła się historia ziem znajdujących się pod panowaniem pruskim. Rosnąca potęga królestwa a następnie cesarstwa niemieckiego korzystnie wpływała na sytuację gospodarczą tego rejonu. Prężnie rozwijało się rolnictwo i przetwórstwo (mleczarnie, rzeźnie, młyny, gorzelnie, browary). W Chełmży od 1882 roku pracowała największa na przełomie wieków w Europie cukrownia. Nastąpił gwałtowny rozwój połączeń kolejowych. Uruchomiona w latach 1861-1862, jedna z najstarszych w Polsce, linia kolejowa połączyła Bydgoszcz z Warszawą i ściślej związała z Toruniem i ziemiami powiatu, tereny leżące na lewym brzegu Wisły. Znacząco dla ożywienia gospodarczego terenów powiatu przyczyniły się połączenia kolejowe z Olsztynem (w 1873 roku), Grudziądzem (w 1882 roku), Unisławiem przez Chełmżę (w 1893 roku), Kowalewem Pomorskim przez Chełmżę (w 1894 roku), z Lubiczem (w roku 1902), z Czarnowem (w 1910 roku) oraz w 1912 roku z Unisławiem. Rozbudowa twierdzy Toruń sprzyjała powstawaniu licznych firm budowlanych, cegielni, tartaków, spowodowała wzmożony popyt na produkty żywnościowe i wyroby rzemieślnicze. Szybko rozrastała się też Chełmża, stając się ważnym ośrodkiem przemysłowym regionu, ożywił się gospodarczo graniczny Lubicz. Lata rozbiorów to również walka z germanizacją i rusyfikacją. Mieszkańcy ziemi toruńskiej brali udział w Powstaniu Listopadowym i Powstaniu Styczniowym. Działały towarzystwa kulturalne, naukowe, sportowe i gospodarcze, kółka rolnicze, zespoły śpiewacze, wydawano prasę i literaturę. W drukarni toruńskiej Lambeck'a wydrukowano pierwsze polskie wydanie „Pana Tadeusza" Adama Mickiewicza. Zaangażowane w obronie polskości było duchowieństwo, ziemiaństwo (np. rodziny Czarlińskich, Donimirskich, Działowskich, Dziewanowskich, Gajewskich, Kalksteinów, Karwatów, Sczanieckich, Ślaskich i Zielińskich) a także rzemieślnicy, kupcy, chłopi.

Tereny byłego zaboru rosyjskiego odzyskały niepodległość pod koniec 1918 roku, pruskiego - na mocy decyzji zwycięskich mocarstw w styczniu 1920 roku. Toruń został stolicą województwa pomorskiego i utworzonego również powiatu toruńskiego. W II Rzeczpospolitej powiat ten obejmował dwa miasta i 69 gmin z ziem byłego zaboru pruskiego. Leżące za Drwęcą tereny gmin Osówka, Mazowsze, Czernikowo wchodziły w skład powiatu lipnowskiego w woj. warszawskim - powiat ten włączono do pomorskiego dopiero w 1938 roku. Okres dwudziestolecia międzywojennego był okresem intensywnych działań zmierzających do zniwelowania różnic kulturowych i gospodarczych terenów wchodzących do powiatu toruńskiego.

Po zajęciu Polski przez wojska hitlerowskie w 1939 roku tereny powiatu zostały wcielone do Okręgu Rzeszy Gdańsk - Prusy Zachodnie.

Nastał czas germanizacji, zmasowanych wysiedleń, aresztowań i egzekucji Polaków. Ludności polskiej zamieszkującej okręg administracyjnie nadano niemiecką grupę narodowościową, co spowodowało wiele powojennych dramatów.

W końcu stycznia i na początku lutego 1945 roku oswobodzona spod okupacji ziemia chełmińska została przejęta przez polską władzę. Straty okupacyjne i wojenne były bardzo dotkliwe, zniszczona została sieć kolejowa, telefoniczna, drogowa, wywieziono urządzenia komunalne, fabryczne. Nastąpiła fala przesiedleń ludności ze wschodniej i centralnej Polski. Od 1945 roku powiat toruński był cześcią województwa pomorskiego ze stolicą w Bydgoszczy. W roku 1975 powiaty zostały zlikwidowane, a tworzące je gminy znalazły się w granicach województw.

Wprowadzona 1 stycznia 1999 roku reforma administracyjna ponownie dokonała podziału kraju na powiaty i gminy - ponownie zaistniał powiat toruński.

Powiat toruński jest powiatem posiadającym dobre warunki glebowe dla rolnictwa, szczególnie w jego północnej części. Z występujących tutaj kopalin gospodarczo wykorzystywane są złoża piasku i żwirów (gm. Lubicz), iłów (gm. Zławieś Wielka) i kredy jeziornej (gm. Obrowo i Czernikowo). Podstawowe znaczenie mają drogi krajowe Nr 1,10, 15 i 80, których łączna długość przekracza 115 km. Przez powiat przebiega 11 kilometrowy odcinek autostrady A1 z mostem przez Wisłę w Czerniewicach - Grabowcu. Wszystkie gminy powiatu posiadają sieci wodociągowe i oczyszczalnie ścieków. Rolnictwo powiatu toruńskiego zaliczane jest do przodujących w województwie. Stanowi ono bazę dla rozwoju przemysłu rolno-spożywczego, jak przemysł cukrowniczy, mięsny, zbożowo-młynarski, mleczarski. Tu powstały pierwsze w Polsce ekologiczne gospodarstwa produkujące „zdrową żywność".

Powiat toruński jest wyjątkowo atrakcyjny dla turystów krajowych i zagranicznych, zarówno ze względu na cenne obiekty zabytkowe, jak i osobliwości przyrodnicze. Największym i najważniejszym centrum turystycznym jest Toruń, którego dobrze zachowane średniowieczne Stare Miasto zostało wpisane w 1998 roku na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Liczącym się ośrodkiem turystycznym jest także Chełmża, ze średniowiecznym układem urbanistycznym i wspaniałymi zabytkowymi obiektami: konkatedrą św. Trójcy i kościołem św. Mikołaja. Do godnych uwagi zabytków powiatu toruńskiego można zaliczyć zespoły pałacowo-parkowe i dworsko-parkowe znajdujące się w Gronowie, Brąchnówku, Łążynie, Nawrze, Pluskowęsach, Turznie, Piwnicach, Przysieku i Skłudzewie oraz kościoły w Bierzgłowie, Czarnowie, Czernikowie, Dźwierznie, Grzywnie, Kiełbasinie, Łążynie, Młyńcu, Nawrze, Papowie Toruńskim, Przecznie i Świerczynkach.

Zamek krzyżacki w miejscowości Zamek Bierzgłowski, ruiny zamku w Złotorii oraz zniszczone fragmenty zamków w Małej Nieszawce stanowią ważny etap wycieczek pieszych i rowerowych. Na miłośników poznania tajemnic nieba czeka Obserwatorium Astronomiczne Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Piwnicach. O martyrologii narodu polskiego

z lat okupacji hitlerowskiej przypominają liczne Miejsca Pamięci Narodowej, np. w Bielczynach, Chełmży, Chorabiu, Grabowcu, Mierzynku i Olku, o tragicznych wydarzeniach związanych z czasami stalinizmu - tablica odsłonięta w roku 1997 w Chełmży poświęcona pamięci kapitana Szczepańskiego ps. „Dębina", cichociemnego, skazanego na śmierć w 1945 roku. Historię najnowszą związaną z dramatycznymi wydarzeniami uprowadzenia księdza Jerzego Popiełuszki w 1983 roku przypomina obelisk ustawiony w Górsku, w miejscu porwania.

Powiat toruński jest niezwykły nie tylko dla pasjonatów historii i sztuki, ale także dla miłośników pięknej przyrody i szukających spokojnego wypoczynku na łonie natury. Urozmaicony teren powiatu toruńskiego, w którym przeważają płaskie lub faliste wysoczyzny morenowe porozcinane dolinami rynien polodowcowych, został ukształtowany przez ostatnie zlodowacenie zwane zlodowaceniem bałtyckim. Malowniczym elementem krajobrazu są liczne jeziora i oczka wodne, pradoliny i doliny rzeczne a także wydmy. Wisła i Drwęca to główne rzeki przepływające przez obszar powiatu. Do Wisły wody swoje odprowadzają Drwęca, Struga Toruńska, Struga Łysomicka, Struga Zielona, Tążyna i rzeka Mień. Ważnymi dopływami Drwęcy, która posiada swe ujście w Złotorii koło Torunia są: Struga Rychnowska - płynąca wzdłuż granicy z powiatem golubsko-dobrzyńskim, Struga Jordan i Wilcza Struga. Największe jezioro w powiecie to jezioro Chełmżyńskie, typowe jezioro rynnowe. Spośród innych jezior na uwagę zasługują jeziora: Grodno, Osiek, Głuchowo, Dzikowo, Kamionki, Steklin, Zacisze i Kijaszkowo.

Lasy stanowią prawie 1/3 powierzchni powiatu. Największe zalesienie występuje w gminach Wielka Nieszawka i Czernikowo; najniższe w gminie Chełmża. Najczęściej spotykanym gatunkiem drzewa jest sosna, a następnie świerk, brzoza i dąb.

Świat zwierzęcy jest bardzo różnorodny gatunkowo, np. samych owadów występuje tu ponad 1500 gatunków. W rzekach powiatu toruńskiego żyją ryby z rodziny karpiowatych, łososiowatych oraz okoniowatych. Wody Drwęcy, która od 1961 roku jest rezerwatem przyrody, stanowią doskonałe miejsce tarła dla pstrąga, łososia, troci oraz certy. Na łąkach można spotkać żmiję zygzakowatą, zaskrońce, padalce, jaszczurki zwinki i jaszczurki żyworodne, a niekiedy także gniewosza plamistego. Występuje blisko 150 gatunków ptaków np. wszystkie gatunki dzięciołów i jastrzębi, także kukułki, kaczki, bażanty, perkozy, czaple siwe, rybitwy, myszołowy i sowy. Na terenie powiatu toruńskiego występują gatunki łowne (jeleń, daniel, sarna, dzik, zając) oraz te, których wielkość populacji regulowana jest w sposób naturalny (np. łoś, wilk). Wśród drapieżników najliczniejsze są lisy, borsuki, jenoty, kuny leśne i domowe, tchórze, a do okazów rzadkich należy gronostaj. Na niektórych podmokłych obszarach można też spotkać wydrę i piżmaka.

Do ważnych walorów przyrodniczych powiatu należą rezerwaty przyrody, obszary chronionego krajobrazu oraz liczne pomniki przyrody. Wśród rezerwatów przyrody należy wymienić: rezerwat przyrody „Las Piwnicki" założony w 1956 roku z okazałymi dębami i sosnami; leżący na terenie Torunia rezerwat leśny „Kępa Bazarowa" z nadwiślańskim

łęgiem wierzbowo-topolowym o cechach zbiorowiska naturalnego oraz tylko częściowo leżący na terenie powiatu rezerwat ichtiologiczny „Rzeka Drwęca", obejmujący wody Drwęcy i kilku jej dopływów. Z kolei do obszarów chronionego krajobrazu na terenie powiatu należą: „Obszar wydmowy na południe od Torunia", „Obszar strefy krawędziowej Kotliny Toruńskiej", „Nizina Ciechocińska" i „Jezioro Steklin". Pomniki przyrody występują w większości w dawnych parkach dworskich i pałacowych, np. w Chełmży, Nawrze, Bocieniu, Głuchowie, Zalesiu, Pluskowęsach, Lubiczu, Młyńcu, Jedwabnie, Wybczyku, Zamku Bierzgłowskim, Łysomicach, Różankowie, Turznie, Ostaszewie, Zębowie, Łążynie, Małej Nieszawce, Dybowie, Czarnowie, Przysieku, Skłudzewie, Górsku, Czarnych Błotach i w wielu innych miejscowościach.

Większość wymienionych walorów turystyczno-krajoznawczych powiatu znajduje się na znakowanych szlakach turystycznych pieszych i rowerowych, których gospodarzem jest Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Sieć szlaków turystycznych powiatu należy do największych w całym województwie.

Panorama Torunia od strony Kaszczorka

GMINY POWIATU TORUŃSKIEGO

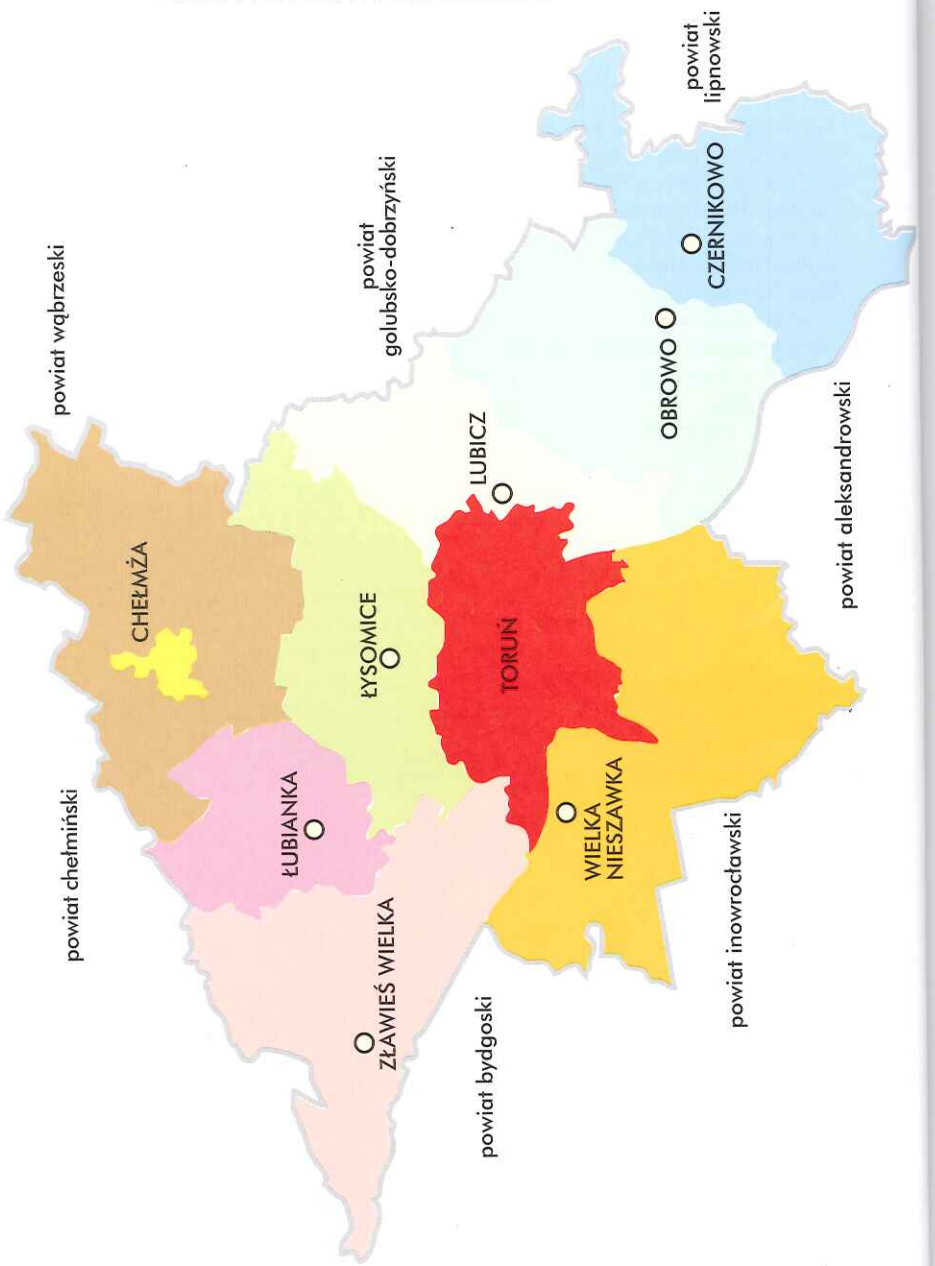

CHEŁMŻA - gmina miejska

Miasto Chełmża liczące 15.300 mieszkańców, usytuowane jest w północnej części powiatu toruńskiego na historycznej ziemi chełmińskiej. Południowa część miasta położona jest nad prawie 300 hektarowym jeziorem Chełmżyńskim. Miasto zajmuje powierzchnię 8,5 km^2. Chełmża leżąca przy dawnych szlakach kupieckich do Chełmna, Malborka i Gdańska posiada dobrze rozwinięte połączenia z innymi ośrodkami miejskimi - autobusowe (PKS) z Toruniem, Chełmnem, Grudziądzem, Kowalewem Pomorskim, Radzyniem Chełmińskim i Wąbrzeźnem oraz kolejowe (PKP) z Toruniem, Grudziądzem i Malborkiem.

Rynek w Chełmży

W 1246 roku pierwszy biskup chełmiński Heidenryk wybrał na siedzibę diecezji wieś Łozę, którą otrzymał w ramach uposażenia od wielkiego mistrza krzyżackiego. Chełmża jako miasto *Culmense* została wymieniona w 1251 roku. Od czasu lokowania przez biskupów chełmińskich, pozostawała ich własnością do 1772 roku. W okresie rządów pruskich w 1824 roku stolica diecezji została przeniesiona z Chełmży do Pelplina. Z okresu świetności miasta, jako siedziby biskupów, pochodzą najcenniejsze zabytki: konkatedra św. Trójcy, której budowę rozpoczęto w 1251 roku oraz kościół św. Mikołaja, którego budowę zaczęto w 1248 roku.

Zmodernizowana cukrownia w Chełmży

Pod koniec XIX wieku, po wielu latach stagnacji, miasto zaczęło się rozwijać. W 1882 roku przeprowadzono przez miasto linię kolejową: Toruń - Chełmża - Grudziądz, a w 1894 Chełmża - Kowalewo Pomorskie. W roku 1882 została uruchomiona cukrownia, jedna z najstarszych w Polsce i Europie.

W mieście ukazują się miesięczniki Głos Chełmżyński i Gazeta Chełmżyńska. Działa chór mieszany „Święta Cecylia" - jeden z najstarszych tego typu w Polsce, założony w roku 1869. Życie kulturalne miasta skupia się wokół Miejskiej i Powiatowej Biblioteki Publicznej, w ramach której funkcjonuje Chełmżyński Dom Kultury. Aktywność sportową mieszkańców propagują: Klub Sportowo-Turystyczny „Włókniarz", Klub Sportowy „Legia", Chełmżyńskie Towarzystwo Wioślarskie oraz Klub Sportowy „Pogoń".

Miejska plaża

Przez miasto poprowadzone są trzy szlaki piesze: *żółty* z Chełmży do Papowa Biskupiego, *niebieski* z Chełmży do Ciechocina i *zielony* rozpoczynający się i kończący w Chełmży. Turystyką

aktywną zajmuje się Ośrodek Sportu i Turystyki, który zawiaduje także halą sportowo-widowiskową, obiektem sportowo-turystycznym i noclegowym. Miasto posiada dobrze rozwiniętą bazę gastronomiczno-hotelarską. Z ważnych cyklicznych imprez odbywających się w mieście należy wymienić: Półmaraton Chełmżyński, Rajd Rowerowy Turystycznym Szlakiem Zielonym oraz Zawody Wędkarskie o Puchar Burmistrza Miasta.

CHEŁMŻA - gmina wiejska

Gmina w całości położona jest na historycznej ziemi chełmińskiej w północnej części powiatu toruńskiego. Graniczy od północy i wschodu z powiatami: chełmińskim i wąbrzeskim oraz od południa z gminami: Łubianka i Łysomice. Powierzchnia gminy wynosi prawie 179 km^2, w tym około 15.000 ha stanowią użytki rolne a ponad 2.000 ha lasy i jeziora. Na obszarze gminy znajduje się 28 sołectw (Bogusławki, Bielczyny, Brąchnówko, Browina, Dziemiony, Drzonówko, Grzegorz, Grzywna, Głuchowo, Januszewo, Dźwierzno, Kuczwały, Kiełbasin, Kończewice, Liznowo, Mirakowo, Nawra, Nowa Chełmża, Pluskowęsy, Parowa Falęcka, Skąpe, Szerokopas, Strużal, Sławkowo, Świętosław, Windak, Witkowo, Zajączkowo oraz Zelgno) obejmujących 33 wsi. Gminę zamieszkuje około 10.000 mieszkańców. Gmina ma charakter wybitnie rolniczy.

Wieś Grzegorz

Zróżnicowany krajobraz z trzema polodowcowymi jeziorami (Głuchowskie inaczej Bielczyńskie, Chełmżyńskie, Grodzieńskie), liczne walory krajoznawcze, zabytki oraz dobrze rozwinięta sieć dróg lokalnych decydują o atrakcyjności turystycznej gminy. Głównymi ciekami wodnymi gminy są Fryba i Struga Toruńska (Bacha, Mokra).

Na uwagę zasługuje odkryta przez toruńskich naukowców, położona na półwyspie jeziora Grodzieńskiego, osada obronna z epoki żelaza, nazywana „drugim Biskupinem". Najcenniejszymi znaleziskami są ozdoby kobiece, fragmenty naczyń ceramicznych oraz narzędzia kościane.

Turystów - pielgrzymów przyciąga Sanktuarium Błogosławionej Juty w Bielczynach leżące nad jeziorem Głuchowskim. Juta żyła w XIII wieku, opinię świętości uzyskała dzięki swojej wielkiej pobożności i miłosiernym uczynkom.

Okolice Bielczyn, droga E-1

Wśród wielu miejscowości położonych w granicach gminy, należy koniecznie zobaczyć Dźwierzno z gotyckim kościołem i zespołem dworsko-folwarcznym, Grzywnę z trzema dworami i pięknym gotyckim kościołem, Kiełbasin z gotyckim kościołem - laureatem konkursu „Zadbany Zabytek", Kończewice z zespołem dworsko-parkowym i folwarcznym, Mirakowo z dworem, Nawrę z ciekawym zespołem pałacowo-parkowym, gotyckim kościołem i grobami Kruszyńskich i Sczanieckich,

Pluskowęsy z zespołem pałacowo-parkowym i zabudowaniami folwarcznymi oraz Zajączkowo, w którym turystów zainteresuje ruina gotyckiego kościoła oraz zespół dworsko-parkowy. Niektóre z posiadłości, jak Nawra Kruszyńskich czy Pluskowęsy Kalksteinów posiadają bogatą historię związaną z prowadzoną przez ich właścicieli działalnością społeczną, patriotyczną i kulturalną. Przez lata te siedziby ziemiańskie gościły wielu znanych Polaków np. Juliana Niemcewicza, Kornela Ujejskiego, Oskara Kolberga, Juliana Fałata, Wojciecha Kętrzyńskiego.

Kończewice, "witacz dożynkowy"

Jeziora Chełmżyńskie, Grodzieńskie i Głuchowskie (ośrodki wypoczynkowe w Mirakowie i Zalesiu) przyciągają amatorów rekreacji, sportów wodnych i wędkarzy. Nad jeziorem Grodno przy Zalesiu usytuowany jest, jeden z nielicznych w kraju, Ośrodek Hodowli Zwierząt PZŁ specjalizujący się w hodowli bażantów.

Gmina posiada dobrze rozwiniętą sieć szlaków turystycznych pieszych i rowerowych zarządzanych przez Oddział Miejski PTTK im. M. Sydowa w Toruniu.

W gminie kolportowane jest pismo „Kurenda".

GMINA CZERNIKOWO - gmina wiejska

Gmina jest położona w całości na historycznej ziemi dobrzyńskiej, w południowo-wschodniej części powiatu toruńskiego. Graniczy od północy i wschodu z powiatami: golubsko-dobrzyńskim i lipnowskim, od południa przez Wisłę z powiatem aleksandrowskim oraz od zachodu z gminą Obrowo. Powierzchnia gminy wynosi 170 km^2, w tym ponad 7.700 ha stanowią użytki rolne i ponad 10.000 ha lasy i jeziora. Gmina liczy 17 sołectw (Czernikowo, Czerników-ko, Jackowo, Kiełpiny, Kijaszkowo, Liciszewy, Mazowsze, Mazowsze-Parcele, Nowogródek, Osówka, Pokrzywno, Skwirynowo, Steklin, Steklinek, Witowąż, Wygoda i Zimny Zdrój) obejmujących 21 wsi. Łącznie gminę zamieszkuje ponad 8.700 mieszkańców.

Pastwisko w okolicy wsi Mazowsze

Gmina ma charakter rolniczy.

Największe jeziora gminy: Kijaszkowskie (Mazowsze), Liciszewskie i Steklin przyciągają wędkarzy - amatorów dużej ryby. Położony nad jeziorem Kijaszkowskim ośrodek wypoczynkowy zaprasza spragnionych ciszy.

Jezioro Kijaszkowskie od wsi Mazowsze

Geograficznie obszar gminy położony jest na Pojezierzu Dobrzyńskim i ma zróżnicowany charakter: część południowa z szerokim pasem lasów leży w pradolinie Wisły, część północna leżąca na Wysoczyźnie Dobrzyńskiej charakteryzuje się pofałdowanym terenem z morenami czołowymi i z jeziorami rynnowymi. Szczególnie cenny jest kompleks leśny administrowany przez Nadleśnictwo Dobrzejewice, w okolicy Osówki, Nowogródka, Wilczych Kątów i Włęcza. Głównymi ciekami wodnymi gminy są: Wisła i Mień.

Jezioro Steklin

Gminę przecinają od strony południowo-wschodniej do północno-zachodniej: linia kolejowa Toruń - Sierpc oraz droga krajowa Nr 10 Toruń - Płońsk. W południowej części gminy sieć dróg jest bardzo słabo rozwinięta, w części północnej jest odwrotnie.

Osówka, dawny zbór

Atrakcyjne pod względem turystyczno-krajoznawczym miejscowości gminy to: Czernikowo z częściowo gotyckim kościołem, plebanią w stylu dworkowym oraz grobowcami dawnych właścicieli ziemskich, Nowogródek, Steklin i Steklinek z zespołami dworsko-parkowymi oraz Kijaszkowo z parkiem dworskim krajobrazowym, usytuowanym na schodzącym do jeziora zboczu. Nad jeziorem Steklińskim, w pobliżu miejscowości Niedźwiedź archeolodzy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika zlokalizowali grodzisko wczesnośredniowieczne; odkryli ciekawe ślady osadnictwa, np. łódź dłubaną, naczynia, broń (datowane na VI - XI wiek).

Wilcze Kąty; dawny kantorat

Interesujące są także obiekty związane z osadnictwem olenderskim, usytuowane w paśmie nadwiślanym gminy Czernikowo. Są to m.in. chaty olenderskie w Pokrzywnie, Wilczych Kątach oraz Włęczu, domy modlitwy i dzwonnice w Wilczych Kątach i Włęczu oraz cmentarze olenderskie w Jackowie, Wilczych Kątach i we Włęczu. Krajobraz urozmaicają liczne przydrożne kapliczki stojące na skrzyżowaniach i rozstajach dróg.

Działalnością sportową na terenie gminy zajmują się kluby sportowe: „Viktoria" i „Comets". W gminie kolportowany jest kwartalnik samorządowy „Dwa Słowa".

Przez gminę prowadzi turystyczny szlak rowerowy.

GMINA LUBICZ - gmina wiejska

Gmina położona jest prawie w centrum powiatu toruńskiego, częściowo na historycznych ziemiach chełmińskiej i dobrzyńskiej. Graniczy od północnego-wschodu z powiatem golubsko-dobrzyńskim, od wschodu z gminą Obrowo, od południa przez Wisłę z gminą Wielka Nieszawka, od wschodu z Toruniem oraz od północy z gminą Łysomice. Powierzchnia gminy wynosi 106 km^2, w tym prawie 7.300 ha stanowią użytki rolne i około 2.000 ha lasy i jeziora. Na obszarze gminy znajduje się 17 sołectw (Brzezinko, Brzeźno, Grabowiec, Grębocin, Gronowo, Jedwabno, Kopanino, Krobia, Lubicz Dolny, Lubicz Górny, Mierzynek, Młyniec Pierwszy, Młyniec Drugi, Nowa Wieś, Rogowo, Rogówko, Złotoria), obejmujących 19 wsi. Gminę liczy około 16.500 mieszkańców.

Złotoria, widok z Czerniewic

Korzystny układ komunikacyjny oraz bliskość miasta Torunia sprzyjał rozwojowi gminy, w której jest zarejestrowanych ponad 1000 podmiotów prowadzących działalność gospodarczą. Drogi krajowe Nr 10 Toruń - Płońsk oraz Nr 15 Toruń - Olsztyn a także węzeł i most autostradowy drogi międzynarodowej A1 zapewniają dobre warunki transportu i podróżowania. Gmina posiada charakter rolniczo-usługowo-produkcyjny.

Teren gminy od średniowiecza stanowił obszar przygraniczny, najpierw pomiędzy Zakonem krzyżackim i Polską, a później w okresie rozbiorowym pomiędzy zaborcą pruskim i rosyjskim. Obszar gminy z kierunku północno-wschodniego ku południowo-zachodniemu przedziela rzeka Drwęca, uznana w 1961 roku za rezerwat ichtiofaunistyczny. Na terenie gminy w Złotorii, tuż obok ruin zamku kazimierzowskiego, Drwęca wpada do Wisły. Oprócz Wisły i Drwęcy przez teren gminy prowadzą swoje wody: Struga Rychnowska (znana z wielu młynów wodnych znajdujących się na niej w średniowieczu) oraz Wilcza Struga (zwana Lubicką), uchodząca do Drwęcy w Lubiczu.

Most na Drwęcy w Lubiczu

Atut turystyczny gminy to otoczone lasami małe jeziorka i oczka wodne oraz doliny rzek Drwęcy i Wisły. Malownicze tereny gminy wykorzystywane są przez mieszkańców Torunia do uprawiania turystyki pieszej i rowerowej a rzeki - turystyki kajakowej. Na amatorów „moczenia kija" czekają wody Drwęcy - uznanej w dolnym odcinku za rzekę górską, czyli za krainę ryb łososiowatych a także inne łowiska, np. w Józefowie. Zbieraczy leśnego runa przyciągają naddrwęckie lasy. Bogactwo fauny leśnej i ptactwa wodnego zapewnia dobre warunki do uprawiania łowiectwa.

Stadnina Koni AGROFOOD SA w Grabowcu

Gmina Lubicz jest niezwykle atrakcyjna dla turystów bowiem walory turystyczno-krajoznawcze są równomiernie rozłożone na całym jej obszarze. W Złotorii, przy ujściu Drwęcy do Wisły, zwracają uwagę ruiny królewskiego zamku z XIV wieku. Zespoły dworsko- i pałacowo-parkowe znajdują się m.in. w Brzezinku, Grębocinie, Gronowie, Gronówku, Jedwabnie i Mierzynku. Kościoły zabytkowe obejrzymy w Brzezinku, Grębocinie, Gronowie, Młyńcu, Rogowie i Złotorii. Duża ilość zabytkowych cmentarzy katolickich i ewangelickich oraz ciekawych kapliczek przydrożnych to kolejna atrakcja gminy. Na koneserów krajoznawstwa czekają zabytki techniki, takie jak młyny, śluzy, pomniki przyrody żywej (parki w Gronowie i Jedwabnie) oraz grodziska średniowieczne (Jedwabno i Gronowo).

Muzeum Piśmiennictwa i Drukarstwa w Grębocinie

Interesującą ofertę turystyczną prezentuje, nawiązujące do wielowiekowej tradycji papierniczej regionu Muzeum Piśmiennictwa i Drukarstwa w Grębocinie, mieszczące się w dawnym gotyckim kościele.

Czynnemu wypoczynkowi sprzyjają gospodarstwa agroturystyczne i ośrodki jeździeckie w Grabowcu, Grębocinie i Lubiczu .

Przez teren gminy przebiegają piesze i rowerowe szlaki turystyczne, w tym szlak międzynarodowy E-11 prowadzący z Torunia, przez Golub-Dobrzyń, Brodnicę do Radomna, na dużej przestrzeni wzdłuż doliny Drwęcy. Gospodarzem szlaków jest Oddział Miejski PTTK im. M. Sydowa w Toruniu.

Na terenie gminy kolportowane są czasopisma „Goniec gminny" i „Ilustrator", organizowane są cyklicznie imprezy kulturalno-turystyczno-sportowe: „Jesteśmy w Europie", „Święto pieczonego ziemniaka", „Pożegnanie lata", „Powitanie jesieni" oraz „Półmaraton Złoty".

GMINA ŁUBIANKA - gmina wiejska

Gmina położona jest na historycznej ziemi chełmińskiej, w północno-zachodniej części powiatu toruńskiego. Graniczy od zachodu z powiatem chełmińskim, od północy z gminą Chełmża, od wschodu z gminą Łysomice i Toruniem a od południa z gminą Zławieś Wielka. Powierzchnia gminy wynosi 85 km^2, w tym prawie 7.500 ha stanowią użytki rolne i ponad 400 ha lasy i jeziora. Na obszarze gminy znajduje się 12 sołectw (Bierzgłowo, Biskupice, Brąchnowo, Dębiny, Łubianka, Pigża, Przeczno, Warszewice, Wybcz, Wybczyk, Wymysłowo, Zamek Bierzgłowski) obejmujących 14 wsi. Łącznie w gminie mieszka około 5.800 mieszkańców. Jest najmniejszą pod względem obszaru gminą w powiecie. Gmina ma charakter rolniczy.

Geograficznie gmina leży na Pojezierzu Chełmińskim poza fragmentem południowym, który znajduje się w Kotlinie Toruńskiej i jest objęty ochroną jako obszar chronionego krajobrazu.

Geograficznie gmina leży na Pojezierzu Chełmińskim poza fragmentem południowym, który znajduje się w Kotlinie Toruńskiej i jest objęty ochroną jako obszar chronionego krajobrazu.

Wiatrak w Bierzgłowie

Na terenie gminy znajduje się wiele cennych zabytków architektury sakralnej i świeckiej; najbardziej wartościowym jest doskonale zachowany, średniowieczny zamek krzyżacki w Zamku Bierzgłowskim. Zamek, własność diecezji toruńskiej, został odremontowany z zachowaniem detalu architektonicznego; szczególnie interesujący jest tympanon pochodzący z około 1300 roku, z jedną z najwybitniejszych ceramicznych rzeźb średniowiecznej Europy. Obecnie zamek jest siedzibą aktywnie działającego Diecezjalnego Centrum Kultury. Gotyckie kościoły w Bierzgłowie i Przecznie oraz osiemnastowieczny kościół w Biskupicach przyciągną zarówno turystów jak i krajoznawców. Wartościowe są także XIX-wieczne zespoły pałacowo- i dworsko-parkowe w Biskupicach, Łubiance, Pigży, Warszewicach, Wybczyku oraz Wybczu, nie tylko ze względu na walory historyczne, artystyczne ale także przyrodnicze. Wśród parkowego drzewostanu występują drzewa aklimatyzowane oraz drzewa podlegające ochronie jako pomniki przyrody żywej. Na terenie gminy nie ma większych cieków wodnych i jezior.

Kościół w Biskupicach

Tradycje sportowe podtrzymywane są przez cztery kluby sportowe z GKS Sparta - Łubianka na czele.

Sieć drogowa jest w gminie dość mocno rozbudowana i umożliwia dotarcie samochodem lub PKS do interesujących miejscowości gminy.

Przez teren gminy przebiega kilka szlaków turystycznych pieszych i rowerowych wychodzących z Torunia i prowadzących m.in. do Chełmna, Grudziądza i Unisławia.

Zamek Bierzgłowski

GMINA ŁYSOMICE - gmina wiejska

Gmina Łysomice leży w centralnej części powiatu toruńskiego, w całości na historycznej ziemi chełmińskiej. Graniczy od północy z gminą Chełmża, od północnego-wschodu z powiatem golubsko-dobrzyńskim, od wschodu z gminą Lubicz, od południa z Toruniem, przez dwukilometrowej szerokości pas lasu oraz od zachodu z gminą Łubianka. Powierzchnia gminy obejmuje 128 km^2, w tym ponad 8.800 ha stanowią użytki rolne a około 3.000 ha - lasy i jeziora. Na obszarze gminy znajduje się 13 sołectw (Gostkowo, Kamionki Duże, Kamionki Małe, Lulkowo, Łysomice, Ostaszewo, Papowo Toruńskie, Różankowo, Turzno, Tylice, Wytrębowice, Zakrzewko oraz Zęgwirt), obejmujących 21 wsi. Łącznie w gminie mieszka około 8.300 osób. Gmina ma charakter rolniczy.

Gminę przecina droga międzynarodowa Nr 1, łącząca Gdańsk z Cieszynem. Równolegle do niej przebiega linia kolejowa Toruń - Grudziądz - Malbork. W przyszłości przez teren gminy przebiegać będzie autostrada Północ-Południe. Ten korzystny układ komunikacyjny oraz bliskość miasta Torunia sprzyja rozwojowi gospodarczemu gminy. Pod Łysomicami japońskie firmy Orion Electric i Sharp zbudowały zakłady, w którym produkowane są ekrany ciekłokrystaliczne oraz montowane telewizory LCD.

Pałac w Turznie

Gmina Łysomice posiada sporo atutów sprzyjających rozwojowi krajoznawstwa i turystyki. Najcenniejsze są zespoły pałacowo- i dworsko-parkowe w Koniczynce, Lipniczkach, Lulkowie, Łysomicach, Ostaszewie, Piwnicach, Różankowie, Turznie i Tylicach. Właściciele majątków ziemiańskich w Łysomicach i Turznie zapisali się w historii i kulturze polskiej dzięki podtrzymywanym, w czasach powstań i zaborów, tradycjom patriotycznym. Nazwiska Donimirskich, Działowskich, Kentzerów, Hulewiczów często pojawiają się na kartach historii Polski w XIX i XX wieku, dając świadectwo polskości tych ziem. Dla turystów i historyków ciekawe są kościoły gotyckie w Gostkowie, Papowie Toruńskim i Świerczynkach.

Rezerwat „Las Piwnicki"

Gmina posiada sporo walorów przyrodniczych, z których najcenniejszym jest część kompleksu leśnego tworzącego rezerwat „Las Piwnicki". Jest to jeden z najstarszych rezerwatów przyrody na ziemi chełmińskiej, obejmuje powierzchnię ponad 37 ha. Charakterystycznymi gatunkami są: dąb szypułkowy, grab i sosna. Zachwycają okazałe 300-letnie dęby i 160-letnie sosny. Kompleks leśny w południowej części gminy wchodzi w zasięg obszaru chronionego krajobrazu „Obszar strefy krawędziowej Kotliny Toruńskiej". Jezioro Kamionkowskie wraz z terenem o powierzchni 375 ha znajduje się w granicach obszaru chronionego krajobrazu „Obszar doliny Drwęcy". W kilku parkach podworskich rosną drzewa - pomniki przyrody żywej, z najbardziej znanym „Dębem Działowskiego" z Turzna. Na terenie dawnej żwirowni w Olku pod Toruniem znajduje się głaz narzutowy o obwodzie 7 metrów, będący pomnikiem przyrody.

Jezioro Kamionkowskie

Niewątpliwą atrakcją dla mieszkańców Torunia, gminy oraz turystów jest największe na terenie gminy, liczące ponad 71 ha powierzchni, malowniczo położone jezioro Kamionkowskie.

Kolejną atrakcją turystyczną jest Obserwatorium Astronomiczne Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Piwnicach z największym w Polsce i trzecim pod względem wielkości w Europie radioteleskopem; średnica jego czaszy wynosi 32 metrów.

Atrakcje turystyczne są dostępne dzięki szlakom pieszym i rowerowym, których gospodarzem jest Oddział Miejski PTTK im. M. Sydowa w Toruniu. Infrastrukturę turystyczną gminy uzupełniają liczne zajazdy, restauracje, bary oraz miejsca noclegowe.

Do cyklicznych imprez organizowanych na terenie gminy należą: Święto Pieczonego Ziemniaka, Dożynki Gminne, Turniej im. Jana Katry oraz zawody strażackie.

Karczma „Siwy Dym" pod Łysomicami

GMINA OBROWO - gmina wiejska

Gmina leży w całości na historycznej ziemi dobrzyńskiej we wschodniej części powiatu toruńskiego. Graniczy od północy z powiatem golubsko-dobrzyńskim, od wschodu z gminą Czernikowo, od południa przez Wisłę z powiatem aleksandrowskim i gminą Wielka Nieszawka a od zachodu z gminą Lubicz. Powierzchnia gminy obejmuje 162 km^2, w tym około 8.800 ha stanowią użytki rolne a około 5.700 ha lasy i jeziora. Na obszarze gminy znajduje się 21 sołectw (Bartoszewo, Brzozówka, Dobrzejewice, Dzikowo, Głogowo, Kawęczyn, Kazimierzewo, Łążyn, Łążynek, Obrowo, Obory, Osiek nad Wisłą, Sąsieczno, Silno, Skrzypkowo, Smogorzewiec, Stajęczynki, Szembekowo, Zawały, Zębowo i Zębówiec), obejmujących 22 wsie. Łącznie w gminie mieszka około 10.000 mieszkańców. Gmina posiada charakter rolniczo-usługowy.

Gminę z południowego-wschodu na północny-zachód przecina droga krajowa Nr 10 oraz linia kolejowa łącząca Toruń z Sierpcem. Sieć dróg i połączeń jest bardzo dobrze rozwinięta w północnej części gminy, w przeciwieństwie do zalesionej południowej części gminy.

Geograficznie, północna część gminy znajduje się na Wysoczyźnie Dobrzyńskiej, a południowa - położona wzdłuż Wisły, należy do Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej.

Obszary leśne na terenie gminy Obrowo podlegające Nadleśnictwu Dobrzejewice są ostoją m.in. dzików, saren, jeleni, łosi, lisów, borsuków, jenotów, kun leśnych i kamionkowych oraz od 1998 roku wilków. Występuje tu sporo gatunków ptaków, np. jastrząb, orzeł bielik, myszołów, bocian czarny, żuraw, czapla siwa, dudek.

Okolice Sąsieczna

Park w Łążynie

Kapliczka w Silnie

Gmina posiada sporo atrakcji turystyczno-krajoznawczych, równomiernie rozłożonych na całym obszarze. Godny zobaczenia jest dwór w Obrowie, klasycystyczny, wzniesiony na przełomie XVIII i XIX wieku. W dworze gościł młody Fryderyk Chopin, podczas wakacji spędzanych w Szafarnii. Kolejnym atrakcyjnym obiektem jest dwór z alkierzami w Łążynie doskonale wkomponowany w park krajobrazowy, z kilkoma pomnikami przyrody żywej oraz ze sztucznymi stawami, kanałem i wyspą. Dawny majątek łążyński był przez wieki związany z zasłużoną dla polskiej kultury ziemiańską rodziną Zielińskich. Zespół dworsko-parkowy w Zębowie zalicza się do ciekawszych w powiecie. We wsi można obejrzeć ciekawy pomnik - krzyż, ufundowany ku pamięci zmarłych na cholerę. Na wschód od zespołu dworsko-parkowego położony jest kem „Zielona Góra" - pomnik przyrody (114 m npm). Według miejscowej legendy na Zielonej Górze straszy bezgłowy jeździec z głową nabitą na miecz.

Charakterystycznym akcentem gminy Obrowo są kapliczki z figurą Matki Boskiej, ufundowane zazwyczaj przez ówczesnych mieszkańców, m.in. w Kawęczynie, Głogowie, Osieku nad Wisłą, Łążynie, Smogorzewcu. Ciekawsze świątynie to kościoły w Dobrzejewicach i Osieku nad Wisłą. Oryginalne drewniane chaty chłopskie z XIX wieku, tzw. „dobrzynki", można obejrzeć głównie w Osieku, Silnie i Stajęczynkach.

Działalność kulturalną na terenie gminy prowadzi Stowarzyszenie Kultury Ludowej w Osieku nad Wisłą, z którego inicjatywy powstała Osiecka Izba Regionalna promująca rękodzieło lokalnych artystów. Infrastruktura turystyczna na terenie gminy jest słabo rozwinięta, co może stanowić zachętę do inwestowania na jej terenie.

Przez północno-wschodnią część gminy biegnie fragment szlaku pieszego - międzynarodowego E-11.

GMINA WIELKA NIESZAWKA - gmina wiejska

Jedyna gmina powiatu toruńskiego położona na lewym brzegu Wisły, na Kujawach, w południowej części powiatu toruńskiego. Graniczy, przez Wisłę z Toruniem i gminami Zławieś Wielka, Lubicz i Obrowo, od południa z powiatami aleksandrowskim i inowrocławskim a od zachodu z powiatem bydgoskim. Powierzchnia gminy obejmuje 216 km^2, w tym 1.700 ha stanowią użytki rolne i prawie 11.500 ha lasy i jeziora. Na obszarze gminy znajdują się 4 sołectwa (Brzoza, Cierpice, Mała Nieszawka i Wielka Nieszawka), obejmujących 4 wsie. Łącznie gminę zamieszkuje około 4.000 mieszkańców. Gmina ma charakter usługowo-rzemieślniczo-rolny, z dobrze rozwiniętą gospodarką leśną prowadzoną przez Nadleśnictwo Cierpiszewo. Przerobem drewna zajmuje się firma Andrewex, usytuowana w Cierpicach - jeden z większych zakładów pracy w gminie.

Gminę przecinają drogi: międzynarodowa Nr 1 Gdańsk - Cieszyn i krajowe Nr 10 Płońsk - Toruń - Bydgoszcz oraz Nr 15 Olsztyn - Toruń - Poznań. Przez gminę przebiegają trzy linie kolejowe: Toruń - Kutno, Toruń - Bydgoszcz oraz Toruń - Poznań.

„Trasa poligonowa" Toruń-Bydgoszcz

Geograficznie obszar gminy położony jest częściowo w Kotlinie Toruńskiej i na Równinie Inowrocławskiej. Większą część gminy pokrywa kompleks leśny Puszczy Bydgoskiej. Oryginalny i malowniczy krajobraz gminy uzupełniają nadwiślańskie łęgi oraz unikalne w skali europejskiej wydmy śródlądowe. Najwyższe wydmy przekraczają 30 m wysokości, a ich największe skupisko występują w rejonie Chorągiewki. Lasy rosnące na terenie gminy stanowią obszar chronionego krajobrazu z licznymi pomnikami przyrody i osobliwościami natury, takie jak 400-letnie dęby rosnące na polanie przy leśniczówce Zielona.

Okolice Małej Nieszawki

Na terenie gminy nie ma wielu obiektów zabytkowych. Dominują obiekty związane z osadnictwem olenderskim: dawny zbór mennonicki w Małej Nieszawce, zabudowa gospodarcza z XIX wieku w Brzozie, Małej Nieszawce i Wielkiej Nieszawce oraz cmentarze mennonickie w Brzozie, Cierpicach i Wielkiej Nieszawce. Na uznanie zasługują ruiny jednego z pierwszych zamków założonych przez Krzyżaków w XIII wieku.

Interesującym ciekiem wodnym jest Struga Zielona, która toczy swoje wody z okolic Broniewa i Nowej Wsi Wielkiej aby ostatecznie znaleźć ujście w Wiśle. Z gospodarką wodną jest związany XIX-wieczny wał wiślany, przeciwpowodziowy, który pierwotnie był usypany przez osadników mennonickich.

Cierpice, stara zabudowa

W gminie ocalały także obiekty związane z historią techniki. Są to m.in. budynki stacji kolejowych w Brzozie i Cierpicach, pozostałości młynów wodnych z XIX wieku, usytuowanych na Strudze Zielonej, strażnice drogowe, budynek mleczarni z końca XIX wieku. Oprócz walorów turystyczno-przyrodniczych gmina cieszy się uznaniem wśród zbieraczy runa leśnego, szczególnie u grzybiarzy.

Struga Zielona - kanał

W trakcie II wojny światowej na terenie gminy Wielka Nieszawka istniał obóz jeniecki, głównie dla żołnierzy Armii Czerwonej.

Tragiczny los oraz pamięć pomordowanych upamiętnia rzeźba-pomnik stojący na skraju lasu w rozwidleniu dróg w kierunku Bydgoszczy i Inowrocławia.

Przez obszar gminy przebiegają turystyczne szlaki piesze i rowerowe, w tym szlak pieszy międzynarodowy E - 11, którymi opiekuje się Oddział Miejski PTTK im. M. Sydowa w Toruniu.

Mała Nieszawka, pomnik ku czci zamordowanych jeńców

GMINA ZŁAWIEŚ WIELKA - gmina wiejska

Gmina leży na historycznej ziemi chełmińskiej w zachodniej części powiatu toruńskiego. Graniczy od południa, przez Wisłę, z gminą Wielka Nieszawka, od wschodu z Toruniem i gminą Łysomice, od zachodu z powiatem bydgoskim, od północy z powiatem chełmińskim i gminą Łubianka. Powierzchnia gminy liczy prawie 178 km^2, w tym około 11.200 ha stanowią użytki rolne a 4.400 ha lasy i jeziora. Na obszarze gminy znajduje się 18 sołectw (Cegielnik, Cichoradz, Czarne Błoto, Czarnowo, Górsk, Gutowo, Łążyn, Pędzewo, Przysiek, Rozgarty, Rzęczkowo, Siemoń, Skłudzewo, Stary Toruń, Toporzysko, Zarośle Cieńkie, Zławieś Mała, Zławieś Wielka), obejmujących 20 wsi. Łącznie w gminie mieszka ponad 11.200 osób. Charakter gminy mimo słabych gleb jest typowo rolniczy.

Przysiek, Zajazd „Daglezja"

Obszar gminy ze wschodu na zachód przecina droga krajowa Nr 80, główne połączenie komunikacyjne Torunia z Bydgoszczą. Sąsiedztwo dużych ośrodków miejskich, Torunia i Bydgoszczy jest niewątpliwą szansą na dynamiczny rozwój gminy. Wśród wielu firm produkujących na terenie gminy warto wymienić Marwit, Zen-Mar-Drób, Melanko i INCO.

Malownicze tereny nadwiślańskie i zalesiona krawędź Kotliny Toruńskiej zachęcają do aktywnego wypoczynku sobotnio-niedzielnego, szczególnie do uprawiania turystyki pieszej i rowerowej. Ciekawe położenie miejscowości i piękna przyroda to atuty gminy. Godne uwagi są trzy parki dworskie: w Cichoradzu, Przysieku i Skłudzewie oraz uznane za pomniki przyrody drzewa (dęby szypułkowe, platan, lipa, wiąz i wierzba).

Turyści w okolicy Skłudzewa

Na terenie gminy występują stanowiska chronionej w Polsce ostnicy Jana. Urok gminy wzbogacają dwory w Przysieku, Rzęczkowie i Skłudzewie, grodziska w Czarnowie, Kamieńcu, Rzęczkowie i Skłudzewie, zabytki sakralne - kościoły w Czarnowie, Górsku, Łążynie, Pędzewie i Złejwsi Wielkiej, cmentarze ewangelickie w Cegielniku, Czarnych Błotach, Łążynie, Pędzewie, Rzęczkowie, Skłudzewie, Toporzysku, Złejwsi Wielkiej i Zaroślach Cienkich oraz zabytki techniki - dawne stacje kolejowe w Czarnowie, Górsku, Pędzewie, Złejwsi Wielkiej i młyny w Czarnowie i Górsku.

Rozgarty

Na terenie gminy nie ma większych jezior a największymi ciekami wodnymi są: Wisła oraz Kanały Dolny i Górny, te ostatnie odwadniające nadwiślańskie tereny uprawne. Uroczym miejscem nadającym się na typowy odpoczynek na łonie natury są stawy przysieckie i jezioro w Górsku.

Górsk, kościół św. Krzyża

Miejscowości gminy od średniowiecza związane były najpierw z komturstwem toruńskim a następnie z ogromnym latyfundium miasta Torunia.

Tu również miały miejsce wydarzenia związane z najnowszą historią kraju - we wsi Górsk, 19.10.1984 roku, doszło do uprowadzenia kapelana NSZZ „Solidarności", ks. Jerzego Popiełuszki przez funkcjonariuszy Służby Bezpieczeństwa PRL. W miejscu uprowadzenia został postawiony obelisk w kształcie przewróconego krzyża.

Widok ze skarpy w Skłudzewie

Działalnością kulturalno-charytatywno-społeczną na terenie gminy zajmują się m.in.: Fundacja Piękniejszego Świata z siedzibą w zespole dworsko-parkowym w Skłudzewie, Caritas Diecezji Toruńskiej i Centrum Wolontariatu, które zajmują zespół dworsko-parkowy w Przysieku realizując projekt stypendialny „Fundusz dla Janka Muzykanta". Po przeciwnej stronie zespołu dworsko-parkowego znajduje się Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego Oddział w Przysieku, który jest autorem programu „Ekoland", propagującego gospodarstwa produkujące żywność w oparciu o naturalne nawozy.

Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Przysieku

Przez teren gminy przebiega kilka szlaków turystycznych pieszych i rowerowych, prowadzących do najbardziej atrakcyjnych turystycznie miejscowości.

Szlaki turystyczne piesze (oznakowane)

1. szlak międzynarodowy E11 im. Franciszka Łęgowskiego w kolorze żółtym:
Toruń - Kaszczorek - Złotoria - Brzozówka - Szembekowo ... Ciechocin - Golub-Dobrzyń - Brodnica - Bachotek - Skarlin - Radomno

2. szlak międzynarodowy E11 im. Mennonitów w kolorze niebieskim:
Toruń - zamek „Dybów" - Mała Nieszawka - Wielka Nieszawka - Cierpice ... Suchatówka

3. szlak regionalny im. Stanisława Noakowskiego w kolorze czerwonym:
Toruń - Rudak - Czerniewice - Brzoza - Karczemka ... Otłoczyn - Ciechocinek - Raciążek - Nieszawa

4. szlak regionalny „Forteczny" w kolorze czarnym:
Toruń - forty toruńskie - Toruń

5. szlak regionalny „Martyrologii" w kolorze zielonym:
Toruń - rezerwat „Las Piwnicki" - Piwnice - Różankowo - Świerczynki - Pigża - Leszcz - Zamek Bierzgłowski - Olek - Barbarka - Fort VII - Toruń

6. szlak regionalny w kolorze niebieskim:
Chełmża - Mała Grzywna - Mirakowo - Grodno - Kamionki Duże - Nowy Dwór - **jezioro Kamionki - Gronowo - Młyniec** ... Elgiszewo - Ciechocin

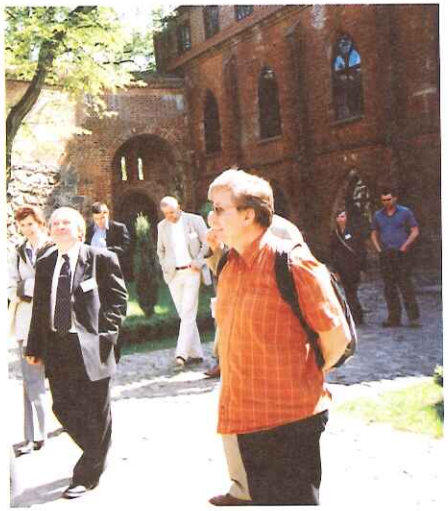

Na Zamku Bierzgłowskim

7. szlak regionalny w kolorze zielonym:
Chełmża - Kuchnia - Pluskowęsy - Zalesie - Grodno - Kiełbasin - Kiełbasinek - Dźwierzno - Zelgno - Witkowo - Dziemiony - Skępe - Bielczyny - Głuchowo - Nawra - Kończewice - Chełmża

8. szlak regionalny w kolorze żółtym:
Ryńsk ... **Zajączkowo - Świętosław - Szerokopas** ... Lipienek - Firlus

9. szlak regionalny w kolorze żółtym:
Chełmża - j. Głuchowskie - Bielczyny - Kucborek ... Papowo Biskupie

10. szlak regionalny w kolorze niebieskim:
Unisław - Raciniewo ... **Siemoń - Słomowo - Bierzgłowo - Zamek Bierzgłowski**

Szlaki turystyczne rowerowe (oznakowane)

1. szlak ogólnopolski w kolorze czerwonym:
Toruń - Czerniewice - Brzoza - Karczemka ... Otłoczyn - Ciechocinek - Raciążek - Nieszawa - Włocławek - Płock

2. szlak ogólnopolski w kolorze czerwonym:
Toruń - Barbarka - Olek - Zamek Bierzgłowski - Bierzgłowo - Łążyn - Słomowo - Siemoń ... Unisław - Chełmno - Tuchola - Czersk

3. szlak ogólnopolski w kolorze zielonym:
Toruń - Lubicz - Jedwabno - Młyniec ... Golub-Dobrzyń - Brodnica - Radomno

4. szlak wojewódzki w kolorze niebieskim:
Toruń - Przysiek - Zarośle Cienkie - Rzęczkowo - Skłudzewo ...Wałdowo - Ostromecko - Bydgoszcz

5. szlak wojewódzki w kolorze niebieskim:
Toruń - Olek - Różankowo - Piwnice - Lulkowo - Ostaszewo - Sławkowo - Mirakowo - Zalesie - Zelgno - Dźwierzno - Zajączkowo ... Wąbrzeźno - Radzyń Chełmiński - Grudziądz

6. szlak regionalny w kolorze żółtym:
Toruń - Papowo Toruńskie - Koniczynka - Lipniczki - Turzno - jezioro Kamionki - Gronówko - Gronowo - Młyniec

7. szlak regionalny w kolorze czerwony:
Toruń - Papowo Toruńskie - Zakrzewko - Tylice - Folsąg - Morczyny - Mirakowo - Zalesie

8. szlak regionalny w kolorze czerwonym :
Czernikowo - Witowąż - Pokrzywno - Wilcze Kąty - Nowogródek - Osówka - Witowąż - Czernikowo

9. szlak regionalny w kolorze zielonym:
Toruń - Mała Nieszawka - Wielka Nieszawka - Cierpice ... Gniewkowo - Parchanie - Inowrocław

Trasy samochodowe (nie oznakowane)

1. **Toruń - Złotoria - Osiek nad Wisłą - Obrowo - Czernikowo - Kijaszkowo - Mazowsze - Świętosław - Zębowo - Dobrzejewice - Lubicz - Toruń**
2. **Toruń - Grębocin - Jedwabno - Młyniec - Brzezinko - Brzeźno - Turzno - Kamionki Duże - Mirakowo - Kiełbasin** ... Mlewo - Węgorzyn ... **Dźwierzno - Zelgno - Pluskowęsy - Chełmża - Grzywna - Ostaszewo - Łysomice - Toruń**
3. **Toruń - Łysomice - Lulkowo - Kowróz - Brąchnówko - Kończewice Warszewice - Nawra - Wybcz - Przeczno - Łubianka - Bierzgłowo Rzęczkowo - Zławieś Wielka - Pędzewo - Górsk - Przysiek - Toruń**

Szlaki turystyczne piesze:

1. Szlak międzynarodowy E11 im. Franciszka Łęgowskiego
w kolorze żółtym:

Toruń - Kaszczorek - Złotoria - Brzozówka - Szembekowo ...
Ciechocin - Golub-Dobrzyń - Brodnica - Bachotek - Skarlin - Radomno
(długość całkowita 160 km)

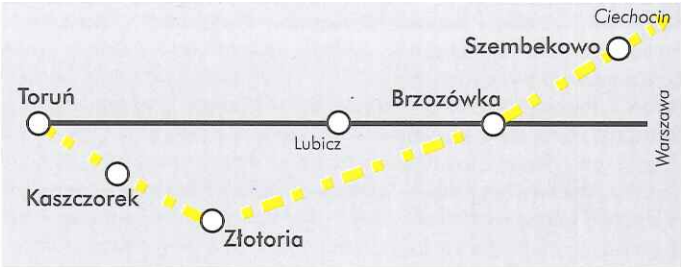

Początek szlaku znajduje się w Toruniu, przy Biurze Obsługi Ruchu Turystycznego PTTK, na placu Rapackiego 2. Szlak początkowo prowadzi ulicami: Pod Krzywą Wieżą, wzdłuż murów obronnych Starego Miasta na odcinku od Bramy Klasztornej do Bramy Mostowej, następnie Bulwarem Filadelfijskim wzdłuż murów obronnych dawnego zamku krzyżackiego a od bramy przy ulicy Wola Zamkowa, wzdłuż XIX-wiecznego muru Carnota (z licznymi strzelnicami). Następnie szlak dochodzi do ul. Warszawskiej, przechodzi pod mostem kolejowym im. Ernesta Malinowskiego aby następny odcinek prowadzący pod górę pokonać ul. Traugutta. Po lewej stronie ulicy dobrze widoczny jest Fort św. Jakuba, pochodzący z połowy XIX wieku.

Dalej szlak skręca w ul. Winnica, którą dochodzi do dawnego młyna wodnego Trzeposz (ostatnie zabudowanie po prawej stronie, przed murem okalającym dawne zbiorniki gazowni na Jakubskim Przedmieściu). Idąc wzdłuż betonowego ogrodzenia (własność ZRUG), po prawej stronie obserwujemy wody Wisły. Szlak nadal prowadzi ul. Winnica wzdłuż niewielkich lecz licznych działek mieszkalnych, aż do Szosy Lubickiej, którą przed stacją paliw opuszcza, odbijając w ulicę Winną.

Ulica Winna jest fragmentem XIX-wiecznej drogi rokadowej łączącej poszczególne obiekty militarne pruskiej Twierdzy Toruń. Z tego okresu po obu stronach ulicy pozostał tzw. wał osłonowy, który miał za zadanie nie tylko chronić przechodzące tędy transporty ale też odpowiednio je kamuflować. Ulica doprowadza nas do fortu artyleryjskiego oznaczonego jako Fort I. Od 1920 roku nosi też nazwę własną „Jan III Sobieski". Przed zjazdem do fortu szlak odbija w prawo, na ścieżkę leśną, którą prowadzi wokół fortyfikacji do punktu ze wspaniałym widokiem na zakole Wisły. Szlak dochodzi do toru saneczkowego i towarzyszy mu lekko pnąc się pod górę. Dalej, opuszczając sztucznie nasadzony przez budowniczych twierdzy toruńskiej w XIX wieku jako element maskujący obiekt militarny („maska leśna") lasek okalający fort, szlak dochodzi do ul. Przy Skarpie.

Po kilku minutach trasa skręca w opadającą ze skarpy pradoliny Wisły ulicą Turystyczną, którą dochodzimy do dawnej wsi biskupiej - Kaszczorek. Obecnie Kaszczorek jest dzielnicą willową Torunia. Szlak prowadzi ulicą Szczęśliwą obok gotyckiego kościoła Podwyższenia św. Krzyża a dalej, u podnóża skarpy pradoliny Wisły, ulicami Dyngusową, Dożynkową i Gościnną. Ta ostatnia doprowadza do skansenu Muzeum Etnograficznego przy ul. Turystycznej. Ulicą Turystyczną dochodzimy do starego drewnianego XIX-wiecznego mostu na Drwęcy. Rzeka Drwęca jest od średniowiecza naturalną granicą pomiędzy ziemiami chełmińską i dobrzyńską. W 1961 roku rzeka została uznana jako rezerwat ichtiofaunistyczny pod nazwą „Rzeka Drwęca".

Po przejściu mostu znajdziemy się w Złotorii na ulicy Warszawskiej, którą dojdziemy do ulicy Toruńskiej. Stąd możemy udać się do ruin zamku kazimierzowskiego położonych przy ujściu Drwęcy do Wisły. Z daleka widoczny jest neogotycki kościół św. Wojciecha z 1904 roku. Idąc ulicą Toruńską mijajmy zarówno starą jak i nowoczesną zabudowę noszącą charakter osiedla miejskiego. Szlak wychodzi ze Złotorii szosą w kierunku Nowej Wsi, mija wiadukt drogowy nad odcinkiem autostrady toruńskiej i po chwili skręca w prawo, w leśną drogę.

Przez następnych 8 km szlak prowadzi leśnymi duktami w zwartym kompleksie leśnym, zarządzanym przez Nadleśnictwo Dobrzejewice. Dochodzimy do żużlowej drogi prowadzącej z Brzozówki do Dzikowa i skręcamy w nią w lewo. Droga doprowadza nas do przejazdu na linii kolejowej Toruń - Lipno, oddanej do użytku w 1937 roku, w miejsce dawnej wąskotorowej. Po prawej i lewej stronie przed przejazdem kolejowym, znajdują się niemieckie schrony betonowe z okresu II wojny światowej. Po przejściu niewielkiego odcinka drogi od przejazdu kolejowego, znaki szlaku wyprowadzają nas na obrzeże lasu, gdzie dostrzegamy wieś Brzozówkę, w której mieszkańcy Torunia wznieśli szereg ładnych, obszernych domów; następnie przecina drogę krajową Nr 10 Toruń - Lipno - Płońsk i prowadzi wzdłuż drogi asfaltowej w kierunku wsi Szembekowo.

Po prawej i lewej stronie drogi ponownie dostrzeżemy schrony betonowe z II wojny światowej. Droga asfaltowa, którą prowadzi szlak turystyczny, docelowo prowadzi do Łążynka; przy pierwszych zabudowaniach za ostrym zakrętem w prawo szlak odbija w utwardzoną drogę w lewo i prowadzi przez zabudowania typowej wsi ulicówki - Szembekowo. Za remizą strażacką OSP a następnie za sklepem spożywczym droga utwardzona dochodzi do drogi piaszczystej, biegnącej z Mierzynka do Małszyc.

Szlak skręca w prawo a zaraz potem w lewo i prowadzi w kierunku niewielkiego kompleksu leśnego. Droga biegnie w dół, wokół jeziora Józefowo II, którego powierzchnia wynosi około 3 ha, z czynnym sezonowo ośrodkiem wypoczynkowym, a dalej do Ciechocina - siedziby gminy.

2. Szlak międzynarodowy E11 im. Mennonitów w kolorze niebieskim:

Toruń - zamek „Dybów" - Mała Nieszawka - Wielka Nieszawka - Cierpice ... Suchatówka **(długość całkowita 21 km)**

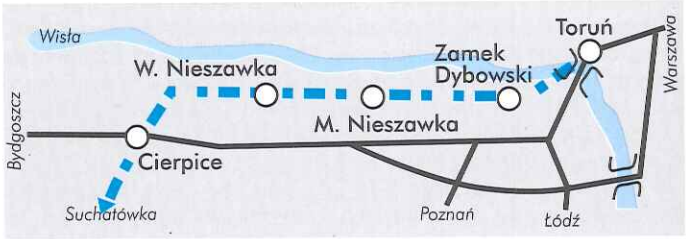

Początek szlaku znajduje się w Toruniu przy Biurze Obsługi Ruchu Turystycznego PTTK, na placu Rapackiego 2. Szlak prowadzi początkowo ul. Kopernika, następnie skręca w lewo w Aleję Jana Pawła II, a dalej na most drogowy im. Józefa Piłsudskiego. Po pokonaniu mostu szlak skręca w lewo kierując się pod most drogowy. Rozpoczyna się tu brukowana droga z XIX wieku prowadząca do ruin zamku „Dybów", obiektu wzniesionego w I połowie XV wieku. Szlak obchodzi zamek od strony północnej i kieruje się w ścieżkę biegnąca przez otaczający zamek las łęgowy. Dalej szlak dochodzi do drogi wijącej się przez łąki nadwiślane. Po około 1 km szlak odbija w prawo w kierunku Wisły i prowadzi wzdłuż rzeki, zgodnie z jej nurtem.

Po jakimś czasie szlak kieruje się na XIX-wieczny wał przeciwpowodziowy, za którym usytuowany jest obiekt militarny - Bateria Nadbrzeżna, wzniesiona w latach 1889-1892 jako element pruskiej Twierdzy Toruń. Szlak prowadzi w prawo drogą biegnącą równolegle do wału przeciwpowodziowego, u jego podnóża.

Po 2 km od baterii artyleryjskiej szlak dochodzi do samotnego gospodarstwa przy wale przeciwpowodziowym, za którym znajduje się niewielkie, porośnięte drzewami i krzakami wzgórze, kryjące fundamenty, podpiwniczenia oraz fragmenty fosy dawnej krzyżackiej warowni w Małej Nieszawce. Za gospodarstwem szlak odbija w lewo, pozostawiając z tyłu wał przeciwpowodziowy. Po kilku minutach szlak dochodzi do prostopadle biegnącej drogi i skręca nią w prawo. Droga doprowadza do dawnego gospodarstwa rolnego, od którego dalszy jej odcinek jest wylany asfaltem. Drogą tą dochodzimy do drewnianego pochodzącego z 1890 roku kościółka w Małej Nieszawce. Zaraz za kościołem szlak wychodzi na lokalną drogę łączącą Toruń z Cierpicami. Po kilkunastu minutach szlak skręca w lewo w drogę żużlową (ul. Prosta), która doprowadza nas do przejazdu na linii kolejowej Toruń - Bydgoszcz, uruchomionej w 1861 roku. Nie przechodząc przejazdu kolejowego szlak skręca w prawo, biegnąc równolegle do torów.

Po pewnym czasie szlak dochodzi do skrzyżowania ulic Wierzbowej i Szkolnej we wsi gminnej Wielka Nieszawka. Kontynuujemy kilkunastominutową wędrówkę ulicą Szkolną i przez niewielki kompleks leśny dochodząc do miejscowości Cierpice.

Trasa prowadzi obok szkoły podstawowej, sklepu a następnie przekracza przejazd kolejowy na linii Toruń - Bydgoszcz. Po lewej stronie widoczny jest kościół parafialny z 1938 roku. Szlak dochodzi do drogi krajowej Nr 10 łączącej Toruń z Bydgoszczą, którą pokonuje na przejściu dla pieszych. Dalej szlak prowadzi przez kompleks leśny Puszczy Bydgoskiej do Suchatówki.

3. Szlak regionalny im. Stanisława Noakowskiego w kolorze czerwonym:

Toruń - Rudak - Czerniewice - Brzoza - Karczemka ... Otłoczyn - Ciechocinek - Raciążek - Nieszawa **(długość całkowita 41 km)**

Początek szlaku znajduje się w Toruniu przy Biurze Obsługi Ruchu Turystycznego PTTK, na placu Rapackiego 2. Szlak prowadzi początkowo ulicą Kopernika a następnie skręca w lewo w Aleję Jana Pawła II i prowadzi na most drogowy im. Józefa Piłsudskiego. Po pokonaniu mostu szlak skręca w lewo w ul. Dybowską, mija usytuowany po prawej stronie Miejski Ośrodek Sportu i Rekreacji „Tramp" z polem namiotowym i carawaningowym, następnie dochodzi do skrzyżowania, przy którym usytuowana jest jedna z XIX-wiecznych redut obronnych. Droga w lewo (ul. Majdany) prowadzi do przystani łodzi motorowej „Katarzynka" oraz leśnego rezerwatu przyrody „Kępa Bazarowa", utworzonego w 1984 roku. Szlak prowadzi na wprost wychodząc na ulicę Kujawską. Po prawej stronie widoczny jest dworzec PKP Toruń-Główny. Znaki szlaku kierują się w lewo. Na pierwszym skrzyżowaniu skręca w lewo w ul. Dybowską, która stanowi drogę tranzytową dla tirów. Idąc dalej tą ulicą szlak dochodzi do przejazdu kolejowego znajdującego się pomiędzy mostem kolejowym im. Ernesta Malinowskiego a dworcem PKP Toruń-Główny, przekracza go i biegnie dalej obok magazynów Wojska Polskiego. Po krótkim marszu ulicą Dybowską szlak dochodzi do ulicy Rudackiej. Po prawej stronie widoczny jest przejazd kolejowy linii Toruń - Włocławek.

Szlak prowadzi ul. Rudacką, po jej lewej stronie rośnie niewielki lasek tzw. „maska leśna" skrywający resztki wysadzonego po 1945 roku Fortu Kolejowego z połowy XIX wieku i później wysadzonego. Na skraju „maski" położony jest cmentarz ewangelicki dla dawnej wsi Rudak, obecnie dzielnicy miejskiej. Na uwagę zasługuje rosnący przy cmentarzu dąb szypułkowy - pomnik przyrody - najstarsze drzewo w Toruniu. Kierując się dalej ulicą Rudacką przechodzimy przez całą dzielnicę Rudak, na końcu której

znajdują się ogródki działkowe. Szlak utrzymuje nadal wschodni kierunek marszu doprowadzając nas do zalesionego obszaru, na jego skraju, po lewej stronie, znajduje się kilka „oczek" wodnych; są to pozostałości po starorzeczu Wisły.

Następnie szlak prowadzi przez las sosnowy, aby na jego skraju wyjść na ulicę Włocławską vis a vis osiedla Solanki w dzielnicy miasta Czerniewice. Prowadzi następnie ul. Włocławską, mijając z lewej strony pozostałości dawnego parku dworskiego majątku Czerniewice a dalej obiekty Szkoły Podstawowej nr 34. Na skrzyżowaniu ulic Włocławskiej, Zdrojowej i Relaksowej szlak skręca w lewo w tą ostatnią. Z ulicy Relaksowej szlak wchodzi na ulicę Wypoczynkową, z której dochodzi do podnóża skarpy nadwiślanej, którą przebiega ulica Spacerowa. Teren jest mocno porośnięty starodrzewem. Po kilku minutach marszu ulicą Spacerową prowadzący nas szlak dochodzi do przepustu pod drogą autostradową Toruń - Lubicz.

Po opuszczeniu tunelu znajdziemy się przy pierwszych zabudowaniach wsi Brzoza. Szlak dalej prowadzi kamienistą drogą (ul. Ciechocińska) przez całą wieś, mając po prawej stronie wysoką skarpę pradoliny Wisły. Droga ta, to fragment dawnego traktu Toruń - Nieszawa. Szlak utrzymuje kierunek marszu południowy, aby przy ostatnim zabudowaniu (charakterystyczne szklarnie) skręcić w lewo, doprowadzając nas po kilku minutach do drogi asfaltowej. Jest to droga prowadząca w lewo do przeprawy wodnej na Wiśle, łączącej miejscowości Brzoza - Silno a w prawo do drogi międzynarodowej Nr 1. Szlak prowadzi w prawo aby po kilkudziesięciu metrach odbić w lewo, w las sosnowy. Na skraju lasu szlak ponownie odbija w lewo aby po kilku minutach zmienić kierunek marszu w prawo, prowadząc granicą pomiędzy lasem a łąką. Po chwili z lewej strony drogi mijamy często oblegane przez wędkarzy akweny wodne stanowiące pozostałość starorzecza Wisły.

Po kilkunastu minutach droga a wraz z nią szlak doprowadzają nas przed zabudowań leśnictwa Karczemka. Od leśniczówki szlak prowadzi dalej, szeroką piaszczystą drogą przez zabudowania wsi Karczemka, mijając po drodze budynek dawnej szkoły obecnie mieszczący Warsztaty Terapii Zajęciowej. Kilkaset metrów za szkołą droga jest już wyasfaltowana i doprowadza nas do Otłoczyna.

4. Szlak regionalny „Forteczny" w kolorze czarnym: Toruń - forty toruńskie - Toruń (długość całkowita 44km)

Początek szlaku znajduje się w Toruniu, przy Biurze Obsługi Ruchu Turystycznego PTTK, na placu Rapackiego 2. Szlak początkowo prowadzi tak jak szlak żółty ulicami: Pod Krzywą Wieżą, wzdłuż murów obronnych Starego Miasta na odcinku od Bramy Klasztornej do Bramy Mostowej, następnie Bulwarem Filadelfijskim wzdłuż ruin dawnego zamku krzyżackiego a od bramy przy ulicy Wola Zamkowa, wzdłuż XIX-wiecznego muru Carnota z licznymi strzelnicami.

Analogicznie jak szlak żółty, szlak czarny doprowadza nas do *Fortu I im. Jana III Sobieskiego* (patrz opis szlaku międzynarodowego E11). Szlak czarny za torem saneczkowym odbija od szlaku żółtego w lewo.

Dalej prowadzi ścieżkami i drogami przez las sosnowy otaczający fort. Po krótkim czasie wychodzimy z lasku w kierunku przystanku MZK. Lasek w XIX wieku maskował obiekt militarny. Po pokonaniuy przejścia pieszego i torowiska linii tramwajowej szlak ponownie skręca w lewo przechodząc przez ulicę Rydygiera i kierując się w stronę widocznego lasku.

Tuż za linią drzew rozpoczyna się murowana fosa *Fortu II im. Stefana Czarnieckiego*. Po minięciu połowy obwodu fosy fortecznej, szlak skręca w ulicę Mocarskiego, później w Jodłową, którą dochodzi ponownie do ulicy Rydygiera.

Dalej trasa szlaku przebiega ulicą Wschodnią, którą dochodzimy do ulicy Marii Skłodowskiej-Curie. Idąc tą ulicą, mijamy po lewej stronie budynki PEC, dalej siedzibę firmy Markit i kilka domów mieszkalnych, za którymi bliżej torów kolejowych znajduje się *Fort III im. Stanisława Jabłonowskiego*, zagospodarowany przez hurtownię kwiatów. Dalej szlak prowadzi do ulicy Równinnej, w którą skręcamy w lewo. Po chwili przekraczamy przejazdy kolejowe: Toruń - Olsztyn i wkrótce Toruń - Grudziądz udostępnionej dla ruchu pasażerskiego w 1882 roku. Szlak biegnie dalej wzdłuż ulicy Polnej do najbliższego skrzyżowania, na którym należy skręcić w prawo, w ulicę Kociewską a później w lewo w ulicę Mleczną.

Po prawej stronie ulicy Mlecznej wznosi się wzgórze kryjące potężny artyleryjski *Fort IV im. Stanisława Żółkiewskiego*, zagospodarowany turystycznie (gastronomia, noclegi). Szlak prowadzi obok drogi wjazdowej na dziedziniec fortu, dalej do ulicy Chrobrego, którą przecina skrzyżowanie z ulicy Mazowiecką. Szlak utrzymuje kierunek wędrówki wzdłuż ulicy Chrobrego dochodząc do ul. Stefana Batorego. Po kilku minutach szlak odbija w prawo w ul. Ziemi Michałowskiej, którą dochodzi do ul. Polnej.

Wędrując ul. Polną przecinamy skrzyżowanie z ul. Grudziądzką a później bocznicę kolejową prowadzącą do dawnego dworca Toruń Północny.

Po 700 metrach szlak skręca w prawo w kierunku firmy Altom, znajdującej się na zapleczu *Fortu V im. Karola Chodkiewicza*. Po krótkim czasie szlak skręca w lewo pokonując trawersem stok bojowy fortu. Szlak przecina drogę dojazdową na dziedziniec fortu i ponownie prowadzi wzdłuż ogrodzenia fortu. Po chwili szlak schodzi ze stoku fortu zagłębiając się w lasek okalający fort („maska leśna") i prowadzi równolegle do ul. Polnej. Dalej wychodzi z lasku, przecina na przejściu dla pieszych ulicy Ugory, w którą skręca w prawo. Po chwili skręca w lewo w kierunku widocznego schronu z XIX wieku i przy ogrodzeniu, prowadzi w kierunku zachodnim, ku widniejącemu laskowi. Wędrując szlakiem ścieżkami w „masce leśnej", po kilku minutach wyjdziemy przy ogrodzeniu (siatka), wzdłuż którego idziemy do przejścia w nim.

Wychodzimy na plac gospodarczy, od którego w prawo prowadzi droga dojadowa do *Fortu VI im. Jaremy Wiśniowieckiego*, którego gospodarzem jest Toruńskie Bractwo Kurkowe. Idąc dalej nieco w lewo dochodzimy za znakami szlaku czarnego do Szosy Chełmińskiej, skręcamy w nią w lewo i dochodzimy do skrzyżowania z ulicą Polną. Na skrzyżowaniu szlak skręca w prawo w ulicę Polną, gdzie napotyka znaki szlaku zielonego. Dalsza część drogi przebiega wzdłuż ulicy Polnej, przecinając po drodze przejazd na dawnej linii kolejowej Toruń - Unisław, zbudowanej w latach 1910-1912.

Idąc dalej ulicą Polną dochodzimy do zakrętu pod kątem 90°, po prawej stronie którego widoczny jest potężny kompleks umocnień - *Fort VII im. Tadeusza Kościuszki*. Znajduje się tam firma Torwin. Za zakrętem rozpoczyna się Szosa Okrężna, z której szlak skręca w prawo w kierunku fosy fortu. Po prawej stronie oglądamy częściowo obmurowaną fosę z wysuniętą w rogu kaponierą. W tym miejscu szlak odbija w lewo od szlaku zielonego i prowadzi wzdłuż stoku fortu w dół. Dochodzi do niewielkiego cieku wodnego, kiedyś pełniącego rolę kanału odwadniającego i zagłębia się w obszar lasu. Po pewnym czasie szlak mija znajdujący się po prawej stronie schron z XIX wieku, a tuż za nim schron typu tradytor i wychodzi z lasu. Po prawej stronie widać płytę lotniska Aeroklubu Pomorskiego. Wędrując za znakami dochodzimy na skraj lotniska, gdzie oprócz hangarów znajdują się inne obiekty Aeroklubu. Szlak przecina ulicę 4 Pułku Lotników prowadzącą do siedziby Aeroklubu, przed którą stoi obelisk ku czci toruńskich lotników i przechodzi dalej obok kolejnego schronu piechoty z XIX wieku.

Po kilkuset metrach dociera do następnego obiektu militarnego twierdzy *Fortu VIII im. Kazimierza Wielkiego*. Fort ten jest częściowo zniszczony a przez to ogólnie dostępny. Dalej szlak prowadzi do ulicy Bielańskiej, z której odbija po kilkudziesięciu metrach w prawo, kierując się na obrzeże „maski leśnej", chroniącej fort. Następnie do ulicy Łukasiewicza, w którą skręca w lewo doprowadzając nas ponownie do Szosy Okrężnej.

Szosą Okrężną udajemy się w prawo i po chwili dochodzimy do ostatniego z fortów leżących po prawej stronie Wisły - *Fortu IX im. Bolesława Chrobrego*. Naprzeciwko fortu znajduje się stadion żużlowy KS Apator.

Szlak czarny przecina skrzyżowanie - plac Stanisława Skalskiego i doprowadza do Szosy Bydgoskiej, którą przecina na przejściu dla pieszych. Dalej szlak zagłębia się w park „Zieleniec" położony na Bydgoskim Przedmieściu, prowadząc początkowo jego północną granicą. Od ulicy S. Przybyszewskiego prowadzi alejkami Parku Miejskiego i zbliża się do północnego brzegu zbiornika wodnego tzw. Martwej Wisełki - starorzecza Wisły. Następnie szlak przebiega ulicą Ks. Jerzego Popiełuszki mijając po prawej stronie Port Zimowy i dochodząc do ul. Bulwar Filadelfijski, w którą skręca w prawo, prowadząc nas do mostu drogowego im. Józefa Piłsudskiego i znajdujących się pod przyczółkiem mostowym fortyfikacji - dawnych grodzi wodnych nr 5 i 6 z XIX wieku - spiętrzających niegdyś wodę w fosach. Prowadzi schodami na most a później lewą stroną mostu drogowego na drugi brzeg Wisły, wspólnie ze szlakiem czerwonym i niebieskim. Przez kilka kilometrów aż do Baterii Nadbrzeżnej odcinki szlaku czarnego i niebieskiego są wspólne. Zaraz za Baterią Nadbrzeżną szlak czarny odchodzi w lewo, w ulicę Zagrodową, którą dochodzi do ulicy Nieszawskiej, a następnie skręca w prawo i prowadzi do granicy Torunia i Małej Nieszawki. Szlak przechodzi przez wieś i przed kaplicą, skręca w lewo, w ulicę Wodociągową, mijając po drodze przejazd na linii kolejowej Toruń - Bydgoszcz, zbudowanej w 1861 roku. Ulica Wodociągowa doprowadza przed skrzyżowanie szos Toruń - Bydgoszcz i Toruń - Poznań. Szlak skręca w lewo i równolegle do szosy, prowadzi na nasyp z przejazdem kolejowym na linii Toruń - Poznań, użytkowanej od 1873 roku. Przekracza przejazd i prowadzi dalej ulicą Szubińską.

Znajdujemy się w dzielnicy Glinki. Dalsza część trasy pieszej prowadzi ul. Szubińską, następnie Poznańską, gdzie na wysokości Polmozbytu, z lewej strony za magazynami, zlokalizowany jest *Fort XI im. Stefana Batorego*. Idąc dalej ul. Poznańską, za stacją benzynową skręcamy w prawo w ul. Inowrocławską, którą dochodzimy do skrzyżowania ulic Okólnej, Drzymały i Parkowej.

Skręcamy w prawo w ulicę Okólną, od której w odległości 750 metrów na południe (skraj poligonu) znajduje się *Fort XII im. Władysława Jagiełły* do niedawna użytkowany przez Wojsko Polskie. Idąc ulicą Okólną dochodzimy do ulicy Letniej, w którą skręca szlak a następnie ponownie wychodzi na ul. Okólną. Ulicą Okólną dochodzimy do ulicy gen. Hallera, w którą skręcamy w prawo, aby za moment jeszcze raz skręcić w prawo, w ulicę W. Pstrowskiego.

Dalsza część szlaku przebiega ulicami W. Pstrowskiego i Okólną do skrzyżowania ulicy Okólnej z ulicą gen. K. Kniaziewicza, w rejon jednostki wojskowej. Na terenie jednostki jest zlokalizowany *Fort XIII im. Karola Kniaziewicza* wykorzystywany przez Wojsko Polskie. Szlak prowadzi ulicami: Okólną, Łączną i Starą Drogą w rejon cmentarza przy ulicy Włocławskiej. Po drodze widzimy liczne schrony.

W lewo od cmentarza w odległości 200 metrów usytuowany jest *Fort XIV im. gen. Józefa Bema*, znajdujący się obecnie w prywatnych rękach. Od cmentarza znaki prowadzą ulicą Szmaragdową i ulicą Włocławską, dochodząc do ulicy Łódzkiej vis-à-vis firmy Wienerberger - Fabryki Ceramiki Budowlanej. Idąc w prawo wzdłuż ulicy Łódzkiej, szlak dochodzi do

ulicy Lipnowskiej, w którą skręca w lewo i prowadzi przez teren przemysłowy, mijając po drodze kilka firm.

Tuż przed przejazdem kolejowym linii Toruń - Aleksandrów Kujawski, użytkowanej od 1862 roku, po lewej stronie ul. Lipnowskiej w lasku tzw. „masce leśnej", skrywa się ostatni z wielkich fortów artyleryjskich - *Fort XV im. gen. Henryka Dąbrowskiego*. Szlak za przejazdem kolejowym skręca w lewo, przebiegając równolegle do torów, drogą polną a następnie leśną. Droga wiedzie na ulicą Rudacką, w pobliżu Szkoły Podstawowej, przy skupisku drzew - pomników przyrody. Ulicą Rudacką udajemy się w lewo, przechodząc obok cmentarza ewangelickiego z XIX wieku i pomnika przyrody - leciwego dębu szypułkowego. Dalej przebieg szlaku czarnego jest wspólny ze szlakiem czerwonym im. Noakowskiego. Kończy się na przeciwko dworca PKP Toruń-Główny.

5. Szlak Martyrologii i Męczeństwa w kolorze zielonym:

Toruń - rezerwat „Las Piwnicki"- Piwnice - Różankowo - Świerczynki - Pigża - Leszcz - Zamek Bierzgłowski - Olek - Barbarka - Fort VII - Toruń (długość całkowita 38 km)

Szlak zielony ma początek przy węźle drogowym na przystanku MZK w rejonie ulicy Bażyńskich. Początkowo prowadzi ul. Staszica, dalej skręca w lewo w ulicę Podgórną i dochodzi do skrzyżowania z ul. Grudziądzką, gdzie skręca w prawo. Znaki szlaku zielonego prowadzą prawą stroną ul. Grudziądzkiej mijając po drodze stację paliw, następnie budynek Urzędu Miasta Torunia oraz firmę Spomasz. Po pewnym czasie ulica Grudziądzka przecina bocznicę kolejową łączącą dawny dworzec PKP Toruń Północny z dworcem Toruń Wschodni. Zaraz za przejazdem szlak skręca w prawo w ulicę Stalową aby po kilkudziesięciu metrach odbić w lewo w kierunku Centralnego Cmentarza Komunalnego. Szlak obchodzi cmentarz od strony zachodniej, prowadząc równolegle do ulicy Grudziądzkiej. Po minięciu cmentarza, szlak dochodzi do ul. Grudziądzkiej, przecina ją i prowadzi w prawo wzdłuż ulicy na skraj widocznego lasu, skręca w dość szeroką drogę w lewo, którą idziemy wzdłuż lasu a po chwili skręca w prawo w dukt leśny, którym wędrujemy dłuższy odcinek. Znaki szlaku prowadzą nas w kierunku północnym. Po jakimś czasie

mijamy widoczny z prawej leśny parking z zapleczem gastronomicznym. Utrzymując północny kierunek marszu szlak dochodzi do Strugi Łysomickiej, której nie przecina skręcając w lewo lecz przez kilkaset metrów przebiega w większej lub mniejszej odległości od niej. Idąc w prawo można dojść do leśniczówki Łysomice. Warto zwrócić uwagę na leżący przy niej głaz - pomnik przyrody.

Po 3 km marszu szlak doprowadza do rezerwatu przyrody - „Las Piwnicki". Do rezerwatu wchodzimy przez mostek na Strudze Łysomickiej, nazywanej również Piwnicką. Po przejściu 800 metrów dochodzimy do skraju lasu i dawnej osady Strugaj.

Szlak utrzymując północny kierunek marszu kieruje nas do miejscowości Piwnice, znanej przede wszystkim ze znajdującego się tu Obserwatorium Astronomicznego UMK.

Dochodzimy do drogi asfaltowej Lulkowo - Różankowo, gdzie na skrzyżowaniu dróg skręcamy w prawo, w kierunku miejscowości gminnej Łubianka. Wędrując wzdłuż szosy mijamy najpierw park dworski w Różankowie, znajdujący się po lewej stronie a po prawej i za parkiem również po lewej oddalone od siebie i zamaskowane schrony betonowe typu „tobruk", pochodzące z okresu II wojny światowej. Idąc dalej dochodzimy do wsi parafialnej Świerczynki a nieco później do dawnej stacji PKP Pigża, znajdującej się przy nieczynnej linii kolejowej Toruń - Unisław.

Za budynkiem dawnej stacji, skręcamy w lewo w drogę prowadzącą do wsi Leszcz, do której dochodzimy po 1 km marszu. Przed dawnymi zabudowaniami folwarcznymi, skręcamy w prawo kierując się wzdłuż linii energetycznej. Prowadząca droga stopniowo zagłębia się w malowniczy wąwóz. Po jego lewej stronie widoczne są resztki parku dworskiego, należące do dawnego majątku Leszcz. Droga wychodząca z wąwozu doprowadza nas na łąki, które przecina strumień. Drogą przez mostek na strumieniu, szlak wiedzie nas w prawo pod górę, przez kolejny wąwoz. Po pokonaniu wąwozu, drogą wiejską udajemy się dalej, mijając po drodze zabudowania dawnej kolonii o nazwie Podleszcz.

Drogą tą dochodzimy do miejscowości Zamek Bierzgłowski, w której jest świetnie zachowana średniowieczna warownia krzyżacka z XIII wieku. Szlak doprowadza nas na drogę asfaltową łączącą wioski Górsk z Bierzgłowem. Drogą tą idziemy w lewo, schodząc stopniowo w dół i mijając po drodze zabudowania wsi. Dochodzimy do ostrego zakrętu drogi, na którym szlak opuszcza drogę asfaltową, kierując się w lewo na drogę polną, którą okalają drzewa. Po przejściu 1,5 km droga zmienia się w leśną i prowadzi przez kompleks leśny graniczący z Toruniem, od zachodu i północy.

Dochodzimy do skrzyżowania leśnych dróg przed leśniczówką Olek, przy którym znajdują się dwa głazy - pomniki przyrody. Następnie drogą lekko pnącą się pod górę, dochodzimy do drogi asfaltowej, będącej połączeniem drogi Toruń - Różankowo z leśniczówką Olek. Kierując się w prawo za znakami zielonymi, mijamy położony w dawnym wyrobisku żwirowym duży głaz - kolejny pomnik przyrody, a dalej gospodarstwo - za którym po kilkudziesięciu metrach schodzimy z asfaltu w prawo. Po kilku minutach spaceru leśnym duktem stajemy przed pomnikiem zamordo-

wanych harcerzy w Olku. Za pomnikiem płynie Struga Łysomicka, którą pokonujemy przez mostek zbudowany przez działaczy społecznych z Oddziału Miejskiego PTTK im. Mariana Sydowa w Toruniu w 2002 roku. Po drugiej stronie Strugi, kilkadziesiąt metrów od mostku, znajduje się schron typu tradytor z 1944 roku zbudowany przez Niemców.

Dalej szlak prowadzi przecinkami leśnymi do piaszczystej drogi, która po przeszło 2 km marszu doprowadza do cmentarza z okresu II wojny światowej na Barbarce. Szlak biegnie przez cmentarz a następnie wzdłuż wijącej się, przez około 700 metrów leśnej ścieżki, pośród sosnowego lasu. Wychodzimy w leśnej osadzie Barbarka - miejscu rekreacji mieszkańców Torunia. Szlak przechodzi obok kapliczki św. Barbary o konstrukcji szachulcowej, następnie skręca na szeroką piaszczystą drogę, okrążającą dawny staw młyński. Idąc za znakami szlaku zielonego, mijamy po prawej stronie zabudowania leśniczówki Wrzosy. Po 3 km szlak wchodzi na stok bojowy Fortu VII artyleryjskiego, spotykając przy dawnym zniczu znaki szlaku czarnego - „Fortecznego". Dalsza część drogi, aż do skrzyżowania ulicy Polnej z Szosą Chełmińską jest wspólna dla obu szlaków (patrz szlak czarny - „Forteczny"). Na skrzyżowaniu szlak zielony odchodzi w prawo i po 150 metrach kończy się przy dawnym dworcu PKP Toruń Północny przy Szosie Chełmińskiej.

6. Szlak regionalny w kolorze niebieskim:

Chełmża - Mała Grzywna - Mirakowo - Grodno - Kamionki Duże - Nowy Dwór - **jezioro Kamionki - Gronowo - Młyniec** ... Elgiszewo - Ciechocin **(długość całkowita 40 km)**

Szlak niebieski ma początek przy dworcu PKP w Chełmży; początkowo prowadzi ulicą Dworcową, następnie skręca najpierw w lewo - w ulicę gen. W. Sikorskiego, następnie w prawo - w ulicę Dąbrowskiego, która dochodzi do ulicy Toruńskiej. Idąc ulicą Toruńską przechodzimy przez przejazd na linii kolejowej Toruń - Grudziądz (oddanej do użytku w 1882 roku) i wychodzimy z miasta.

Znaki szlaku niebieskiego przez 1 km prowadzą wzdłuż drogi asfaltowej Chełmża - Grzywna, następnie skręcając w lewo przekraczają linię kolejową Toruń - Chełmża a za chwilę przejazd na nieczynnej linii kolejowej Kowalewo Pomorskie - Chełmża, oddanej do eksploatacji w 1894 roku. Dalsza część szlaku prowadzi wzdłuż drogi asfaltowej do wsi Mirakowo. Po lewej stronie równolegle do kierunku marszu rozpościera się jezioro Chełmżyńskie - jego powierzchnia wynosi prawie 300 ha, długość ponad 5 km a maksymalna głębokość osiąga 27 metrów.

Drogą asfaltową dochodzimy do zabudowań wsi Mirakowo. Na skrzyżowaniu z drogą wiodącą do dworu, mijamy po prawej stronie przydrożną kapliczkę. Szlak odbija lekko w lewo w polną drogę, która prowadzi obok ośrodka agroturystycznego „Grot" a dalej do skraju niewielkiego kompleksu leśnego. Lasek kryje atrakcyjnie położony nad jeziorem Chełmżyńskim ośrodek rekreacyjno-wypoczynkowy „Zalesie" - należący do gminy Chełmża. Szlak doprowadza do drogi asfaltowej Sławkowo - Zalesie. Na wprost widoczna jest droga dojazdowa do Ośrodka Hodowli Zwierząt Polskiego Związku Łowieckiego specjalizującego się w hodowli bażantów. Szlak skręca w prawo w kierunku wsi Mirakowo.

Mijamy po drodze mostek na kanale przepływowym łączącym jeziora Chełmżyńskie i Grodno. Przed mostkiem, mijana po lewej stronie droga prowadzi do półwyspu na jeziorze Grodno, na którym została zlokalizowana osada z okresu wcześniejszego niż osada biskupińska. Po kilkudziesięciu metrach od mostku na kanale, szlak odbija w lewo w polną drogę, która wkrótce wyprowadza nas na przejazd przecinający nieczynną linię kolejową Kowalewo Pomorskie - Chełmża. Przekracza go i prowadzi wśród pól. Po 1 km od przejazdu, po prawej stronie w oddali widzimy zabudowania wsi Morczyny z dawnym majątkiem ziemskim.

Droga polna przekracza Strugę Toruńską (zwaną również Mokrą lub Bachą) i doprowadza nas do wsi Kamionki Duże, w której szlak wychodzi na drogę asfaltową Kamionki Małe - Sławkowo. Kierujemy się w lewo kontynuując wędrówkę wśród zabudowań wsi, typowej „ulicówki". Za budynkiem młyna szlak skręca w lewo, w drogę polną, którą po 3 km docieramy do kompleksu leśnego okalającego jezioro Kamionkowskie. Początkowo wędrujemy w odległości około 200 metrów od północnego brzegu jeziora leśnymi drogami. Równolegle do szlaku z lewej strony ukazują się tory nieczynnej linii kolejowej Kowalewo Pomorskie - Chełmża, a wkrótce i droga prowadząca w lewo do przejazdu kolejowego a dalej do Kiełbasina. W tym miejscu można na pół godziny przerwać wędrówkę szlakiem niebieskim i skierować się w kierunku przejazdu kolejowego, gdzie przed przejazdem czeka kolejna atrakcja szlaku - niemieckie fortyfikacje z 1944 roku (schron dowodzenia i tobruki).

Szlak prowadzi dalej skrajem lasu; po prawej stronie mijamy relikty cmentarza ewangelickiego z XIX wieku przeznaczonego dla mieszkańców wsi Nowy Dwór, której zabudowania znajdują się przed nami w odległości 200 metrów. Po pewnym czasie skręca ostro w prawo na zalesioną skarpę, którą przecina kierując się w dół do brzegu jeziora Kamionkowskiego (powierzchnia - ponad 70 ha, maksymalna głębokość - 15 metrów).

Od tego momentu szlak prowadzi równolegle do linii brzegowej jeziora, mijając po drodze liczne prywatne działki rekreacyjne. Po 2 km marszu szlak doprowadza nas w pobliże piaszczystej plaży, dookoła której

położone są liczne ośrodki wypoczynkowe oraz prywatne domki campingowe. W sezonie letnim działają tu liczne punkty gastronomiczne oraz wypożyczalnie sprzętu wodnego. Szlak doprowadza do głównej drogi ośrodka, którą udajemy się w lewo, wychodząc w kierunku stacji kolejowej PKP - Jezioro Kamionki (czynnej w sezonie turystycznym). Przekraczamy przejazd linii kolejowej Toruń - Kowalewo Pomorskie i wędrujemy dalej drogami leśnymi.

Po pokonaniu 2 km odcinka drogi, dochodzimy do położonego z prawej strony samotnego zabudowania. W lewo od niego droga pnąca się lekko pod górę doprowadzi nas do mauzoleum rodziny Wolffów - dawnych właścicieli majątku Gronowo. Kontynuujemy wędrówkę w kierunku południowym i po czasie dochodzimy do drogi asfaltowej Gronowo - Gronówko a po 200 metrach do kolejnej krajowej drogi nr 15 Olsztyn - Toruń, którą szlak przecina. Wchodzimy do miejscowości Gronowo. Szlak prowadzi obok gotyckiego kościoła, obchodząc go od południa i wyprowadza poza zabudowania wsi na drogę asfaltową wiodącą do dawnego obiektu wojskowego, zlokalizowanego w odległym o 1,5 km lesie. Przed starą bramą na skraju lasu szlak skręca w prawo i biegnie polną drogą wśród luźno rozrzuconych gospodarstw. Na większym skrzyżowaniu drogi, którą prowadzi szlak krzyżuje się z drogą prowadzącą z Wielkiej Łąki do Brzezinka. Od skrzyżowania szlak prowadzi w kierunku odległego o 500 metrów obszaru leśnego, po czym zagłębia się w nim. Na jego przeciwległym skraju umiejscowiona jest przydrożna kapliczka. Po lewej stronie w dole widoczna jest dolina Strugi Rychnowskiej z kompleksem akwenów wodnych, w których hodowane są karpie.

Prowadzący nas szlak niebieski doprowadza nas do zabudowań dużej miejscowości Młyniec, rozłożonej po obu stronach rzeki Drwęcy. Po kilku minutach dochodzimy do skrzyżowania. Na prawo znajduje się centrum Młyńca a w lewo - droga polna prowadząca do leśniczówki Kępa. Szlak skręca w tą ostatnią, aby po chwili przejść przez murowany mostek, przerzucony na Strudze Rychnowskiej. Za mostkiem w lewo droga prowadzi do gospodarstwa i znajdującego się na jego terenie młyna, a w prawo - do odległego o 250 metrów ujścia Strugi Rychnowskiej do Drwęcy. Szlak wiedzie dalej drogą do Ciechocina - siedziby gminy na historycznej ziemi dobrzyńskiej.

7. Szlak regionalny „Po gminie Chełmża" w kolorze zielonym:

Chełmża - Kuchnia - Pluskowęsy - Zalesie - Grodno - Kiełbasin - Kiełbasinek - Dźwierzno - Zelgno - Witkowo - Dziemiony - Skępe - Bielczyny - Głuchowo - Nawra - Kończewice - Chełmża (długość całkowita 44 km)

Szlak zielony ma początek przy Ośrodku Sportu i Turystyki w Chełmży, przy ulicy Tumskiej. Początkowo prowadzi ulicami: Tumską i Chełmińską. Za starym cmentarzem katolickim, który znajduje się po lewej stronie ulicy Chełmińskiej, na pierwszym skrzyżowaniu szlak skręca w prawo w ulicę 3 Maja i tuż przed ogrodzeniem stadionu OSIT ponownie w prawo, dochodząc do brzegu jeziora Chełmżyńskiego. Idziemy dalej wzdłuż brzegu jeziora, mając po lewej stronie obiekt sportowy Chełmży; później mijamy

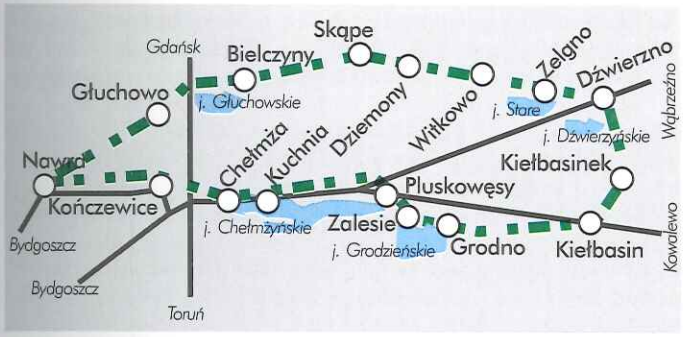

po prawej stronie półwysep, na którym usytuowana jest plaża kąpielowa.

Idąc nadal w kierunku wschodnim, wzdłuż jeziora, dochodzimy do drogi biegnącej w lewo na północ, którą dochodzimy do dawnego folwarku Kuchnia. Tuż przy szosie Chełmża - Kowalewo Pomorskie, w którą w prawo skręca szlak zielony, znajduje się pomnik ofiar potyczki z Grenschutzem w 1919 roku.

Następnie idziemy wzdłuż drogi asfaltowej mijając wieś Pluskowęsy z zabytkowym zespołem pałacowo-parkowym a po kolejnych 2 km - wieś Zalesie, również z zespołem dworsko-parkowym. Po minięciu wioski szlak dochodzi do skrzyżowania z drogą asfaltową Mirakowo - Zalesie. Szlak skręca w nią i po 500 metrach, przechodzi obok gminnego ośrodka rekreacyjno-wypoczynkowego w Zalesiu, położonego nad jeziorem Chełmżyńskim.

Po dalszych 100 metrach szlak zielony spotyka szlak niebieski Chełmża - Ciechocin. Szlak niebieski prowadzi na wprost w kierunku dawnego dworca PKP w Mirakowie a szlak zielony skręca w lewo do Ośrodka Hodowli Zwierząt Polskiego Związku Łowieckiego w Grodnie, prowadzącego hodowlę bażantów. Znaki szlaku kierują się nieco w lewo na drogę biegnącą wzdłuż ogrodzenia ośrodka. Drogą dochodzi się do gospodarstwa agroturystycznego, z którego rozciąga się ciekawy widok na jezioro Grodno. Jezioro posiada 43 ha powierzchni a jego maksymalna głębokość osiąga 7 metrów. Połączone jest kanałem z jeziorem Chełmżyńskim. Szlak prowadzi wokół jeziora, w mniejszej lub większej odległości od jego brzegu aż w końcu odchodzi od niego w kierunku na północ i dochodzi do drogi asfaltowej Chełmża - Kowalewo Pomorskie. Szlak skręca w nią w prawo i po 200 metrach przy znaku informującym o miejscu pamięci narodowej schodzi z niej. Dalej wędruje się lekko błotnistą drogą dochodząc do półwyspu na jeziorze Grodno. Stoi tam pomnik poświęcony pamięci zamordowanych w czasie okupacji hitlerowskiej kobiet narodowości żydowskiej. Znad jeziora znaki szlaku prowadzą w kierunku wschodnim a po dojściu do leśnej drogi, w lewo na północ.

Po 500 metrach droga wychodzi z lasu i po pokonaniu kolejnego kilometra doprowadza do wsi parafialnej Kiełbasin. Droga polna przy kościele dochodzi do asfaltowej Chełmża - Kowalewo Pomorskie. Szlak skręca w nią w lewo i obok cmentarza parafialnego opuszcza wieś.

Na rogatkach Kiełbasina przy polnej drodze, którą dalej prowadzi szlak turystyczny, stoi figura Matki Boskiej. Po 2 km marszu pośród pól dochodzimy do dawnego majątku Kiełbasinek, po którym pozostały ruiny.

Po kolejnych 3 km wędrówki dochodzimy do Dźwierzna, gdzie nad jeziorem znajdował się dawny majątek ziemski. Szlak wychodzi w lewo na drogę asfaltową Chełmża - Kowalewo Pomorskie, prowadząc nas do położonej o 1 km dalej wsi Zelgno. Przechodzi przez całą wieś mijając po prawej stronie, przy szkole podstawowej wolnostojącą pastorówkę a dalej już po lewej stronie obiekty należące do dawnego folwarku. Główna szosa asfaltowa odbija w lewo, my natomiast udajemy się na wprost i po 500 metrach dochodzimy do niewielkiego cmentarza ewangelickiego znajdującego się po prawej stronie drogi.

Kontynuując dalej marsz dochodzimy do miejscowości Witkowo z zespołem parkowo-dworskim a później do wsi Dziemiony, w której dobrze zachowła się dawna karczma z XIX wieku. Z Dziemion szlak prowadzi w kierunku zachodnim, do odległej o około 3 km wsi Skąpe. Tam szlak prowadzi przez wieś obok wiejskiego stawu i ewangelickiego cmentarza z XIX wieku, kierując się na wieś Bielczyny.

Przed wioską szlak przecina tory linii kolejowej Toruń - Grudziądz, zbudowanej w 1882 roku i prowadzi drogą asfaltową do Bielczyn. Szlak doprowadza nas do drogi asfaltowej Chełmno - Windak, którą udajemy się w prawo, (na wprost szlak żółty prowadzi do Chełmży). Po 500 metrach skręcamy w lewo na drogę gruntową. Znaki szlaku zielonego biegną na północ od jeziora Głuchowskiego, pozostawiając po lewej stronie widoczne nad jeziorem sanktuarium Błogosławionej Juty, potem doprowadzają do przepustu pod drogą międzynarodową Nr 1 i po drugiej stronie prowadzą przez park dworski, krajobrazowy z XIX wieku, otaczający dwór głuchowski. We wsi Głuchowo szlak prowadzi nas drogą asfaltową w kierunku wsi Trzebcz, z której po około 250 metrach odbija w lewo, na drogę utwardzoną w kierunku Nawry.

Po 1 km droga przecina tory kolejowe nieczynnej linii PKP Chełmża - Unisław, a 300 metrów dalej, prowadzi przez mostek na strudze Frybie (zwanej też Browiną). Z tego miejsca można, idąc około 300 metrów w prawo wzdłuż strugi, dotrzeć do malowniczo położonego grodziska w Nawrze - Bogusławkach. Kontynuując wędrówkę po 2 km dochodzimy do miejscowości Nawra i przechodzimy obok kościoła parafialnego.

Trzymając się głównej drogi asfaltowej, mijamy po 1,5 km wieś Bogusławki a po następnych 2 km dochodzimy do Kończewic. Po obejrzeniu zabudowań dworsko-folwarcznych, wychodzimy ze wsi w kierunku północnym i po 500 metrach pokonujemy przepust pod drogą krajową Nr1. Po kolejnych 500 m szlak odbija w prawo w drogę prowadzącą równolegle do torów kolejowych a po następnym kilometrze, w drogę prowadzącą równolegle do torów kolejowych. Po przejściu kolejnego 1 km szlaku, przecinamy nieczynną linię kolejową Chełmno - Unisław a po krótkim czasie następną Toruń - Grudziądz i wchodzimy do Chełmży od strony ulicy Dworcowej. Tam, również napotykamy znaki szlaku żółtego prowadzącego z Chełmży do Papowa Biskupiego. Ulicą Dworcową dochodzimy do dworca PKP - początku i końca szlaku PTTK.

8. Szlak regionalny w kolorze żółtym:

Ryńsk ... **Zajączkowo - Świętosław - Szerokopas** ... Lipienek - Firlus **(długość całkowita około 18 km)**

Szlak żółty rozpoczyna się w centrum Ryńska, w miejscu gdzie rozpoczyna się także szlak czerwony, który prowadzi z Ryńska przez Radzyń Chełmiński do Grudziądza.

Z centrum wsi znaki szlaku wyprowadzają nas wąską drogą asfaltową wijącą się wśród pól do Zajączkowa. Do wsi dochodzimy po 3 km marszu. Na skrzyżowaniu dróg Węgorzyn - Lipienek i Ryńsk - Dźwierzno skręcamy w prawo, mając po tej stronie sklep spożywczy. Idąc dalej przez wieś mijamy po prawej stronie nieco oddalony od drogi teren dawnego cmentarza ewangelickiego, następnie przechodzimy przez mostek na Strudze Toruńskiej (alias Bacha, Mokra). Za mostkiem po lewej stronie widoczny jest zrujnowany kościół gotycki z dobrze zachowanym portalem.

Wędrując drogą w kierunku Lipienka, po 2 km marszu, dochodzimy do niewielkiej miejscowości Świętosław. Po kilkuset metrach szlak doprowadza nas do skrzyżowania z drogą asfaltową: Dźwierzno - Płużnica. Przechodzimy skrzyżowanie na wprost, kontynuując kierunek marszu. Po 1,5 km znaki szlaku doprowadzają nas do niewielkiej wsi Szerokopas. Po opuszczeniu zabudowań szlak wchodzi na teren gminy Lisewo.

9. Szlak regionalny w kolorze żółtym:

Chełmża - jezioro Głuchowskie - Bielczyny - Kucborek ... Papowo Biskupie **(długość całkowita10 km)**

Początek szlaku znajduje się na ulicy Dworcowej, przy dworcu PKP,

w Chełmży, skąd dalej prowadzi w kierunku północno-zachodnim, cały czas ulicą Dworcową. Na ulicy Dworcowej szlakowi żółtemu towarzyszy szlak zielony - prowadzący w kierunku Kończewic. Oba szlaki doprowadzają do przejazdu kolejowego na linii Chełmża - Grudziądz i nieczynnej już linii Chełmża - Unisław - Fordon. Szlak zielony skręca w lewo a żółty prowadzi dalej wzdłuż linii kolejowej.

Po pokonaniu około 1,5 km drogi szlak żółty dochodzi do wiaduktu kolejowego linii kolejowej Chełmża - Grudziądz, pod którym przechodzimy, skręcając za wiaduktem w prawo. Dalszy około 400 metrowy odcinek szlaku prowadzi równolegle do linii kolejowej i dochodzi do drogi asfaltowej Chełmża - Windak. Przekracza ją na wprost, wchodząc w drogę asfaltową Bielczyny - Papowo Biskupie.

Około 2,0 km przed miejscowością Kucborek szlak odbija w prawo w drogę żużlową. Szlak prowadzi przez 2,5 km aby ponownie wprowadzić nas na drogę asfaltową Bielczyny - Papowo Biskupie, w odległości 1 km od zabudowań Papowa Biskupiego. Pokonujemy duże usytuowane centralnie we wsi skrzyżowanie dróg Zegartowice - Dubielno i Chełmża - Storlus. Przecinamy je na wprost i następnie przechodzimy obok parafialnego kościoła usytuowanego po lewej stronie ulicy. Przed nami widoczne są ruiny krzyżackiego zamku w Papowie Biskupim, przy których kończy się nasz szlak.

10. Szlak regionalny w kolorze niebieskim:

Unisław - Raciniewo ... **Siemoń - Słomowo - Bierzgłowo - Zamek Bierzgłowski (długość całkowita około 20 km)**

Szlak rozpoczyna się przy dawnym dworcu PKP w Unisławiu - siedzibie gminy.

Do wsi Siemoń dochodzi drogą polną od strony wsi Otowice; odległość od granicy niewielkiego kompleksu leśnego do centrum wsi wynosi 1 km. Szlak doprowadza do centrum miejscowości, przy skrzyżowaniu dróg lokalnych z Unisławia do Dąbrowy Chełmińskiej oraz z Unisławia do Łubianki. Dalej znaki niebieskie prowadzą przez wieś, na przeciwległy jej kraniec. Tuż za zabudowaniami wioski, szlak opuszcza drogę asfaltową prowadzącą do Wybcza i skręca w prawo na polną drogę.

Po 3 km dobiega do dawnego majątku w Słomowie, gdzie znaki szlaku ponownie odbijają w prawo. Na wprost biegnie droga do Przeczna.

Częściowo utwardzoną drogą wędrujemy około 2 km dochodząc do pierwszych zabudowań wsi Bierzgłowo. Przy skrzyżowaniu szlaku z drogą asfaltową Łubianka - Łążyn, po lewej stronie znajduje się kapliczka przydrożna. Szlak skręca w lewo i po kilkudziesięciu metrach ponownie skręca, lecz już w prawo na lokalną drogę asfaltową, prowadzącą do wsi Zamek Bierzgłowski.

Po 3 km marszu, dochodzimy do zabudowań wsi Zamek Bierzgłowski, mijając z lewej strony dąb szypułkowy - pomnik przyrody żywej. Po prawej stronie wyłania się bryła średniowiecznego zamku krzyżackiego, przy którym kończy się szlak niebieski. Po prawej stronie od bramy wjazdowej zamku, znajduje się duży 7 ha park zamkowy przypominający naturalny las z małym cmentarzem w centrum parku.

Szlaki turystyczne rowerowe:

1. Szlak ogólnopolski w kolorze czerwonym:

Toruń - Czerniewice - Brzoza - Karczemka ... Otłoczyn - Ciechocinek - Raciążek - Nieszawa - Włocławek **(długość całkowita około 63 km)**

Początek szlaku znajduje się przy pl. Rapackiego, obok dyspozytorni MZK. Stamtąd wiedzie w kierunku mostu im. Józefa Piłsudskiego, po którym przeprawia się na drugi brzeg Wisły. Z mostu szlak skręca w prawo na usypany w XIX wieku wał przeciwpowodziowy. Po 150 metrach następuje zjazd w prawo, w las łęgowy. Po kolejnych 100 metrach szlak dochodzi do ruin zamku „Dybów" od strony budynku bramnego, skąd dalej prowadzi wokół murów obronnych od strony południowej, później wschodniej doprowadzając do brukowanej XIX-wiecznej drogi. Drogą tą udajemy się w prawo w kierunku zjazdu z mostu drogowego. Pod koniec drogi czeka nas lekki podjazd pod górę do ulicy Dybowskiej. Szlak posiada wspólny odcinek ze szlakiem czerwonym pieszym, mijając po drodze camping „Tramp" a dalej obiekty militarne twierdzy toruńskiej. Ulica Dybowska doprowadza nas do ulicy Kujawskiej, na której kontynuujemy jazdę rowerem w lewo aby przed zjazdem pod wiadukt kolejowy ponownie skręcić w lewo w ulicę Dybowską. Ten odcinek szlaku rowerowego jest wspólny ze szlakiem pieszym czarnym „Fortecznym"; oba doprowadzają do ulicy Rudackiej, na tym odcinku równoległej do linii kolejowej Toruń - Włocławek.

Z lewej strony widoczna jest tzw. „maska leśna" czyli las kryjący wysadzony w powietrze po II wojnie światowej Fort Kolejowy. Przy pierwszym skręcie ulicy Rudackiej w lewo, na rozjeździe dróg, szlak skręca w prawo w leśną drogę. Dalsze kilkaset metrów szlak prowadzi drogami leśnymi obok XIX-wiecznych schronów do ulicy Rypińskiej. Ulicą tą, wzdłuż linii kolejowej Toruń - Włocławek, szlak dochodzi do północno-wschodniego brzegu jeziora Nagus, przy którym zostały założone ogródki działkowe. Następnie drogą leśną dojeżdzamy do ulicy Lipnowskiej, na której kierujemy się w prawo do ulicy Włocławskiej. Skręcamy w lewo aby po kilkuset metrach przejazdu ponownie skręcić, tym razem w prawo, w drogę leśną. Drogami i duktami leśnymi dojeżdżamy na ulicę Solankową, łączącą ulicę Włocławską z ulicą Łódzką.

Ulicą Solankową dojeżdżamy do nowo powstałego osiedla mieszkaniowego Solanki, położonego w dzielnicy Czerniewice. Po dojechaniu do ulicy Włocławskiej, skręcamy w prawo, pozostawiając po lewej stronie dawny majątek ziemski w Czerniewicach, z częściowo zachowanym parkiem dworskim. Dalej jedziemy ulicą Włocławską, na której napotykamy ponownie znaki pieszego szlaku czerwonego Toruń - Nieszawa; mijamy po prawej stronie ulice Zdrojową, Gajową, kościół przy ulicy Ustronnej i powoli opuszczmy zbudowania dzielnicy. Przed nami widoczny węzeł drogowy w Czerniewicach, z wjazdem na most autostradowy. Szlak doprowadza nas do drogi równoległej do odcinka autostradowego. Droga posiada dość duży spadek i prowadzi do przepustu pod odcinkiem autostradowym. Tutaj też znajduje się granica administracyjna Torunia.

Szlak prowadzi dalej wzdłuż ulicy Ciechocińskiej, wspólnie ze szlakiem pieszym czerwonym. Po chwili rozpoczynają się zabudowania wsi Brzoza, leżącej przy dawnym trakcie Toruńsko - Nieszawskim. Przejeżdżamy przez wieś; cały czas towarzyszy nam szlak pieszy czerwony. Za ostatnimi zabudowaniami (ze szklarniami) po lewej stronie oba szlaki skręcają w lewo a za chwilę w prawo i doprowadzają do asfaltowej drogi, łączącej trasę międzynarodową Nr 1 z brzegiem Wisły (odcinek do przeprawy wiślanej). Na drodze tej szlak skręca w prawo a za chwilę w lewo prowadząc w drogę leśną. Przy ostatnim zabudowaniu szlaki się rozdzielają. Szlak rowerowy czerwony prowadzi w kierunku południowym, pod górę, równolegle do linii wysokiego napięcia. Trzymając się cały czas znaków szlaku rowerowego, po 1 km dojeżdżamy do zabudowań leśnictwa Karczemka. Kilkaset metrów dalej pojawiają się zabudowania wsi Karczemka, gdzie znajduje się granica gminy Wielka Nieszawka.

2. Szlak ogólnopolski w kolorze czerwonym:

Toruń - Barbarka - Olek - Zamek Bierzgłowski - Bierzgłowo - Łążyn - Słomowo - Siemoń ... Unisław - Chełmno - Tuchola - Czersk **(długość całkowita około 60 km)**

Początek szlaku czerwonego znajduje się przy placu Rapackiego (obok dyspozytorni MZK). Dalej szlak prowadzi przez południową część parku położonego przy placu Rapackiego do alei 500-lecia, którą prowadzi w prawo. Przekracza ul. Fryderyka Chopina i po kilkunastu metrach skręca w prawo, do północnej części parku przy placu Rapackiego.

Szlak doprowadza do ulicy Mickiewicza, którą przecinamy na przejściu dla pieszych i dalej prowadzi wzdłuż alei Jana Pawła II do skrzyżowania przy placu Niepodległości, którą przecina na wprost - dalsza trasa szlaku prowadzi ulicą Gałczyńskiego. Przejeżdżamy ulicę Bema, jedziemy wzdłuż terenu wojskowego a później wzdłuż bocznicy kolejowej. Dojeżdżamy do ulicy Grunwaldzkiej, w którą szlak skręca w lewo. Kontynuując jazdę ulicą Grunwaldzką, przecinamy ulicę św. Józefa i po kilkuset metrach mijamy rosnący po prawej stronie dąb - pomnik przyrody. Dojeżdżamy do ulicy H. Morycińskiego, która doprowadza do dawnej drogi rokadowej Twierdzy Toruń - ulicy Polnej. Na końcowym odcinku mijamy po prawej stronie schron. W ulicę Polną skręcamy w lewo, tak aby po kilkudziesięciu metrach, ponownie skręcić w prawo. Wjeżdżamy na ulicę Barbarka. Po lewej stronie widoczne jest zamaskowane wzgórze kryjące Fort VII. Jadąc dalej mijamy z lewej strony schron z XIX wieku a po prawej stronie, nieco w głębi lasu obelisk pruski. Od najbliższego skrzyżowania towarzyszą nam znaki pieszego szlaku „Martyrologii i Męczeństwa" w kolorze zielonym. Po 1 km drogę przecina bocznica kolejowa do „Towimoru" a po kolejnych 600 metrach przejeżdżamy obok leśnictwa Wrzosy.

Po kolejnych kilkuset metrach dojeżdżamy do osady leśnej Barbarka. Przed kapliczką widoczną na wprost, skręcamy w prawo dojeżdżając po 500 metrach do dużego skrzyżowania, na którym skręcamy w lewo. Po krótkim czasie dojeżdżamy do cmentarza z okresu II wojny światowej; mijamy go z lewej strony, wjeżdżając na szeroką piaszczystą leśną drogę. Po jakimś czasie jadąc za znakami czerwonymi, przecinamy Strugę Łysomicką i po krótkiej chwili dojeżdżamy do osady leśnej Olek z leśniczówką. Przed zabudowaniami na skrzyżowaniu skręcamy w lewo, obok znajdują się dwa głazy narzutowe - pomniki przyrody. Nadal szeroką leśną drogą kierujemy się za znakami szlaku rowerowego czerwonego i towarzyszącemu od skrzyżowania, znakami szlaku pieszego zielonego. Ten odcinek do Zamku Bierzgłowskiego jest dla obu szlaków wspólny.

Od zamku krzyżackiego we wsi Zamek Bierzglowski szlak czerwony prowadzi 3 km drogą asfaltową do Bierzgłowa i tam doprowadza nas do lokalnej drogi Łubianka - Rzęczkowo, na której skręca w lewo. Po minięciu kościoła gotyckiego i licznej zabudowy, szlak wiedzie drogą asfaltową w kierunku Łążyna. Na skrzyżowaniu dróg w Łążynie szlak rowerowy odbija w prawo do miejscowości Siemoń. W Siemoniu szlak rowerowy czerwony przecina na skrzyżowaniu dróg szlak pieszy niebieski z Unisławia do Zamku Bierzgłowskiego, kierując się dalej do Unisławia.

3. Szlak ogólnopolski w kolorze zielonym:

Toruń - Lubicz - Jedwabno - Młyniec ... Golub-Dobrzyń - Brodnica - Radomno **(długość całkowita około 130 km)**

Szlak rozpoczyna się w rejonie skrzyżowania ulicy Kopernika z ulicą Pod Krzywą Wieżą, prowadzi ulicami Kopernika, św. Jana i Łazienną do Bulwaru Filadelfijskiego, biegnącego wzdłuż Wisły. Jedziemy Bulwarem w kierunku mostu kolejowego, mijając po drodze południową część toruńskiej starówki z dominującą Bramą Mostową, ruinami zamku krzyżackiego a następnie Bastionem Menniczym. Od Bulwaru Filadelfijskiego towarzyszą dwa szlaki piesze: żółty i czarny. Szlaki doprowadzają do ulicy Warszawskiej, na której skręcamy w prawo w ulicę R. Traugutta. Ulicę pokonujemy jadąc dość ostro pod górę. Po lewej stronie obserwujemy Fort św. Jakuba, pochodzący z połowy XIX wieku. Pod koniec wzniesienia szlak rowerowy zielony odbija w prawo w ulicę Winnica, która stopniowo opada zbliżając się do brzegu Wisły. Od tego momentu szlak prowadzi u podnóża skarpy pradoliny Wisły. Następnie wzdłuż ogrodzenia mijając kolejno rozebrane zbiorniki gazowe, a potem ogródki działkowo-mieszkalne. W końcowej fazie ulica Winnica doprowadza do Szosy Lubickiej, wzdłuż której - drogą rowerową - prowadzą znaki szlaku rowerowego zielonego. Towarzyszące do tej pory szlaki piesze skręcają w ulicę Winną. Utrzymujemy jazdę w kierunku wschodnim w stronę dzielnicy Rubinkowo. Na następnym skrzyżowaniu szlak skręca w prawo w ulicę Przy Skarpie aby na kolejnej krzyżówce, za pawilonem firmy „OBI", skręcić w lewo w ulicę Konstytucji 3 Maja. Wzdłuż ulicy jest wytyczona droga rowerowa, którą jedziemy utrzymując dotychczasowy wschodni kierunek jazdy. Po drodze mijamy kolejno ulice: Ślaskiego, Wyszyńskiego, Ligi Polskiej. Na końcu ulicy Konstutucji 3 Maja, na skraju lasu znajduje się pętla linii tramwajowej MZK, sąsiadująca z ulicą Olimpijską. Szlak skręca w prawo w drogę leśną noszącą nazwę Leśny Trakt. Po 2 km jazdy dojeżdżamy do skrzyżowania z ulicą Na Przełaj, w którą skręcamy w lewo. Tutaj znajduje się granica administracyjna Torunia.

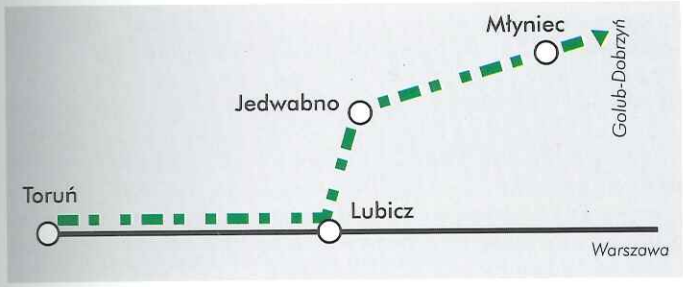

Po około 300 metrach szlak wyprowadza nas na wiadukt drogowy, wznoszący się nad odcinkiem autostrady A1 w rejonie osiedla Małgorzatowo. Przejeżdżamy obok magazynów firmy CPP Toruń-Pacific. Następnie kierujemy się w lewo, pod wiaduktem kolejowym linii Toruń - Sierpc. Szlak doprowadza do Lubicza - siedziby gminy. Przez Lubicz jedziemy ulicą Dworcową, z której możemy odbić w ulicę Młyńską prowadzącą do zespołu młynów. Skrzyżowanie ulicy Dworcowej z ulicą Warszawską przejeżdżamy na wprost, kierując się drogą do Rogówka. Za skrzyżowaniem jedziemy drogą będącą przedłużeniem ulicy Dworcowej.

Po minięciu ostatnich zabudowań Lubicza droga ostro pnie się serpentyną pod górę i po około 1,5 km doprowadza nas do Jedwabna. Przed zespołem dworsko-parkowym, skręcamy w prawo w kierunku dużej wsi Młyniec. Po około 4 km jazdy drogą asfaltową dojeżdżamy do Młyńca, miejscowości rozłożonej po obu stronach Drwęcy. Szlak doprowadza do centrum wsi. W prawo odchodzi droga prowadząca do mostu przez

Drwęcę. W lewo - droga do Brzeźna. Znaki szlaku zielonego na skrzyżowaniu, prowadzą na wprost i po kilkuset metrach opuszczamy Młyniec jadąc dalej drogami leśnymi do Elgiszewa i dalej do Ciechocina.

4. Szlak wojewódzki w kolorze niebieskim:
Toruń - Przysiek - Zarośle Cienkie - Rzęczkowo - Skłudzewo ... Wałdowo - Ostromecko - Bydgoszcz **(długość całkowita około 57 km)**

Początek szlaku znajduje się przy placu Rapackiego, obok dyspozytorni MZK. Szlak prowadzi w kierunku południowo-zachodnim w stronę widocznego hotelu „Kosmos". Przecina południową część parku na placu Rapackiego i dalej wiedzie ulicą ks. Jerzego Popiełuszki, mijając z lewej strony Port Zimowy i bazę remontową. Od tego momentu towarzyszą nam znaki pieszego szlaku czarnego „Fortecznego". Dojeżdżamy do Martwej Wisły będącej częścią starorzecza Wisły i dalej jedziemy wzdłuż jej północnego brzegu. Po prawej stronie rozciąga się Park Miejski na Bydgoskim Przedmieściu. Szlak rowerowy prowadzi następnie alejkami parkowymi do ulicy Przybyszewskiego, na której skręcamy w prawo. Po kilkudziesięciu metrach skręcamy w lewo w ul. Przy Cegielni, kontynuując jazdę drogą gruntową. Po 500 metrach jazdy przez park „Zieleniec" dojeżdżamy do Szosy Bydgoskiej.

Przecinamy Szosę Bydgoską i ulicę Broniewskiego na przejściach dla pieszych. Po prawej stronie widoczny jest stadion żużlowy KS Apator. Jedziemy alejką wzdłuż ogrodzenia stadionu przy ulicy Okrężnej i po chwili oba szlaki rowerowy niebieski i pieszy czarny skręcają w lewo w ulicę Łukasiewicza, posiadającą nawierzchnię asfaltową. Po około 300 metrach dotychczas towarzyszący nam szlak czarny skręca w prawo w kierunku Fortu VIII. Po następnych 100 metrach szlak rowerowy niebieski skręca w lewo z drogi asfaltowej na drogę piaszczystą. Z lewej strony mijamy budynki TPCz. „Merinotex", Wydziału Sztuk Pięknych UMK i innych firm. Nieco dalej mijamy teren po dawnym zakładzie chemicznym „Polchem". Przekraczamy jedną z bocznic kolejowych prowadzących dawniej do zakładów przemysłowych. Szlak wiedzie nas w kierunku zachodnim w stronę widocznego kompleksu leśnego, po prawej w oddali widoczna jest płyta lotniska Aeroklubu Pomorskiego w Toruniu.

Po 500 metrach dojeżdżamy do szkoły podstawowej w Przysieku.

Skręcamy w prawo za znakami i drogą gruntową kontynuujemy jazdę. Po przejechaniu około 900 metrów istnieje możliwość odbicia ze szlaku w prawo, w kierunku stawów przysieckich. Jedziemy nadal główną drogą, dość szeroką i utwardzoną. Po przejechaniu 500 metrowego odcinka, mijamy z lewej strony budynek Leśnictwa Przysiek. Przecinamy ulicę Długą i jedziemy dalej ulicą Leśną; po lewej stronie mijamy osiedle domków jednorodzinnych. Po około 1,5 kilometra, przecinamy na wprost duże skrzyżowanie (w lewo - możliwość dojazdu do Górska). Jadąc kolejne 1,5 kilometra - kolejne skrzyżowanie dróg; w lewo - droga na Cegielnik. W pewnym momencie szlak niebieski przecina drogę asfaltową, która w prawo prowadzi do Zamku Bierzgłowskiego a w lewo do Górska. Jest to 15 km szlaku. Po następnym kilometrze, kolejne skrzyżowanie dróg polnych, przez które przejeżdżamy na wprost.

Utrzymują zachodni kierunek jazdy szlakiem, dojeżdżamy do kolejnej kolejnej drogi asfaltowej w miejscowości Zarośle Cienkie, znajduje się tu sklep spożywczy jeden z niewielu na szlaku.

Jedziemy drogą asfltową około 400 metrów, aby następnie skręcić z niej w lewo w kierunku Rzęczkowa. Po 1 kilometrze od zjazdu z asfaltu, przy mostku na Strudze Łysomickiej, istnieje możliwość odpoczynku. Za mostkiem skręcamy w drogę prowadzącą w lewo i na leśnym skrzyżowaniu z prawej strony mijamy przydrożny krzyż. Dojeżdżamy do drogi asfaltowej, łączącej Złąwieś Wielką z Rzęczkowem i skręcamy w nią w prawo, w kierunku Rzęczkowa.

Po 400 metrach szlak rowerowy skręca w lewo, na drogę asfaltową w kierunku Skłudzewa. Do Skłudzewa dojeżdżamy po pokonaniu 2,5 kilometrowego odcinka szosy. Przed Skłudzewem, po prawej stronie na zboczu zlokalizowane jest grodzisko średniowieczne a za nim rozpościera się zespół dworsko-parkowy w Skłudzewie - dawny majątek ziemski. Za wsią szlak niebieski rowerowy wchodzi na teren gminy Dąbrowa Chełmińska.

5. Szlak wojewódzki w kolorze niebieskim:
Toruń - Olek - Różankowo - Piwnice - Lulkowo - Ostaszewo - Sławkowo - Mirakowo - Zalesie - Zelgno - Dźwierzno - Zajączkowo ... Wąbrzeźno - Radzyń Chełmiński - Grudziądz **(długość całkowita 82 km)**

Początek szlaku znajduje się pod Toruniem - przy wiadukcie kolejowym w osadzie leśnej Olek. Szlak dochodzi do szosy Toruń - Łubianka i skręca w lewo, w kierunku Różankowa. Po pokonaniu 1,5 kilometrowego odcinka dojeżdżamy do wsi Różankowo. Na przeciw zespołu dworsko-parkowego z pomnikami przyrody, skręcamy za znakami szlaku niebieskiego w prawo, w drogę w kierunku Łysomic.

Po pokonaniu kolejnego 1,5 kilometrowego odcinka trasy, wjeżdżamy do miejscowości Piwnice. Z lewej strony mijamy dawną posiadłość ziemską, z dworem i parkiem; po prawej stronie droga gruntowa prowadzi do rezerwatu przyrody „Las Piwnicki". Jadąc dalej szlakiem w kierunku Łysomic, zaraz za Piwnicami, z lewej strony możemy podziwiać ogromną 32 metrowej średnicy czaszę radioteleskopu Obserwatorium Astronomicznego UMK.

Po około 2 kilometrach drogi dojeżdżamy do Lulkowa. Jest to duża miejscowość z zespołem dworsko-parkowym, położonym w lewo od trasy naszego szlaku. Szlak tuż za parkiem skręca w lewo i prowadzi przez wieś Wytrębowice, aby po około 3 kilometrach dojść do Ostaszewa.

Za Ostaszewem szlak biegnie w kierunku wsi Sławkowo. Po 2 kilometrach, dojeżdżamy do skrzyżowania z drogą asfaltową Gostkowo - Sławkowo, przed którym po prawej stronie stoi kapliczka. Udajemy się w lewo i po następnych 2 kilometrach szlak rowerowy doprowadza nas do Sławkowa. Przejeżdżamy przez wieś, mijając z prawej strony zespół dworsko-parkowy z dużym stawem.

Ze Sławkowa wyjeżdżamy w kierunku wsi Kamionki Duże, mijając z lewej strony budynek szkoły. Na terenie szkoły stoi zrekonstruowana zagroda - Poniatówka. Szlak w tym miejscu nie skręca do Mirakowa, tylko pół kilometra dalej w drogę również prowadzącą do Mirakowa, w kierunku wsi Kamionki Duże. Od tego miejsca do Mirakowa pozostało około 2 kilometrów. Przed samym Mirakowem szlak niebieski przecina nieczynną linię kolejową Chełmża - Kowalewo Pomorskie i wchodzi do wsi.

Z Mirakowa wyjeżdżamy dogą asfaltową w kierunku północnym; towarzyszą nam znaki czerwonego szlaku rowerowego Toruń - Zalesie i niebieskiego szlaku pieszego Chełmża - Ciechocin oraz koło osady Grodno zielonego szlaku pieszego Chełmża - Chełmża.

Szlak nasz dochodzi do szosy Chełmża - Kowalewo Pomorskie, skręcając w lewo w kierunku odległego o kilometr Zalesia. Za Zalesiem szlak skręca w drogę asfaltową, którą po około 5 kilometrach dojedziemy do miejscowości Zelgno. Pod Zelgnem nasza droga połączy się z szosą wiodącą z Chełmży do Wąbrzeźna.

Z Zelgna szlak niebieski prowadzi w kierunku wsi parafialnej Dźwierzno, położonej kilometr na wschód od Zelgna. Na tym odcinku ponownie towarzyszy zielony szlak pieszy Chełmża - Chełmża. Przed Dźwierznem, skrzyżowanie - droga w lewo prowadzi do Świętosławia, szlak - dalej w kierunku widocznego kościoła we wsi. Mijamy gotycki kościół i w centrum Dźwierzna skręcamy w lewo w drogę do Zajączkowa.

Do Zajączkowa docieramy szlakiem po około 2,5 kilometrowej jeździe rowerem. Za Zajączkowem szlak rowerowy wchodzi na teren gminy Wąbrzeźno.

6. Szlak regionalny w kolorze żółtym:

Toruń - Papowo Toruńskie - Koniczynka - Lipniczki - Turzno - jezioro Kamionki - Gronówko- Gronowo - Młyniec (długość całkowita około 35 km)

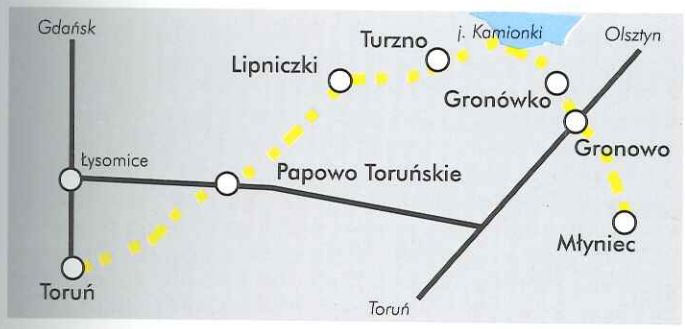

Szlak rozpoczyna się przy Forcie IV, na skrzyżowaniu ulicy Mlecznej i ulicy Chrobrego. W tym miejscu rozpoczyna się także rowerowy szlak w kolorze czerwonym prowadzący do Zalesia. Początkowo oba szlaki prowadzą ulicą Mleczną do skrzyżowania z ul. Kociewską, w którą skręcają w lewo. Następnie przekraczają przejazd kolejowy linii Toruń - Grudziądz i kierują się w stronę widocznego wysypiska śmieci. Prowadzą drogą wokół wysypiska, okrążając je od strony zachodniej i kierują się polną drogą w kierunku kompleksu leśnego, nazywanego Lasem Papowskim. Przez następne 2 kilometry szlaki przebiegają szeroką leśną drogą, utrzymując kierunek północny.

Od północnego skraju lasu szlaki prowadzą drogą w stronę widocznego w odległości około 1,5 kilometra Papowa Toruńskiego. Po drodze szlaki omijają z lewej strony dawny dwór. Szlak doprowadza do szosy Grębocin - Łysomice, którą pokonuje na wprost a towarzyszący nam od początku szlak rowerowy czerwony skręca w lewo w kierunku Łysomic. Kontynuując jazdę w kierunku północno-wschodnim, pozostawiamy za sobą zabudowę Papowa Toruńskiego z dominującą sylwetą kościoła gotyckiego z neogotycką wieżą.

Po 1,5 kilometrowej jeździe, znajdujemy się w Koniczynce, gdzie możemy obejrzeć kolejny ciekawy zespół dworsko-parkowy. Z Koniczynki utrzymując dotychczasowy kierunek jazdy jedziemy za znakami szlaku żółtego do Lipniczek.

W Lipniczkach, również możemy obejrzeć dawną siedzibę majątku należącego przed wojną do rodziny Kentzerów. Szlak wyprowadza nas ze wsi w kierunku północno-wschodnim drogą asfaltową w kierunku Gostkowa. 300 metrów za wsią szlak skręca w prawo z głównej drogi, kierując się na drogę żużlową.

Po 3 kilometrach docieramy do centrum Turzna, dużej miejscowości z wieloma obiektami krajoznawczymi, które koniecznie należy obejrzeć. Przejeżdżamy na wprost główną ulicę Turzna, mijając po prawej kapliczkę przydrożną a po lewej dawną karczmę o cechach klasycystycznych. Po około 1 kilometrze, już na peryferiach Turzna, przekra-

czamy drugi w kolejności przejazd kolejowy na linii Toruń - Olsztyn.

Trasa rowerowego szlaku prowadzi teraz drogą polną, na północ od zespołu dworsko-folwarcznego w Gronówku. Początkowo nawierzchnia drogi jest dobra, jednak w miarę zbliżania się do skraju lasu, napotykamy w niej koleiny wyżłobione przez ciągniki rolne. Jednak można nią przejechać przy odpowiedniej technice jazdy. Droga zagłębia się w las aby po około 500 metrach wyprowadzić nas na przejazd kolejowy, z sezonowym przystankiem PKP - Jezioro Kamionki. Szlak nie przekracza linii kolejowej lecz skręca pod ostrym kątem, w leśną drogę w prawo, w kierunku południowym.

Dalsza część trasy przebiega przez kompleks leśny. Po około 1,5 przejeździe, znajdziemy się przy samotnie położonym gospodarstwie w środku lasu. Tuż za nim, po lewej stronie wąska droga doprowadzi nas do mauzoleum - grobowca Wolffów, dawnych właścicieli majątku Gronowo. Wracamy na szlak i po kilometrowym odcinku jazdy docieramy do skrzyżowania z drogą asfaltową, prowadzącą z Gronowa w prawo do Gronówka. Jedziemy na wprost widocznej zabudowy Gronowa z dominującą na niewielkim wzniesieniu gotycką świątynią. Przekraczamy na przejściu pieszym drogę krajową Nr 15 i wjeżdżamy do centrum wsi. Szlak prowadzi nas w kierunku kościoła, następnie obchodzi go od strony południowej, wyprowadzając na drogę asfaltową. Po lewej stronie w tyle pozostawiamy piękne założenie pałacowo-parkowe z pomnikami przyrody w Gronowie.

Kolejny odcinek szlaku o długości 1,5 kilometra kończy się nagle na skraju lasu przed zamkniętą bramą. Kiedyś w tym miejscu stacjonowała jednostka wojskowa. Żółty szlak rowerowy prowadzi w prawo, w drogę polną, łączącą rozrzucone zabudowania wiejskie.

Po kolejnym kilometrze dojeżdżamy do skrzyżowania szerokich dróg polnych, biegnących w kierunku: Brzezinka, Młyńca i Pruskiej Łąki. Jedziemy na wprost w kierunku Młyńca. Od skrzyżowania dróg do wsi mamy ponad 2 kilometry drogi. Do Młyńca wjeżdżamy od strony północnej i po chwili znajdujemy się w centrum wsi. Tam napotykamy znaki szlaku rowerowego zielonego prowadzącego z Torunia do Radomna.

7. Szlak regionalny w kolorze czerwonym:

Toruń - Papowo Toruńskie - Zakrzewko - Tylice - Folsąg - Morczyny - Mirakowo - Zalesie (długość całkowita około 20 km)

Początek szlaku jest wspólny z początkiem szlaku rowerowego w kolorze żółtym i znajduje się przy skrzyżowaniu ulicy Chrobrego i ulicy Mlecznej. Wspólny jest też przebieg jego trasy do miejscowości Papowo Toruńskie (opis przy szlaku: Toruń - Turzno - Młyniec). Po dojściu do drogi asfaltowej Łysomice - Grębocin, skręcamy w nią w lewo i po 300 metrach zjeżdżamy z niej w drogę na prawo, w kierunku wsi Zakrzewko. Jest to droga częściowo utwardzona. Po 2 kilometrach szlak doprowadza nas do Zakrzewka, w którego centrum napotkamy drogę asfaltową, prowadzącą z Łysomic do Tylic.

Zgodnie ze znakami szlaku czerwonego skręcamy w prawo.

Do wsi Tylice dojeżdżamy po pokonaniu prawie dwukilometrowego odcinka. W Tylicach odchodzi z prawej strony droga asfaltowa do odległego o 1,5 kilometra Gostkowa. Przejeżdżamy przez wieś, pozostawiając po prawej stronie na niewielkim wzniesieniu zespół dworsko-parkowy. Jadąc szosą w kierunku północnym, po 600 metrach dojeżdżamy do skrzyżowania z drogą polną, prowadzącą z Ostaszewa do Folsąga.

Do osady Folsąg dojedziemy skręcając na skrzyżowaniu w prawo i pokonując dwukilometrowy odcinek. Z Folsąga znaki szlaku czerwonego prowadzą na północ polną drogą w kierunku wsi Morczyny. Po 2 kilometrach jazdy dojeżdżamy do drogi asfaltowej Sławkowo - Kamionki Duże.

Pokonujemy skrzyżowanie na wprost i za chwilę jesteśmy w Morczynach. Po prawej stronie widocze są zabudowania zespołu dworsko-parkowego ze stawem. W odległości jednego kilometra od wsi w kierunku północnym napotykamy polną drogę wiodącą z Mirakowa do Kamionek Dużych, którą przebiega szlak pieszy w kolorze niebieskim z Chełmży do Ciechocina.

Na skrzyżowaniu skręcamy w lewo, w kierunku widocznych zabudowań wsi Mirakowo. Następnie przejeżdżamy przez przejazd nieczynnej linii kolejowej Chełmża - Kowalewo Pomorskie. Po prawej stronie wśród drzew prześwituje tafla wody jeziora Grodno (Grodzieńskie). Po kilkuset metrach szlak dochodzi w Mirakowie do szosy Sławkowo - Zalesie, w którą skręcamy w prawo. W tyle za sobą pozostawiamy okazały budynek dawnego dworca PKP w Mirakowie. Na szosie towarzyszą nam niebieskie znaki szlaku pieszego oraz niebieskie - szlaku rowerowego Toruń - Wąbrzeźno - Grudziądz. Przejeżdżamy przez mostek na kanale łączącym jezioro Chełmżyńskie z jeziorem Grodno. Po prawej stronie mijamy drogę do osady obronnej położonej nad jeziorem Grodno. Na skraju lasu, w lewo odchodzi szlak pieszy niebieski a na prawo droga prowadzi do ośrodka PZŁ.

150 metrów dalej znajduje się droga odchodząca od drogi asfaltowej w lewo, w którą prowadzą znaki naszego szlaku. Szlak kończy się przy gminnym ośrodku rekreacyjno - wypoczynkowym w Zalesiu.

8. Szlak regionalny w kolorze czerwonym:

Czernikowo - Witowąż - Pokrzywno - Wilcze Kąty - Nowogródek - Osówka - Witowąż - Czernikowo (długość całkowita około 30 km)

Szlak rowerowy rozpoczyna się przy Urzędzie Gminy w Czernikowie. Najpierw jedziemy drogą asfaltową (ulica Targowa) przez Czernikowo, przekraczamy przejazd na linii kolejowej Toruń - Sierpc a następnie w kierunku wsi Witowąż.

Już na terenie Witowąża, za karawaką - krzyżem cholerycznym, szlak skręca w prawo na polną drogę, którą po około 4 kilometrowej jeździe, w otoczeniu lasów, docieramy do niewielkiej miejscowości Pokrzywno. Dalsza część szlaku przebiega piaszczystą drogą polną; po przejechaniu około 4,5 kilometra doprowadza do kolejnej osady o wdzięcznej nazwie Wilcze Kąty, leżącej na skraju lasów.

Kierując się w kierunku południowym dojedziemy do częściowo utwardzonej i szerokiej drogi, która dawniej stanowiła główny trakt do Włocławka i Dobrzynia. Na trakcie skręcamy w lewo a później na dużym skrzyżowaniu dróg leśnych w prawo, aby po krótkim czasie dojechać do miejscowości Nowogródek, z usadowionym na skarpie nadwiślanej zespołem dworsko-parkowym. Jest to 17 kilometr naszego szlaku. Wyjeżdżamy ze wsi w kierunku wschodnim, przejeżdżając obok drewnianego krzyża i wkrótce dojeżdżamy do dużego skrzyżowania dróg, które przekraczamy na wprost. Od tego czasu jedziemy leśną drogą, częściowo utwardzoną i oznaczoną jako leśna droga pożarowa nr 13. Po około 2 kilometrach przekraczamy na wprost kolejne skrzyżowanie. Od tego czasu jedziemy droga pożarową nr 14.

Po przejechaniu około 7 kilometrów od Nowogródka, dojeżdżamy do drogi asfaltowej Osówka - Bobrowniki i skręcamy w nią w lewo, w kierunku Osówki. Po 500 metrach jazdy asfaltem po prawej stronie mijamy drogę nad jezioro Zacisze, kontynuujemy jazdę w kierunku północnym i po kolejnych 500 metrach, wjeżdżamy do wsi, na wprost kościoła, który wcześniej pełnił funkcję zboru ewangelickiego.

Od Osówki poruszamy się drogą asfaltową w kierunku zachodnim aby po 2,5 kilometrach znaleźć się w miejscowości Witowąż. Dalszy odcinek szlaku rowerowego długości 2,5 kilometra jest identyczny jak na początku szlaku.

9. Szlak wojewódzki w kolorze zielonym:

Toruń - Mała Nieszawka - Wielka Nieszawka - Cierpice ... Gniewkowo - Parchanie - Inowrocław **(długość całkowita około 52 km)**

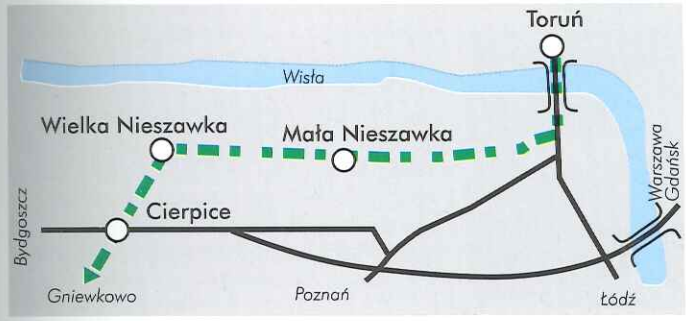

Początek szlaku znajduje się przy skrzyżowaniu ulicy Kopernika i placu Rapackiego w Toruniu. Szlak prowadzi przez most drogowy im. Józefa Piłsudskiego, na drugą stronę Wisły.

Na pierwszym skrzyżowaniu za mostem szlak skręca w prawo, w ulicę Nieszawską. Szlak prowadzi wzdłuż ulicy Nieszawskiej, mijając po drodze, z prawej strony ogródki działkowe a po lewej stronie tereny kolejowe. Po pokonaniu około 1,5 kilometra trasy, z prawej strony dołączają znaki czarnego szlaku pieszego - prowadzącego po fortyfikacjach Twierdzy Toruń. Po przejechaniu dwu i pół kilometrowego odcinka, z lewej strony zobaczymy dawny zbór mennonicki w Małej Nieszawce - obecnie kościół parafialny. Naszemu szlakowi na odcinku 300 metrów będzie towarzyszył pieszy szlak niebieski, który odbija w lewo - w ulicę Prostą.

Kontynuujemy jazdę ulicą Toruńską i po kilkuset metrach w Wielkiej Nieszawce skręcamy w lewo, w ulicę Piękną. Na kolejnym skrzyżowaniu z ulicą Zieloną, skręcamy jeszcze raz w lewo. Ulicą Zieloną dojeżdżamy do ulicy Szkolnej, na skraju niewielkiego kompleksu leśnego. Po przejechaniu kilkuset metrów drogą asfaltową przez las wyjeżdżamy na obrzeże Cierpic - dużej miejscowości położonej na skraju Puszczy Bydgoskiej. Jest to 11 kilometr trasy. Przejeżdżając przez wieś mijamy z prawej strony zespół szkolny. Po chwili przejeżdżamy przejazd na linii kolejowej Toruń - Bydgoszcz. Kilkadziesiąt metrów dalej dojeżdżamy do drogi krajowej Nr 10 Toruń - Bydgoszcz, którą szlak przekracza na przejściu dla pieszych. Z lewej strony widoczne są kościół i cmentarz parafialny. Jedziemy szosą przez las, obserwując z prawej strony zakład przemysłowy „Andrewex" a dalej osiedle mieszkaniowe.

Na 13 kilometrze, licząc od początku trasy, mijamy zabudowania Nadleśnictwa Cierpiszewa z siedzibą w Cierpicach. Dalsza trasa związana jest z dotychczasową drogą asfaltową i na całym praktycznie odcinku przebiega w kompleksie leśnym - Puszczy Bydgoskiej. Po 1,5 kilometrze od siedziby nadleśnictwa droga a wraz z nią zielony szlak rowerowy, wyraźnie skręcają w kierunku południowo-zachodnim.

Po dalszych 6 kilometrach szlak wychodzi poza obszar powiatu toruńskiego.

Słownik krajoznawczy opisywanych miejscowości przez które przebiegają szlaki turystyczne:

1. Barbarka 59
2. Bielczyny 60
3. Bierzgłowo 61
4. Biskupice 62
5. Brąchnówko 62
6. Brzezinko 63
7. Brzeźno 64
8. Brzoza 64
9. Brzozówka 65
10. Chełmża 65
11. Cierpice 68
12. Czarnowo 68
13. Czerniewice 68
14. Czernikowo 69
15. Dobrzejewice 70
16. Drwęca 71
17. Dziemiony 72
18. Dźwierzno 72
19. Głuchowo 73
20. Gostkowo 73
21. Górsk 74
22. Grębocin 75
23. Grodno 76
24. Gronowo 77
25. Gronówko 78
26. Grzywna 78
27. Jedwabno 79
28. Kamionki Duże 80
29. Kamionki Małe 80
30. Karczemka 81
31. Kaszczorek 81
32. Kawęczyn 83
33. Kiełbasin 84
34. Kiełbasinek 84
35. Kijaszkowo 85
36. Koniczynka 85
37. Kończewice 86
38. Kowróz 86
39. Kowrózek 86
40. Kuchnia 87
41. Las Piwnicki 87
42. Leszcz 88
43. Lipniczki 89
44. Lubicz 89
45. Lulkowo 90
46. Łążyn g. Obrowo 91
47. Łążyn g. Zławieś Wielka 92
48. Łubianka 92
49. Łysomice 93
50. Mała Nieszawka 94
51. Mazowsze 95
52. Mierzynek 96
53. Mirakowo 96
54. Młyniec 96
55. Morczyny 97
56. Nawra 98
57. Nowogródek 99
58. Obrowo 99
59. Olek 100
60. Osiek nad Wisłą 101
61. Osówka 101
62. Ostaszewo 102
63. Papowo Toruńskie 103
64. Pędzewo 103
65. Pigża 104
66. Piwnice 104
67. Pluskowęsy 105
68. Pokrzywno 106
69. Przeczno 106
70. Przysiek 107
71. Różankowo 108
72. Rudak 108
73. Rzęczkowo 108
74. Siemoń 109
75. Silno 109
76. Skępe 110
77. Skłudzewo 110
78. Sławkowo 111
79. Stary Toruń 111
80. Steklin 112
81. Steklinek 112
82. Struga Rychnowska 112
83. Struga Toruńska 113
84. Struga Zielona 114
85. Szerokopas 114
86. Świerczynki 115
87. Toruń 115
88. Turzno 119
89. Tylice 120
90. Warszewice 120
91. Wielka Nieszawka 121
92. Witkowo 121
93. Witowąż 121
94. Wybcz 122
95. Zajączkowo 123
96. Zakrzewko 123
97. Zalesie 124
98. Zamek Bierzgłowski 125
99. Zarośle Cienkie 126
100. Zelgno 127
101. Zębowo 127
102. Zławieś Wielka 128
103. Złotoria 128

1. **BARBARKA** - osada leśna w granicach Torunia, ulubione miejsce wypoczynku.

Historycznie wzmiankowana w 1299 roku jako Sancta Barbara in Bormol z racji znajdującej się tu kapliczki ku czci Barbary, która rzekomo objawiła się przy jedynym ze źródeł (do początków XIX wieku źródło nosiło nazwę Świętego Źródła). W roku 1340 po raz pierwszy w dokumentach pojawia się wzmianka o młynie wodnym, od 1400 roku nazywanym Waldmuehle - leśnym młynem. Cudowne źródło i związane z nim uzdrowienia ściągały całe rzesze pielgrzymów. Według miejscowych przekonań woda z cudownego źródła leczyła kołtun, który po zanurzeniu głowy miał rzekomo odpadać.

Kapliczka św. Barbary

Miejsce to było tak znane, że biskup chełmiński Wincenty Kiełbasa swoim sumptem wybudował w 1475 roku kaplicę. W roku 1525 kaplica posiadała własnego proboszcza. Kolejna, nowa kaplica stanęła tu w 1623 roku i zapewne w okresie „potopu szwedzkiego" uległa uszkodzeniu, skoro w 1660 roku została odbudowana.

Cudowne źródełko

W 1340 roku Barbarka jako osada czynszowa znajdowała się na terenie komturstwa bierzgłowskiego. Komtur bierzgłowski Johann Nothaft nadał Barbarkę wraz ze znajdującą się tam karczmą i młynem obywatelom Torunia. W 1415 roku osada podlegała administracyjnie komturowi toruńskiemu. Od 1517 roku osada wraz z młynem należała do miasta Torunia, które w 1610 roku cały majątek na Barbarce - dwór, młyn, karczmę i łąki, wydzierżawiło osobie prywatnej. Na początku XVIII wieku podczas wojny północnej uległy zniszczeniu zabudowania osady oraz młyn. W 1789 roku odbudowany młyn stanowił własność szlachecką a po 1797 roku będąc własnością miasta był oddawany w wieloletnią dzierżawę. Pod koniec XIX wieku młyn przestał istnieć lecz Barbarka jako osada młyńska jest jeszcze wymieniona w 1921 roku. W 1800 roku rozebrano kaplicę, w miejsce której postawiono w latach 1841-1842 następną z muru o konstrukcji szachulcowej. Wewnątrz znajdowała się gotycka figura św. Barbary z I połowy XV wieku, przekazana później do Muzeum Diecezjalnego w Pelplinie. Z tego samego roku pochodzi wiadomość, że cudowne źródło było nakryte kamieniem młyńskim, a wodę pielgrzymi nabierali przez wywiercony otwór.

Barbarka - tradycyjne miejsce wypoczynku

Barbarka przynajmniej od połowy XIX wieku była siedzibą leśnictwa a od 1880 roku - nadleśnictwa. Ponownie jako siedziba leśnictwa jest wymieniona w 1921 roku - obejmowała 1.049 ha obszarów leśnych i łąk. W 1932 roku na Barbarce prowadzona była przez leśników hodowla bażantów (1.400 sztuk), danieli (25 sztuk), zajęcy (400 sztuk), jeleni (80 sztuk) oraz saren (200 sztuk), prowadzone było również szkółkarstwo.

W lasach Barbarki w roku 1939 Niemcy rozstrzelali kilkuset więźniów Fortu VII, głównie przedstawicieli inteligencji, działaczy społecznych i politycznych. W 1944 roku hitlerowcy zacierając ślady zbrodni spalili wydobyte z pięciu mogił zwłoki. Jedynie w jednej mogile pozostało 87 ciał z przestrzelonymi czaszkami i piersiami. Na mogile ustawiono pomnik z pamiątkową tablicą.

Pomnik z pamiątkową tablicą

W 1950 roku teren Barbarki przyłączono do miasta Torunia.

Ciekawostki krajoznawcze: kapliczka św. Barbary z lat 1841-1842; niewielki cmentarz z przełomu XIX i XX wieku; sztucznie pobudowana grota z XX wieku; budynek dawnej leśniczówki. Około 700 metrów od kapliczki znajduje si ę cmentarz z okresu II wojny światowej.

2. **BIELCZYNY** - gmina Chełmża.

W 1222 roku książe mazowiecki Konrad przekazał gród Belz (Bielczyny) biskupowi pruskiemu misyjnemu Chrystianowi. W 1287 roku mistrz krajowy krzyżacki Meinhard von Qerfurt ustalił przebieg granic posiadłości Bielczyny. Do 1772 roku folwark Bielczyny należał do dóbr ziemskich kapituły chełmińskiej. Od sekularyzacji dóbr kościelnych do 1786 roku należał do pruskiej domeny królewskiej. Po roku 1786 folwark był dzierżawiony przez właścicieli majątku Głuchowo.

Witraż z kaplicy Bł. Juty w Bielczynach

Ciekawostki krajoznawcze: grodzisko późnośredniowieczne z XIV-XV wieku, częściowo zniwelowane; kaplica Błogosławionej Juty z 1985 roku postawiona w miejscu poprzedniej, na terenie dawnego grodziska; cmentarz ewangelicki z końca XIX wieku; dworek z początku XX wieku.

Bielczyny są miejscem związanym z Błogosławioną Jutą. Przybyła z Turyngii Juta von Sangerhausen (1220-1260) według pielęgnowanej tradycji mieszkała w pustelni bielczyńskiej. Opiekowała się ubogimi mieszkańcami, pomagała chorym i opuszczonym. Codziennie uczestniczyła we mszy świętej w Chełmży. Legenda głosi, iż udając się do chełmżyńskiej świątyni skracała drogę idąc po powierzchni jeziora.

Atrybutem Błogosławionej Juty jest słoneczna tarcza. Uroczystości odpustowe ku czci Błogosławionej Juty odbywają się corocznie w maju.

Bielczyny, ozdobny kierunkowskaz

Sanktuarium Bł. Juty

3. **BIERZGŁOWO** - gmina Łubianka.

Pierwsze informacje o wsi Birgelow należącej do komturstwa bierzgłowskiego pochodzą z 1414 roku. W czasie wojny 13-letniej wieś została znacznie zniszczona. W 1520 roku król Zygmunt Stary nadał wieś radzie miasta Torunia, w zamian za zamek w Świeciu nad Wisłą. Dalsze dzieje wsi związane są z losem niedaleko położonej wsi Zamek Bierzgłowski.

Ciekawostki krajoznawcze: kościół p.w. Wniebowzięcia NMP zbudowany na przełomie XIII/XIV wieku z kamienia polnego i cegły, z ciekawymi przykładami barokowego wystroju; na cmentarzu rzymskokatolickim - drewniana dzwonnica z 1769 roku.

Po drugiej stronie drogi asfaltowej stoi drewniany wiatrak typu koźlak z końca XIX wieku.

Wnętrze kościoła Wniebowzięcia NMP

Początki osadnictwa wsi Bierzgłowo wiążą się z działalnością misyjną pierwszego biskupa Prus, Christiana. W 1667 roku archidiakon Ludwik Strzesz pisząc o historii miejscowości przytoczył słowa biskupa: „Od bierzmowania głów wprowadzamy nazwę Bierzgłowo".

Drewniana dzwonnica

Kościół Wniebowzięcia NMP

4. **BISKUPICE** - gmina Łubianka.

W 1251 roku biskup chełmiński Heidenryk przekazał wieś Biskupice jako uposażenie kapitule chełmińskiej. Ponowił uposażenie w roku 1264 kolejny biskup chełmiński, Fryderyk von Hausen. W 1440 roku właścicielem majątku rycerskiego był Hans Jungehorn. Istniejący przy wsi folwark, własność do końca XVIII wieku kapituły chełmińskiej, był przez nią wydzierżawiany, np. w 1774 roku dzierżawcą był Wojciech Leśniewski. Od roku 1794 majątek drogą kupna przechodził do rąk kolejnych właścicieli: Murawskiego, Lehmanna, Michałowskiego oraz von Wuthenau.

Kościół św. Marii Magdaleny

Ciekawostki krajoznawcze: kamienno-ceglany kościół św. Marii Magdaleny wzniesiony w miejscu drewnianego; dwór z połowy XIX wieku oraz park dworski z II połowy XIX wieku.

Wejście do kościoła

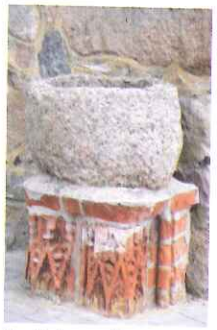

Kropielnica granitowa

Kościół został zbudowany w dwóch etapach: w latach 1759-1764 - nawa i wieża a w roku 1789 dobudowano prezbiterium. Najstarszym zabytkowym elementem świątyni jest gotycka granitowa kropielnica ustawiona przy głównym wejściu. Na ołtarzu ustawione są rzeźby św. Rocha i św. Wojciecha z I połowy XVIII wieku. Inne cenne zabytki to: gotycka monstracja z XV wieku i barokowy krzyż.

5. **BRĄCHNÓWKO** - gmina Chełmża.

Po raz pierwszy w źródłach historycznych Brąchnówko zostało wymienione w latach 1423-1424 (Franckenau Klein) jako własność rycerska w prokuratorstwie bierzgłowskim. Właścicielami tego majątku byli dwaj rycerze: Clauco i Stefan von Frankenau. W 1440 roku podczas sejmiku Stanów Pruskich występują dwaj bracia Mateusz i Jan z Brąchnówka. W 1542 roku część wsi była własnością Katarzyny Brąchnowskiej, natomiast w II połowie XVI wieku jako właściciele Brąchnówka zostali wymieniani Bartłomiej, Jakub, Paweł Lescy oraz Maciej Dorpowski. Lescy jako właściciele wsi występowali jeszcze na początku XVII wieku.

W XVII stuleciu w Brąchnówku znajdowały się 3 niezależne działy szlacheckie, które od nazwisk poszczególnych posiadaczy określały ich przynależność do dworu Zęgwirckiego, dworu Widlickiego oraz dworu Skurgiewskiego. Około 1706 roku przez wykupienie poszczególnych części szlacheckich majątek scalił Ciesielski. W 1758 roku, kolejny właściciel Brąchnówka, Piotr Lewalski sprzedał majątek kapitanowi Antoniemu Załuskowskiemu. Po śmierci Załuskowskiego w 1767 roku majątek odziedziczyli jego synowie: Józef i Ignacy, którzy w 1788 roku majątek odsprzedali Polikarpowi Kolbe. Do 1824 roku Brąchnówko należało do wdowy Katarzyny Kolbe.

W roku 1850 właścicielem został Julian August Łaszewski wraz z żoną Emilią z Prądzyńskich. Ich synem był Stefan Łaszewski. Julian Łaszewski po śmierci żony, sprzedał majątek w 1862 roku Emilowi Schedlin-Czarlińskiemu.

Rodzina Schedlin-Czarlińskich pochodziła z Kaszub; wydała wielu wybitnych i zasłużonych działaczy narodowych. Majątek Brąchnówko w 1908 roku odziedziczył syn Emila - Wincenty a po nim w 1929 roku Leon Czarliński, syn Adama. Leon Marian Schedlin-Czarliński był ostatnim właścicielem majątku do wybuchu II wojny światowej. Na początku listopada 1939 roku został przez Niemców rozstrzelany w lasach Barbarki.

Dwór w Brąchnówku

Stefan Łaszewski (1862-1924) to pierwszy po odzyskaniu w 1920 roku niepodległości Wojewoda Pomorski. Zasłynął jako działacz narodowy, społeczny i oświatowy.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór wzniesiony w II połowie XIX wieku dla rodziny Czarlińskich, w którym obecnie mieści się szkoła; zabytkowy park dworski o powierzchni ponad 1ha z 18 gatunkami drzew (tym m.in. miłorząb, magnolia drzewiasta oraz platan klonolistny oraz wspaniały okaz modrzewia).

Pomniki przyrody: modrzew i platan

6. **BRZEZINKO** - gmina Lubicz.

Wieś wzmiankowana w 1242 roku jako uposażenie szpitala Św. Ducha w Toruniu przekazane przez Zakon krzyżacki. W 1415 roku wieś przeszła w posiadanie klasztoru benedyktynek w Toruniu pozostając w ich rękach do czasu sekularyzacji. W 1551 roku część wsi należała do toruńskiego rajcy - Jana Strobanda. W roku 1849 Brzezinko zostało wystawione na publiczną licytację.

Ciekawostki krajoznawcze: neogotycka kaplica św. Rocha z roku 1884 wzniesiona w miejscu pierwszej z około 1600 roku - kaplica stoi na sztucznie usypanym kopcu nad starorzeczem Drwęcy; dwór z II połowy XIX wieku zbudowany na skarpie dawnego koryta Drwęcy i mały krajobrazowy park z zachowanym starodrzewem; dwa cmentarze: katolicki z roku 1884 i ewangelicki z początku XX wieku.

Kaplica św. Rocha

7. **BRZEŹNO** - gmina Lubicz.

Miejscowość wymieniona w 1242 roku (Niederbriesen) jako folwark nadany szpitalowi Św. Ducha z Torunia przez legata papieskiego Wilhelma z Modeny. W 1415 roku wielki mistrz krzyżacki Michał von Kuchmeister przekazał majątek w Brzeźnie benedyktynkom z Torunia, które przejęły szpital Św. Ducha. Od 1525 roku część Brzeźna należała do rodziny patrycjuszy toruńskich Strobandów, którzy byli jej właścicielami jeszcze w XVII wieku. W 1730 roku inna część wsi należała do Aleksandra Czapskiego, a po nim do Zboińskich. Drogą koligacji rodzinnych kolejnymi właścicielami Brzeźna byli Jeżewscy, Działowscy oraz Gajewscy. Brzeźno wchodziło przez ten czas w skład majątku dóbr turznieńskich.

Ciekawostki krajoznawcze: zachowany częściowo zespół folwarczny ze spichlerzem z 1910 roku.

8. **BRZOZA** - gmina Wielka Nieszawka.

Pierwszym znanym właścicielem wsi był Sasin Januszowic. Do rozbiorów wieś wchodziła w skład dóbr biskupów włocławskich. W 1737 roku wymieniona w dokumencie biskupa kujawskiego Krzysztofa Szembeka, który sprowadził do Brzozy osadników olenderskich. Dobra raciąskie wraz Brzozą w okresie napoleońskim zostały nadane francuskiemu marszałkowi Soult, a od 1813 przyłączone do Skarbu Królestwa Polskiego.

Ciekawostki krajoznawcze: zachowana we wsi zabudowa z okresu osadnictwa olenderskiego z XIX wieku; budynek dworca kolejowego z XIX wieku; cmentarz ewangelicki z II połowy XIX wieku.

Cmentarz ewangelicki

19.VIII.1980 roku między stacjami kolejowymi Otłoczyn - Brzoza Toruńska miała miejsce największa w kraju katastrofa kolejowa.

W miejscu tragedii powstał pomnik z symbolicznym odcinkiem toru kolejowego i tabliczkami z nazwiskami ofiar.

Pomnik ku czci ofiar katastrofy kolejowej

9. **BRZOZÓWKA** - gminie Obrowo.

Założona w XVIII wieku przez osadników przybyłych z terenów dzisiejszej Holandii nazwanych olendrami.

Ciekawostki krajoznawcze: zabytkowe chaty drewniane z XIX wieku; żelbetonowe niemieckie schrony z okresu II wojny światowej, które stanowiły zewnętrzny najbardziej wysunięty pierścień obrony twierdzy Toruń; cmentarz ewangelicki z XIX wieku.

Z Brzozówką związana jest legenda o Diable Krzywoustym i pastuchu Bazylim z Krobi.

W opuszczonym wiatraku w Brzozówce mieszkał diabeł Krzywousty wzbudzający lęk swoim upiornym wyglądem. W rękach trzymał zawsze magiczną kościaną laseczkę zakończoną złocistą gałką, której pilnował jak oko w głowie. Niejeden śmiałek, który próbował zdobyć czarodziejską laseczkę zamieniał się w rosnące drzewo. Bazyli był pastuchem, który liczył gwiazdy, słuchał śpiewu ptaków, zbierał zioła. Uważany był za nienormalnego. Gdy wieści o diable Krzywoustym dotarły do pastucha, postanowił on wyprowadzić czarta w pole. W tym celu udał się do wiatraka z okowitą. Oznajmił zdumionemu Krzywoustemu, iż chce się z nim zaprzyjaźnić i dlatego przyniósł mu gorzałkę, która rozjaśnia myślenie, ułatwia marzenie i sprawia, że pijący czuje się jak w najlepszym piekle. Diabłu zasmakowała wódka i wielokrotnie spotykał się z Bazylim na kolejne popijawy dając mu dukaty na zakup flaszek. Pewnego dnia na kontrolę przyjechał Belzebub, który ze zdumieniem zobaczył pustą księgę zdobytych dusz i pijanego biesa. Zdenerwowany strącił diabła do piekielnych czeluści. Diabelski wiatrak wkrótce runął a zaklęte dusze zostały wyzwolone. Dzielny Bazyli chociaż nie zdobył laski zyskał sławę śmiałka. Za odłożone dukaty kupił mająteczek nazwany Ośmiałowem.

Schrony z okresu II wojny światowej

10. **CHEŁMŻA** - siedziba gminy.

16-tysięczne miasto malowniczo położone nad Jeziorem Chełmżyńskim, największym w powiecie toruńskim polodowcowym jeziorze o powierzchni według różnych źródeł wynoszącej 271 lub 300 ha i maksymalnej głębokości 27 metrów.

Chełmża jest jedną z najstarszych miejscowości ziemi chełmińskiej. Historia miejscowości sięga XIII wieku. W 1222 roku osada Łoza została przekazana przez księcia mazowieckiego Konrada - misyjnemu biskupowi pruskiemu Chrystianowi. W 1251 roku biskup chełmiński Heidenryk przeniósł siedzibę biskupią z Chełmna do Chełmży i rozpoczął budowę kościoła katedralnego św. Trójcy. Rok ten uważa się za oficjalną datę powstania miasta.

W 1277 roku mieszczanie chełmżyńscy skutecznie odparli oblegających miasto Prusów pod wodzą Skumanda. W czasach panowania

Kościół św. Mikołaja

zakonu krzyżackiego w kościele katedralnym pochowano trzech mistrzów krajowych i jednego wielkiego - Zygfryda von Feuchtwangen, który przeniósł stolicę zakonu z Wenecji do Malborka. Wzniesiony w średniowieczu kościół św. Mikołaja pełnił funkcję parafialnej świątyni dla mieszkańców miasta. W 1411 roku wojska króla Władysława Jagiełły zajęły miasto a jego właściciel, biskup chełmiński Arnold Stapil, złożył polskiemu królowi hołd. W 1422 roku wojska polskie posiłkowane przez Tatarów zdobyły i złupiły Chełmżę. Po II Pokoju Toruńskim w roku 1466 miasto nadal należało do biskupów chełmińskich. W roku 1531 zostało zniszczone przez wielki pożar, w którym spłonęły akta i przywileje miejskie. W 1547 roku biskup chełmiński Tiedemann Giese dokonał odnowienia przywileju lokacyjnego na prawie magdeburskim. W XVIII wieku nastąpił upadek miasta spowodowany przez wojny i przemarsze wojsk polskich, rosyjskich i francuskich.

Centrum Chełmży - Rynek

W wyniku I rozbioru w 1772 roku Chełmża przeszła pod panowanie Prus, a majątek kościelny biskupów i kapituły chełmińskiej uległ sekularyzacji. Na początku XIX wieku stolica diecezji została przeniesiona do Pelplina.

Największe przeobrażenia dokonały się w Chełmży na przełomie XIX i XX wieku. Uruchomiono jedną z największych w ówczesnej Europie cukrowni, zbudowano linię kolejową do Gdańska, skanalizowano miasto. Wytyczono nowe tereny zielone, na miejscu niewielkich domków budowano kilkupietrowe kamienice.

Tablica upamiętniająca ofiary stalinizmu

Przez Chełmżę prowadzą trzy szlaki turystyczne.

Ciekawostki krajoznawcze: katedra św. Trójcy z XIII i XIV wieku z zespołem nagrobków z XVI-XVIII wieku i tzw. „czaprakiem wezyra" - podarowanym przez króla Jana III Sobieskiego po wiktorii wiedeńskiej; kościół gotycki św. Mikołaja z końca XIII wieku, przebudowany pod koniec XIX wieku; gotycka Brama Wodna z XIV wieku - obok katedry; wieża ciśnień z początku XX wieku; dawne zabudowania kapituły; na „starym" cmentarzu ciekawe architektonicznie, pochodzące z XIX wieku kaplice grobowe rodzin Zawiszów Czarnych z Warszewic i Kalksteinów z Pluskowęs.

Jezioro Chełmżyńskie, kąpielisko miejskie

Z konkatedrą związana jest legenda napisana gwarą chełmińską przez Feliksa Stolkowskiego:

Katedra ji stufek
W tych czasach, ło którnych pisza katerda już stojała.
Nie była całkam rychtyk, bo wieży ni miała.
Stowiali ju przy katedrze naszy, punoj Lutry za kara.
Ło tam też łopowiedo ta legenda stara.
Nojsamprzód trza słowów pora celam łobjaśnienio
Skund się Lutry wzieni. Łotóż z łodstumpienio
Jich szefa Lutra łod niektórych prowd wiary naszy głoszunych.
Ten jich Morcin ze śwunt, bez nos łobchodzunych
Się wyśmjiwoł. A jak nasze z procesju śli na Boże Ciało,
Dziewuszki kwiotki sypali, babiny zawodzili łuroczystość cało
Te paskudne Lutry rozwalić pragnyli. Zza rogów wypodali
Ji w naszych, co śli w procesji, kamłotami ciskali.
Nosz biskup na tych łujów tak się punoj zgniwoł
(Historio podaje, że Łopaliński łun się nazywoł),
Nakozoł jam, za kara, wziunść się do roboty.
Ji bez pora łot stowiali ta wieża, huncwoty.
Furt jednak robiunc kumbinowali, furt mieli łochota
Spłotać num przy wiańcowym jakoś ekstra psota.
Wzieni stuf ji zrucili go z góry na bruk.
To miało być znakam takam, że jakby się stłuk
Tak ji z tu wieżu bandzie. Stuf, choc ło kamienie
Rypnuł jaż łodgadywało - jakie wielgie zdziwienie
Pozostoł całuśki. To co umyśleli jam się nie łudało.
Łod tamtund się przyjano - jak łun całki, to ji wieża cało.
Jaż tu kejś do katedry wycieczka przyjechała
A jedna paniusia stufek łoglundajunc tak go licho trzymała,
Że wypod babie i ryms, na kamienne płyty.
Całki buł, a już nie je na szkarupy rozbity.
Strach pod na wszystkich blady, z tego co sie stało.
Co to bandzie, co bandzie. Długo nie derowało.
W 1950 roku nad miasto, z każdy struny
Śli czorne, burzowe babuny.
Grzmiało, trzaskało. Piorun w samiuśko wieża przyladowoł.
Wieża spłunyła a ji kościół prawie się schajcowoł.
Wiela musioł poświancić ji zachodu ji troski
Nosz duszpastyrz kochany, jinfułat Groszkowski
Nim w tamtych cianżkich czasach naprawiuł te szkody
A przecież sum już bidok nie buł taki młody.
Kuniec kuńców, co widać kościół naprawiuny.
A, wnet bym zaboczuł a stufek sklyjuny!

Konkatedra św. Trójcy

11. **CIERPICE** - gmina Wielka Nieszawka.

W XVIII wieku starosta dybowski Stanisław Lubraniec Dąmbski wypuścił obszar dzisiejszej wsi w emfiteuzę (rodzaj dzierżawy) na 40 lat przybyłym tu osadnikom olenderskim; wieś stanowiła wówczas własność królewską, administrowaną przez królewskich starostów. W roku 1880 miejscowość liczyła 130 mieszkańców i 13 budynków. W roku 1861 przez wieś przeprowadzono linię kolejową łączącą Toruń z Bydgoszczą. W I połowie XIX wieku zbudowano tartak, który w ubiegłym stuleciu został poważnie rozbudowany i zmodernizowany, dając początek już nieistniejącemu Przedsiębiorstwu Wielkowymiarowych Konstrukcji Drzewnych. Tradycje zakładu podtrzymuje firma Andrewex.

Las koło Cierpic

Zabytkowy dworzec PKP;

Kościół NMP Królowej Polski

Wieś leży na skraju Puszczy Bydgoskiej.

Ciekawostki krajoznawcze: kościół p.w. Najświętszej Marii Panny Królowej Polski, wzniesiony w 1938 roku według projektu Wiery i Kazimierza Sylwestrowiczów; cmentarz ewangelicki z przełomu XIX i XX wieku, zabytkowa zabudowa dworca PKP z 1875 roku.

12. **CZARNOWO** - gmina Zławieś Wielka.

Po raz pierwszy wieś wymieniono w 1222 roku pod nazwą Carnowo. W 1457 roku król Kazimierz Jagiellończyk przekazał ją Toruniowi.

Kościół św. Marcina

Ciekawostki krajoznawcze: gotycki kościół p.w. św. Marcina z początku XIV wieku, przebudowany w 1498 roku; dwór z przełomu XIX i XX wieku; dąb - pomnik przyrody o obwodzie 517 cm i wysokości 22 m.

W pobliżu Kanału Dolnego odkryto grodzisko późnośredniowieczne z częściowo zniszczonym wałem zewnętrznym. W dolnym odcinku Kanału Górnego, z lewej strony stoi nieczynny młyn wodny z początku XX wieku.

Około 500 metrów od kościoła w kierunku Bydgoszczy znajdowała się przekazana do eksploatacji w roku 1910 końcowa stacja kolejowa linii Toruń - Czarnowo, którą zlikwidowano w 1972 roku.

13. **CZERNIEWICE** - lewobrzeżna dzielnica Torunia.

W średniowieczu - majątek rycerski, następnie szlachecki. W 1667 roku znajdował się w rękach Mikołaja Tulibowskiego. W 1738 roku majątek należał do Augusta Gąsiorowskiego a później Klemensa Łempickiego. Od 1874 roku majątek przeszedł do Modrzejewskich. W roku

1862 przez teren majątku została przeprowadzona linia kolejowa Bydgoszcz - Włocławek. Pod koniec XIX wieku (rok 1895) odkryto źródła wód mineralnych (solanki jodowobromowe o mniejszym stężeniu niż solanka ciechocińska). W 1898 roku z inicjatywy właściciela majątku Józefa Modrzejewskiego, w sąsiedztwie lasów sosnowych porastających tereny wydmowe, otwarto uzdrowisko dla kilkunastu kuracjuszy. W ostatnich latach zaborów Czerniewice były ulubionym miejscem wypoczynku torunian. Po wojnie w Czerniewicach produkowano lekko słoną wodę mineralną pod nazwą „Czerniewicka".

Stary trakt prowadzący z Czerniewic do Otłoczyna - czerwony szlak rowerowy

Ciekawostki krajoznawcze: resztki krajobrazowego parku dworskiego z połowy XIX wieku oraz zabudowy folwarcznej (stajnie).

14. **CZERNIKOWO** - siedziba gminy.

Pierwsza wzmianka historyczna pochodzi z 1309 roku wówczas właściciel wsi - biskup płocki Jan „Wysoki" ustalił wysokość dziesięciny płaconej na rzecz parafii czernikowskiej z wiosek Łążyn i Obrowo. W końcu XV wieku został wymieniony sołtys Czernikowa niejaki Jan Plwacz. Od średniowiecza do 1789 roku wieś należała do biskupów płockich. W połowie XVI wieku liczyła 23 łany powierzchni (około 390 ha). W 1674 roku we wsi znajdowało się 5 działów (części) szlacheckich należących do Kozierowskiego, Mazowieckiego, Nałęcza, Radzieskiego oraz Sumowskiego. W połowie XVIII wieku istniało jeszcze kilka działów szlacheckich, z których jeden dziedziczyli Łochoccy (m.in. Józef Łochocki, starosta osiecki).

Kościół św. Bartłomieja

Na początku XIX wieku (do 1823 roku) właścicielem części Czernikowa, wspólnie ze swoją małżonką Heleną z Zielińskich, był hrabia Antoni Norbert Nałęcz. W połowie XIX wieku właścicielami majątku czernikowskiego byli Zielińscy herbu Świnka - jedna z najbardziej zasłużonych rodzin ziemiańskich ziemi dobrzyńskiej. Przez dość krótki czas dziedzicem majątku był również Rościszewski herbu Jastrzębiec. W 1863 roku część Czernikowa należała do Ignacego Szczawińskiego, który wspomagał działalność powstańców styczniowych. Po przegranym zrywie niepodległościowym władze carskie skazały Szczawińskiego na zesłanie na Syberię. W końcu XIX wieku dworskie grunta obejmowały obszar prawie 1300 morgów. Obszar dworski i wieś włościańską zamieszkiwało

Plebania z połowy XIX wieku

Grobowiec Heleny Radwańskiej

268 osób. We wsi znajdowały się karczma, wiatrak i olejarnia.

W okresie międzywojennym na rozwój Czernikowa istotny wpływ miała budowa najpierw kolejki wąskotorowej, w 1936 roku - szerokotorowej, a także drogi bitej. We wsi zbudowano remizę OSP, prężnie działało Harcerstwo i Związek Strzelecki.

4.09.1939 roku wojska hitlerowskie zbombardowały stację kolejową i dom w centrum wsi.

Czernikowo jest siedzibą gminy od 1973 roku.

Ciekawostki krajoznawcze: gotycki kościół parafialny św. Bartłomieja, zbudowany około 1370 roku, powstały z fundacji biskupów płockich - (świątynia została przebudowana w XVII wieku); wewnątrz tablice nagrobne: Nosarzewskich, Szatkowskiego, Zalewskiego i Natęcza; obok kościoła plebania zbudowana w stylu dworkowym w połowie XIX wieku. Na szczególne zainteresowanie zasługują dwa cmentarze rzymskokatolickie: stary i nowy. Stary cmentarz znajduje się przy kościele i można tam obejrzeć grobowce: Romockich, Radwańskiej i Prądzyńskich. Na cmentarzu nowym uwagę zwracają grobowce: rodziny Ostrowskich - właścicieli majątku Ograszka, Urbańskiego - właściciela majątku w Nowogródku, rodziny Góreckich - właścicieli majątku Obrowo, a także grobowiec Antoniego Górskiego - właściciela wsi Zawady. Przy szkole tablica - pomnik ku czci pomordowanych nauczycieli.

15. **DOBRZEJEWICE** - gmina Obrowo.

Najstarszy pisany dokument z 1252 roku wymieniający osadę jako wieś kościelną stwierdza nabycie wsi Dobrewice przez biskupa kujawskiego Michała Wolimira od księcia dobrzyńskiego. W 1262 roku biskup kujawski zezwolił na lokację wsi na prawie magdeburskim. Z roku 1358 pochodzi pierwsza wzmianka o parafi dobrzejewickiej i jej plebanie Janie. W roku 1570 Dobrzejewice należały do ziemskich dóbr biskupich w kluczu ciechocińskim. Z zachowanych opisów wizytacji parafii wiadomo, iż na początku XIX wieku wieś liczyła 60 dymów. W czasach powstania styczniowego (1863 rok) proboszcz dobrzejewickiej parafii, ksiądz Jan Pomiechowski za udzielanie pomocy powstańcom został skazany na ciężkie roboty w syberyjskiej fabryce. W 1880 roku do wsi należała kolonia Olszówka.

Nazwa miejscowości pochodzi prawdopodobnie od staropolskiego imienia - Dobrew, Dobrzej. Jednak mieszkańcy od pokoleń przekazują sobie legendę mówiącą, iż pierwotnie wieś nosiła nazwę Lipki. Dowodem jest duża liczba osób noszących nazwisko Lipka.

Ciekawostki krajoznawcze: kościół parafialny św. Wawrzyńca, zbudowany w stylu neogotyckim w latach 1892-1893; rzeźba św. Nepomucena z połowy XIX wieku stojąca przed plebanią; chaty drewniane (nr 37 i 49) z XIX wieku oraz dawny czworak z końca XIX wieku.

Chata drewniana - domek fiński

Kapliczka św. Nepomucena

W 1915 roku z inicjatywy księdza proboszcza Piotra Zajkowskiego został utworzony „Strażacki Legion" - organizacja konspiracyjna, która w czasie I wojny światowej prowadziła m.in. dywersję na kolei, kolportowała ulotki i gazetki, brała udział w zdobyciu lazaretu w Krobii. Kurierem organizacji była m.in. Leokadia Lamparska, młoda nauczycielka z Łążyna. Na początku 1917 roku dowiedziała się o zamiarze wywiezienia przez Niemców dzwonów z Dobrzejewickiego kościoła. Uprzedzeni członkowie „Straży Legionu" zakopali dzwony. W odwecie Niemcy zatrzymali księdza P. Zajakowskiego i kilku mieszkańców wsi grożąc im rozstrzelaniem. Dzwony oddano i mimo obietnic zostały zniszczone. Powitanie uwolnionych Dobrzejewiczan przerodziło się w wielką patriotyczną manifetsację.

16. **DRWĘCA** - Jedna z dwóch głównych rzek regionu, prawy dopływ Wisły. Długość całkowita wynosi około 220 km.

Źródła rzeki znajdują się niedaleko miejscowości Drwęck, u podnóża gór Dylewskich na wysokości 192 m n.p.m. Po prawie 30 km od źródeł rzeka wpływa do jeziora Drwęckiego, przez które płynie aż 12 km.

Nazwa rzeki ma pochodzenie prasłowiańskie i znaczy „biec, płynąć". Na przestrzeni lat obowiązywały różne jej nazwy m.in. w roku 1243 - Dreawanza, w 1312 - Drwance a w XVIII wieku Drewenz.

Przepływa m.in. przez Ostródę, Nowe Miasto Lubawskie, Brodnicę, Golub-Dobrzyń oraz przez dzielnicę Torunia - Kaszczorek.

Zasilana jest wodami wielu rzek i rzeczek m.in. przez Wel, Skarlankę, Gizelę, Iławkę, Elszkę, Rudę, Brynicę, Kujawkę, Strugę, Ruziec, Lubiankę, Strugę Rychnowską, Strugę Lubicką a także Jordan w Złotorii. Drwęca uchodzi do Wisły obok ruin zamku króla Kazimierza Wielkiego w Złotorii. Poniżej Golubia-Dobrzynia osiąga prawie 40 metrów szerokości przy średniej głębokości od 1 do 3 metrów. Od jeziora Drwęckiego rzeka bardzo mocno meandruje tworząc liczne zakola pośród łąk. W 1961 roku Drwęca na całej swojej długości została uznana rezerwatem ichtiologicznym, w którym objęto ochroną gatunkową: troć wędrowną, certę, pstrąga potokowego oraz łososia. Ponadto przy ujściu Drwęcy do Wisły żyje dość ciekawe zwierzę z przyssawką o nazwie minóg rzeczny.

Drwęca w Lubiczu

Od średniowiecza aż po XIX wiek Drwęca była wykorzystywana do spławiania drewna. Od końca XVIII wieku do roku 1920 w dolnym biegu stanowiła granicę państwową pomiędzy Prusami a Rosją.

Drwęca jest stosunkowo łatwym szlakiem kajakowym. Spływ liczący około 192 kilometry rozpoczyna się w Ostródzie na jeziorze Drwęckim a kończy w Złotorii.

Drwęca w Młyńcu

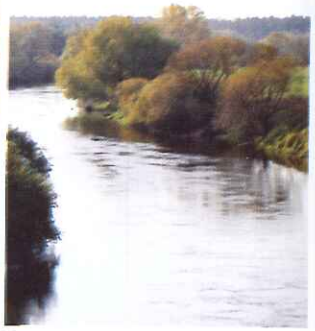

Drwęca; ujście do Wisły w Złotorii

17. **DZIEMIONY** - gmina Chełmża.

W 1400 roku wymieniony został folwark krzyżacki należący do komturstwa papowskiego. W 1505 roku król Aleksander Jagiellończyk przekazał biskupowi chełmińskiemu Mikołajowi Chrapitzowi (Chrapickiemu) zamek pokrzyżacki w Papowie Biskupim łącznie z okolicznymi wioskami, w tym również Dziemiony. W 1651 roku kolejny biskup chełmiński Andrzej Leszczyński przekazał wieś seminarium duchownemu w Chełmnie. Po sekularyzacji dóbr kościelnych w 1772 roku folwark był oddany w dzierżawę. Dzierżawcami byli m.in. w 1804 roku - Keck, w roku 1827 - Georg Borckmann a od 1884 - spadkobiercy Borckmana.

Ciekawostki krajoznawcze: dawny zajazd o cechach klasycystycznych z 1 połowy XIX wieku.

18. **DŹWIERZNO** - gmina Chełmża.

Wieś położona nad 10 hektarowym jeziorem o tej samej nazwie. Pierwsze informacje pochodzą z XIV wieku - w 1341 roku wielki mistrz krzyżacki Dytrych von Altenburg nadał na własność 8 włók (około 135 hektarów) w Dźwierznie swojemu wiernemu słudze Hansowi von Seefelte (z Dźwierzna). W 1403 roku właścicielem majątku rycerskiego Dźwierzno w wójtostwie lipienieckim był Hannos Seykaw. W latach 1438-1453 właścicielem części majątku był Hans Ruckusz, Rogkuwss (czyli Jan Rokusz), który jednocześnie był aktywnym członkiem Związku Pruskiego. W 1526 roku król Zygmunt I Stary nadał Jakubowi Rokuszowi majątki: Dźwierzno, Bocień, Ostrów, Zajączkowo oraz połowę Zelgna. W kolejnych latach majątek znajdował się w rękach Konopackich, którzy w roku 1617 roku sprzedali go toruńskiemu klasztorowi benedyktynek. Od 1772

roku Dźwierzno było królewską domeną oddawaną czasowo w dzierżawę, m.in. w 1788 roku dzierżawcą był Johann Kohler, w 1803 roku January Borowski. W 1866 roku właścicielem majątku zostaje rodzina von Falkenhayn.

Ciekawostki krajoznawcze: gotycki kościół p.w. Wniebowzięcia NPM z przełomu XIII/XIV wieku; dwór z końca XIX wieku w otoczeniu zdewastowanego parku z połowy XIX wieku; cmentarz parafialny z połowy XIX wieku z symboliczną mogiłą zamordowanych w czasie II wojny światowej kobiet pochodzenia żydowskiego.

Kościół Wniebowzięcia NMP

19. **GŁUCHOWO** - gmina Chełmża.

W 1257 roku Głuchowo było własnością rycerską w komturstwie papowskim. Gniazdo rodowe rodziny Głuchowskich, właścicieli majątku głuchowskiego i okolicy do końca XVI wieku. Przedstawiciel rodu, Jan Głuchowski ofiarował w 1453 roku Związkowi Pruskiemu srebrną jaszczurkę, symbol Towarzystwa Jaszczurczego. W XVII wieku wieś należała do rodziny Kruszyńskich, później do połowy XVIII wieku do Cieleskich. Drogą koligacji rodzinnych majątek głuchowski przeszedł następnie w ręce Trembeckich. Od XIX wieku właścicielami Głuchowa byli Niemcy m.in. Dankelmann, Reibnitz, Ruperti a w latach 1901-1945 - hrabia von Alvensleben z Ostromecka.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór z II połowy XIX wieku; park krajobrazowy z 35 gatunkami drzew (platan klonolistny, sosna amerykańska, jesion amerykański i choina kanadyjska). Obok wsi jezioro Głuchowskie, zwane też Bielczyńskim o powierzchni 24 ha i głębokości 6 metrów.

Dwór w Głuchowie

20. **GOSTKOWO** - gmina Łysomice.

Osada po raz pierwszy wymieniona w 1263 roku, w dokumencie wielkiego mistrza krzyżackiego Anno von Sangerhausen, w którym przekazał ją biskupowi diecezji sambijskiej Henrykowi. W latach 1423-1424 była to własność rycerska w komturstwie toruńskim. Pod koniec XV wieku należała do Heinricha Krugera; w rękach tej rodziny Gostkowo znajdowało się do 1666 roku, kiedy majątek objął Georg Ernst Lichtfus. Od początku XVIII wieku majątek gostkowski należał do Melchiora Czapskiego a po jego śmierci do żony Konstancji z domu Kruszyńskiej. W 1761 roku ówczesny kasztelan elbląski Józef Czapski sprzedał wieś radzie miasta Torunia, która z kolei od 1766 roku wypuszczała ją w dzierżawę dziedziczną. W II połowie XVIII wieku Gostkowo miało sta-

tus wsi szlacheckiej, którą zamieszkiwało 113 ludzi. W 1885 roku obszar dworski Gostkowo, który obejmował folwark Gostkowo oraz folwark proboszczowski liczył 254 mieszkańców. Kościół gostkowski był w tym czasie filią kościoła parafialnego w Papowie Toruńskim.

Droga do Gostkowa

W 1900 roku obszar dworski został rozparcelowany a wieś powiększono m.in. przez przyłączenie w roku 1910 dawnego obszaru dworskiego - Folsąg. W 1921 roku wieś o ponad 1000 ha powierzchni liczyła 70 budynków mieszkalnych i 453 mieszkańców.

W latach międzywojennych tzw. resztówkę czyli dwór z parkiem i kawałkiem ziemi posiadała polska rodzina Kentzerów.

Ciekawostki krajoznawcze: gotycki kościół pw. Wniebowzięcia NPM wzniesiony na przełomie XIII/XIV wieku przez Krzyżaków; w jego wnętrzu znajduje się płyta nagrobna zmarłego w 1583 roku Feliksa Czerny Kamińskiego; bardzo zniszczony dwór o konstrukcji częściowo ryglowej a częściowo ceglanej z końca XVIII wieku wzniesiony prawdopodobnie przez Jacoba Wolffa; za dworem niewielki park podworski z XIX wieku; na cmentarzu przykościelnym kaplica grobowa rodzin Kentzerów i Łukiewskich z początku XX wieku; na lewym brzegu rzeczki Mokrej, w jej zakolu, znajduje się cmentarzysko z II-III wieku naszej ery z grobami ciałopalnymi i szkieletowymi, na którym w okresie międzywojennym były prowadzone prace archeologiczne m.in. znaleziono groby szkieletowe, popielnicowe, zapinki srebrne i brązowe, paciorki i naczynia gliniane - z okresu rzymskiego.

Kościół Wniebowzięcia NMP

Wieś leży nad rzeczką Mokrą zwaną także Bachą lub Strugą Toruńską.

21. **GÓRSK** - gmina Zławie Wielka.

Po raz pierwszy wymieniona w 1233 roku przy okazji uposażenia miasta Torunia przez Krzyżaków, którzy nadali miastu ostrów (wyspę wiślaną) o nazwie Gorzk. W 1457 roku król Kazimierz Jagiellończyk przekazał wieś Górsk w wieczyste posiadanie radzie miasta Torunia. W wyniku niszczących wojen, przemarszów i kwaterunków wojsk oraz nakładanych kontrybucji wieś poważnie ucierpiała w XVII oraz XIX wieku.

W październiku 1984 roku w Górsku funkcjonariusze Służby Bezpieczeństwa porwali kapelana NSZZ Solidarność - ks. Jerzego Popiełuszkę. W miejscu zdarzenia został ustawiony obelisk w postaci opartego o ziemię betonowego krzyża.

Pomnik poświęcony pamięci ks. J. Popiełuszki

Ciekawostki krajoznawcze: kościół p.w. św. Krzyża, wzniesiony w roku 1613 na potrzeby gminy ewangelickiej z elementami baroku niderlandzkiego; obok kościoła na cmentarzu znajdują się empirowe grobowce oraz żeliwne krzyże na osiemnastowiecznych nagrobkach pastorów; na północ od kościoła budynek plebanii z I połowy XIX wieku.

W 1814 roku, w Górsku, w rodzinie miejscowego pastora urodził się Ernst Georg Lambeck (zmarł w 1892 roku). E. G. Lambeck otworzył w Toruniu księgarnię z wypożyczalnią książek, oraz drukarnię, w której w 1858 roku powstało pierwsze w czasach zaborów na terenie Polski wydanie dzieła Adama Mickiewicza „Pan Tadeusz".

Kościół św. Krzyża

22. **GRĘBOCIN** - gmina Lubicz.

Wspomniany w 1222 roku (Glamboki) w dokumencie wystawionym przez księcia Konrada Mazowieckiego biskupowi pruskiemu Chrystianowi. W 1366 roku wieś nabył na rzecz Zakonu krzyżackiego komtur toruński Dietrich von Brandenburg, od tego czasu przez prawie sto lat należała do komturstwa toruńskiego. W latach 1437-1438 Grębocin posiadał około 935 ha powierzchni (56 włók).

Król Kazimierz Jagiellończyk w 1457 roku przekazał wieś radzie miasta Torunia. Władze miasta postanowiły wydzierżawiać miejscowość. W XVIII wieku dzierżawcami Grębocina byli m.in. Nogge, Adam i Jerzy Mlekiccy, Less, a w XIX wieku Keck i Pitschke.

W 1869 roku Grębocin był podzielony na Grębocin Stary (576 mieszkańców), Grębocin Nowy (79 mieszkańców), Grębocin folwark (163 mieszkańców) i w całości należał do miasta Torunia.

Cmentarz ewangelicki

Ciekawostki krajoznawcze: modernistyczny kościół p.w. Świętej Teresy od Dzieciątka Jezus, wzniesiony w latach 1932-1934; dawny gotycki kościół św. Wita i Modesta, wzniesiony około 1300 roku - obecnie Muzeum Piśmiennictwa i Drukarstwa; parterowy dwór zbudowany w roku 1754, z dobudowanym piętrowym skrzydłem; cmentarz ewangelicki z 2 połowy XIX wieku z kilkoma tumbami oraz cmentarz rzymskokatolicki założony w 1930 roku z grobowcem Chrzanowskich - właścicieli cegielni, którzy byli fundatorami nowego kościoła i znajdującej się tu groty Matki Boskiej.

Muzeum Piśmiennictwa i Drukarstwa zaprasza uczniów i nauczycieli szkół podstawowych, gimnazjalnych i średnich do interaktywnego zwiedzania połączonego z warsztatami. Zajęcia prowadzone przez profesjonalnych instruktorów odbywają się w trzech blokach tematycznych: historia papiernictwa europejskiego i azjatyckiego, teoria i zajęcia praktyczne z zakresu piśmiennictwa, historia i część praktyczna w dziale drukarskim.

Muzeum Piśmiennictwa i Drukarstwa

Restauracja "Pod Kasztanami"

23. **GRODNO** - gmina Chełmża.

Najstarsza wzmianka o wsi pochodzi z 1386 roku, w którym to mincerz Henryk sprzedał folwark Grodin Albrechtowi Watzenrode. W 1419 roku wielki mistrz krzyżacki Michał von Kuchmeister nadał folwark toruńskiemu burmistrzowi Hansowi von der Mersse z prawem do lokacji wsi oraz rybołówstwa w jeziorze. W roku 1429 wielki mistrz krzyżacki Paweł von Russdorf potwierdził przeprowadzoną zamianę pomiędzy komturem toruńskim Ludwikiem von Lansee a burmistrzem von der Mersse - komtur przejął folwark i jezioro w Grodnie, przekazując burmistrzowi Zakrzewko oraz czynsz z Piwnic i Świerczyn. W czasach krzyżackich w Grodnie działał młyn, a w folwarku wyrabiano sery. Od 1551 roku Grodno było własnością szlachecką w rękach rodziny Konopackich. W XVIII wieku Grodno należało do familii Czapskich. Od 1773 roku folwark Grodno został przyłączony do majątku ziemskiego Mirakowo należącego w XIX i na początku XX wieku do rodziny Działowskich.

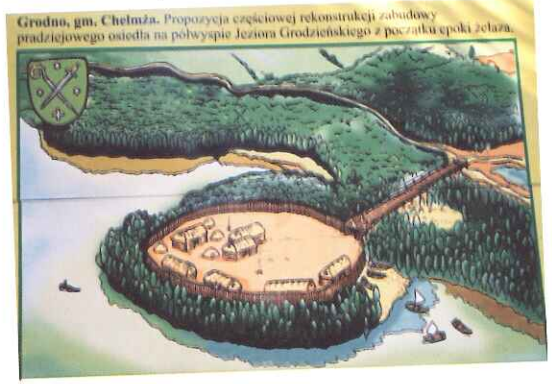

Ciekawostki krajoznawcze: Ośrodek Hodowli Zwierząt Polskiego Związku Łowieckiego, w którym prowadzona jest hodowla bażantów; jezioro Grodno o powierzchni 43 ha i głębokości ponad 7 metrów, nad jeziorem - pomnik ku czci zamordowanych w okresie II wojny światowej kobiet narodowości żydowskiej, więźniarek filii obozu koncentracyjnego Stutthof w Bocieniu i Szerokopasie; na półwyspie jeziora osada z epoki żelaza, zlokalizowana przez archeologów z UMK, uważana za współczesną Biskupinowi.

Ośrodek Hodowli Zwierząt PZŁ

Pomnik zamordowanych więźniarek żydowskich

Jezioro Grodno

24. **GRONOWO** - gmina Lubicz.

Na terenie wsi odkryto gród wczesnośredniowieczny z VIII wieku. Na kartach historii pojawia się w 1414 roku, jako miejscowość, która poniosła szkody wojenne. W 1472 roku król Kazimierz Jagiellończyk udziela zezwolenia wojewodzie chełmińskiemu Gabrielowi Bażyńskiemu na przekazanie wsi Janowi Rackendorff. W 1520 roku król Zygmunt I nadaje wieś radzie miasta Torunia.

W XVII wieku w czasie wojen szwedzkich Gronowo zostaje poważnie zniszczone. Wiadomo także, iż w 1728 roku właścicielem wsi był Jan Czapski a w 1749 roku Łukasz Zalewski. W 1796 roku król pruski Fryderyk Wilhelm nadał dobra gronowskie swojemu adiutantowi Krzysztofowi Chlebowskiemu, który odsprzedał majątek Ignacemu Piwnickiemu. Od 1798 roku właścicielem dóbr był Samuel F. Wolff.

Ciekawostki krajoznawcze: gotycki kościół parafialny św. Mikołaja

Kościół św. Mikołaja

z I połowy XIV wieku; zbudowany w 1918 roku przez rodzinę Wolffów pałac secesyjny z podjazdem; park krajobrazowy z przełomu XIX/XX wieku z 23 gatunkami drzew (m.in. magnolie, klon srebrzysty); mauzoleum grobowe rodziny Wolffów z początku XX wieku położone w lesie (w kierunku Kamionek); grodzisko średniowieczne oraz cmentarz ewangelicki z XIX wieku.

Pałac w Gronowie

Grodzisko średniowieczne

25. **GRONÓWKO** - gmina Lubicz.

Wieś wspomniana w dokumentach w 1771 roku - właścicielem był wówczas Ostrowski, od roku 1798 - (łącznie z Gronowem) Samuel F. Wolff. W latach 1931-1939 majątek należał do Józefa Brzuszkiewicza.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór murowany wzniesiony w końcu XIX wieku; w otoczeniu znajduje się park dworski z końca XIX wieku, obecnie mocno zdewastowany, w którym występuje 37 gatunków drzew i krzewów (m.in. jodła kalifornijska, jałowiec chiński, dąb czarny, złotokap pospolity).

26. **GRZYWNA** - gmina Chełmża.

Wieś wzmiankowana 1285 roku pod nazwą Grynuena. W 1293 roku została przekazana przez Krzyżaków biskupowi kujawskiemu Wisławowi. Plebana z Grzywna wymieniono w dokumentach już w 1300 roku a parafię w 1445 roku.

Grobowiec rodziny Czarlińskich

W XVI wieku Grzywna była podzielona na trzy części: kościelną (należała do biskupa chełmińskiego), królewską i szlachecką. Z początku XVII wieku pochodzą wzmianki o istniejącym przy kościele szpitalu dla ubogich i szkole z nauczycielem.

W roku 1772 folwark włączono do pruskich domen oraz skonfiskowano dobra kościelne.

Ciekawostki krajoznawcze: 3 dwory w trzech dawnych częściach wsi (w Grzywnie Szlacheckiej, Grzywnie Biskupiej oraz Grzywnie Domenie); przy dawnych siedzibach majątków zachowane są relikty parków dworskich; parafialny kościół p.w. św. Katarzyny Aleksandryjskiej - gotycki, zbudowany po 1293 roku; na cmentarzu znajduje się grobowiec rodziny Schedlin-Czarlińskich z Brąchnówka oraz groby rodziny Mellinów.

Kościół św. Katarzyny Aleksandryjskiej to jedna z najstarszych świątyń na Ziemii Chełmińskiej zbudowana z fundacji biskupów kujawskich. godne uwagi są ceramiczne figurki wmurowane w fasadę kościoła od strony zachodniej.

Kościół św. Katarzyny Aleksandryjskiej

27. **JEDWABNO** - gmina Lubicz.

Wieś na przestrzeni wieków nosiła różne nazwy m.in. Syden, Zydaw, Seydaw, Seyde i Zyda. Pierwsza historyczna wiadomość o miejscowości pochodzi z 1252 roku. W okresie panowania krzyżackiego w Jedwabnie znajdował się folwark krzyżacki należący do komturstwa toruńskiego. W 1338 roku wielki mistrz krzyżacki Dytrych von Altenburg nadał majątek w Jedwabnie Fryderykowi Juvenis. Kilkadziesiąt lat później, w 1366 roku komtur toruński Dytrych von Brandenburg włączył do dworu w Jedwabnie 4 włóki ziemi nabyte we wsi Grębocin.

Park dworski

Na początku wojny trzynastoletniej w 1454 roku król Kazimierz Jagiellończyk nadał majątek burmistrzowi toruńskiemu, Tilemanowi von Wege. W 1457 roku, po śmierci von Wegego, król Kazimierz Jagiellończyk przekazał Jedwabno na rzecz miasta Torunia, z prawem dzierżawy dla Gabriela Bażyńskiego herbu Wiewiórka, wojewody chełmińskiego.

W 1507 roku folwark Jedwabno, wieś Stary Toruń, Kiełbasin, Węgorzyn oraz młyn wodny w Młyńcu posiadała w zastawie wdowa po Hansie von Wege, Katarzyna. W pierwszej ćwierci XVIII wieku dzierżawcą majątków miejskich: Jedwabna, Lubicza i Rogówka był rajca toruński Abraham Thiel. W okresie XVIII wieku dzierżawcy majątku jedwabieńskiego wielokrotnie się zmieniali, byli to m.in. Augstin, Ferber, Sauer, Ruttig, Wachschlager i Wieczorreck. Pod koniec XVIII wieku Jedwabno składało się z folwarku szlacheckiego, wioski oraz karczmy - całość

posiadała 10 domów. Od 1836 roku dzierżawcami byli Adolf i Wilhelmina Melzer, a od 1846 roku Johann i Josephina von Gosk. Pod koniec XIX wieku na obszarze wsi odkryto duże pokłady żwiru, aby ułatwić ich eksploatację wybudowano kolejkę wąskotorową z Jedwabna do Turzna o długości około 8 km. W 1885 roku Jedwabno miało 144 mieszkańców, którzy mieszkali w 28 domach.

Ostatnim właścicielem majątku w Jedwabnie od 1928 roku do wybuchu II wojny był Edward Mysłakowski, który został zamordowany w roku 1940 przez Niemców w obozie w Oranienburgu.

Ciekawostki krajoznawcze: dworek wzniesiony w końcu XVIII wieku, z portykiem kolumnowym; krajobrazowy park dworski założony w końcu XVIII wieku; w parku, który zajmuje powierzchnię 4,40 ha rośnie lipa drobnolistna o obwodzie 510 cm - pomnik przyrody żywej; (dworek i park są obecnie własnością prywatną); nad brzegiem Drwęcy, w jej zakolu, wznoszą się wały grodziska o nieregularnym kształcie, którego funkcjonowanie określono na połowę IX do XIV wieku. Część grodziska została przez wody Drwęcy zniszczona.

Wały grodziska nad Drwęcą

28. **KAMIONKI DUŻE** - gmina Łysomice.

Po raz pierwszy wieś wzmiankowana historycznie w 1328 roku jako Kemenick, przy okazji nadania dokonanego przez wielkiego mistrza krzyżackiego Wernera von Orseln dla klasztoru benedyktynek w Toruniu. Miejscowość w tym czasie administracyjnie podlegała komturstwu toruńskiemu. Po raz kolejny Kamionki są wymieniane w dokumencie wielkiego mistrza Winrycha von Kniprode, który w 1370 roku dodatkowo uposażył benedyktynki jeziorem Peszke (Kamionkowskim). Pod koniec XVI wieku istniejący majątek w Kamionkach należał do Feliksa Cemy (Czemy). W 1608 roku właścicielem wsi był Wojciech Dorpowski. W latach 1667-1773 folwark kamionkowski stanowił część dóbr rycerskich w Gostkowie. W 1773 roku pośród mieszkańców wsi wymienieni są: karczmarz, mleczarz oraz młynarz.

Ciekawostki krajoznawcze: na północ od wsi znajduje się dawny cmentarz ewangelicki z grobowcem rodziny Grimm z XIX wieku; młyn murowany z początku XX wieku.

29. **KAMIONKI MAŁE** - gmina Łysomice.

W 1602 roku część majątku należała do Marcina Sampławskiego. W 1773 roku istniejący folwark należał do plebana w Gronowie.

Ciekawostki krajoznawcze: jezioro Kamionkowskie wykorzystywane na potrzeby rekreacji i wypoczynku; dwór murowany z końca XIX wieku; relikty parku dworskiego z końca XIX wieku, dwie obory murowane z końca XIX wieku oraz murowane czworaki pozostałość po dawnym folwarku.

Kamionki

Jezioro Kamionkowskie (wymienione w 1370 roku jako Peszke) o powierzchni 71,4 ha i maksymalnej głębokości 15 metrów to popularne miejsce wypoczynku mieszkańców Torunia. Znajduje się tam duży kompleks rekreacyjno-wypoczynkowy z bazą sportu wodnego, gastronomią, miejscami biwakowymi oraz liczne prywatne domki letniskowe.

30. **KARCZEMKA** - gmina Wielka Nieszawka.

Mała osada leśna z zabudowaniami leśnictwa Karczemka, przy drodze Nr 91 w kierunku Włocławka. Osada powstała na początku XIX wieku obok istniejącej karczmy. Pod koniec tego wieku liczyła 17 mieszkańców.

Ciekawostki krajoznawcze: niedaleko wsi Karczemka, jako pozostałość po starorzeczu Wisły, znajduje się kilka oczek wodnych.

Droga przez las w okolicy Karczemki

31. **KASZCZOREK** - osiedle Torunia.

W XII wieku teren obecnego Kaszczorka i Złotorii tworzył jedną miejscowość o nazwie Złotoria, należącą do biskupów kujawskich. Powstanie w 1243 roku diecezji chełmińskiej, częściowo wydzielonej z diecezji kujawskiej, utrwaliło podział wsi. W XIII wieku na terenie obecnego Kaszczorka rosły lasy zwane „Mokrym Lasem". Część historyków wiąże powstanie Kaszczorka z osadzeniem w 1263 roku przez wielkiego mistrza krzyżackiego Anno von Sangershausen dominikanów toruńskich. Inna część historyków - z osadzeniem w 1293 roku przez biskupa kujawskiego Wisława wspólnoty religijnej begardów. Begardzi - biczownicy boży, ufundowali w Kaszczorku kościół i mały klasztor. Po opuszczeniu Kaszczorka przez begardów, kościół i zabudowania przejęli

Nazwa Kaszczorek pochodzi prawdopodobnie od słowa „Clostirchin" czyli klasztor, który w XIII wieku został wybudowany na terenie chełmińskiej części Złotorii, czyli na terenie dzisiejszego Kaszczorka.

BEGARDZI, ruch relgijno-społeczny. Członkowie wspólnot zakładanych od 1220 roku utrzymywali się z pracy własnych rąk, zajmowali się nauczaniem oraz opieką nad chorymi, żyli w czystości i ubóstwie we wspólnocie zbliżonej do zakonnej, którą jednak mogli w każdej chwili opuścić. Część begardów głosiła poglądy bliskie ówczesnym herezjom ludowym i dlatego byli kilkakrotnie potępiani przez Kościół. W 1320 roku w Brześciu Kujawskim odbyła się rozprawa sądowa przeciwko begardom z Kaszczorka wniesiona przez biskupa kujawskiego Gerwarda a w 1321 roku papież Jan XXII potwierdził wyrok brzeski nakazujący opuszczenie przez begardów Kaszczorka.

Kościół Podwyższenia Krzyża Świętego

Festyn „30 lat - Kaszczorek w Toruniu"

dominikanie z Torunia.

W XIV wieku przybyli do Kaszczorka w większej liczbie osadnicy, którzy zajmowali się uprawą winnej latorośli. Pierwszy znany inwentarz dóbr (z 1582 roku) podaje, że we wsi mieszkało 23 osiadłych kmieci. Bliskie położenie osady sprawiło duże zainteresowanie mieszczan toruńskich posiadaniem w Kaszczorku ziemi. Do czasów rozbiorów wieś stanowiła własność biskupów włocławskich.

W latach 1846-1852 proboszczem był Bernard Scheler, który w napisanej kronice spopularyzował tzw. „Legendę Schelera" - legendę o budowie kościółka oraz o znajdującym się w jego pobliżu cudownym źródełku.

Fragment legendy Schelera:

„Na cmentarzu przy kościele w Kaszczorku, niedaleko dzwonnicy jest małe źródełko, które latem często wysycha. Za bardzo dawnych czasów, kiedy w Kaszczorku jeszcze żadnego kościoła nie było, tylko się dopiero ludzie zabierali, żeby nowy kościół wystawić, wyszukali sobie ku temu miejsce tam zaraz niedaleko na wzgórzu. I już zaczęli stawiać. Ale wtem spostrzegli, że tu gdzie jest to źródełko na cmentarzu, ukazał się cudownie Pan Jezus na Krzyżu. Wszyscy zaraz uznali, że była to wyraźna wola Boża, ażeby nie na górze, tylko przy źródle kościół stanął ku czci większej i rozpamiętywaniu Męki Pańskiej. Co też niebawem uczynili; zaprzestali dalej budować kościół u góry i ten, który jest tu na dole pobudowali.

Kościół w Kaszczorku od początku swojego istnienia zawsze nosił tytuł Św. Krzyża. Tak też odpusty na dzień Podwyższenia Św. Krzyża bywały dawniej bardzo głośne w Kaszczorku. Wtedy wiele ludu z Torunia i całej okolicy przychodziło tu na odpust. Kazania bywały dwa równocześnie, jedno w kościele, a drugie na cmentarzu. Na ofiarę przynosili wierni wiele wosku, wianki woskowe, dziatki z wosku, niektórzy dawali pieniądze, kury itd. Wśród prostych ludzie, trwało przekonanie, że cudowne źródło przechodzi na wylot przez sam środek ziemi".

Kaszczorek od 1976 roku jest podmiejską dzielnicą willową Torunia.

Ciekawostki krajoznawcze: kościół gotycki p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego z końca XIII wieku, odbudowany po pożarze w 1966 roku; gospodarstwo agroturystyczne Łucji i Józefa Ciuruś - siedziba Toruńskiego Klubu Jazdy Konnej; skansen Muzeum Etnograficznego w Toruniu z ekspozycją sprzętu pływającego.

Nadwiślańskie łąki w Kaszczorku są doskonałym miejscem dla konnej rekreacji i tradycyjnego „biegu za lisem"

Kaszczorek posiada swoją legendę, według której jego nazwa pochodzi od mieszkającego od niepamiętnych czasów u ujścia Drwęcy, wodnika Kaszczorka. Pewnej gorącej nocy, gdy Księżyc zapragnął napić się wody z Drwęcy, został przez wodnika schwytany i uwięziony na dnie rzeki. W Toruniu zapanowały ciemności. Sytuację postanowił ratować syn ratuszowego trębacza - Klimek, któremu cudowną różdżkę podarowała królowa otchłani Wisły - Wiślina, martwiąca się o los Księżyca. Klimek różdżką otworzył wody Drwęcy i uwolnił spętany Księżyc, zabierając przy okazji Kaszczorkowi część skarbu, z którego wykuł dwie złote korony. Jedną podarował Wiślinie, a drugą umieścił na iglicy wieży ratuszowej. I byłaby ona tam do dziś, gdyby nie pożar wieży w 1703 roku.

Kaszczorek był miejscem prestiżowych wydarzeń - w maju 1677 roku mieszkańcy gościli króla Jana III Sobieskiego udającego się do Gdańska; piękno wiślanej skarpy podziwiał monarcha z dworem i rodziną. W październiku 1709 roku, w czasach wojny ze Szwecją, do Torunia przybył król Polski August II, który miał się tu spotkać z carem Rosji Piotrem I - uroczyste powitanie imperatora odbyło się w Kaszczorku.

Uwagę jadących do Złotorii przyciąga Skansen, oddział Muzeum Etnograficznego, położony obok mostu, po prawej stronie Drwęcy.

Na powierzchni około 8 ha zgromadzono drewniane chaty kryte strzechą z XVIII wieku, różne obiekty rybackie (wiata rybacka, szopa na sprzęt rybacki, budy sezonowe - mieszkania rybaków) oraz sprzęt pływający: tratwy flisacze, barki-koszarki, promy.

Skansen Muzeum Etnograficznego

32. **KAWĘCZYN** - gmina Obrowo.

W 1386 roku wieś od księcia Władysława Opolczyka nabyli bracia: Piotr i Janusz ze Sztembarka. W połowie XVI wieku należała ona do rodu Nałęczów, którzy byli posiadaczami do końca XVIII wieku. Drogą koligacji rodzinnych (Ludwika Nałęcz wyszła za mąż za Ignacego Dziewanowskiego wnosząc mężowi we wianie Kawęczyn) wieś przeszła do Dziewanowskich. W 1827 roku we wsi było 17 zagród z 119 mieszkańcami. W 1831 roku na skutek epidemii cholery zmarło wielu mieszkańców wsi. W 1916 roku majątek był własnością Ignacego Kwasieborskiego, wybitnego działacza Towarzystwa Rolniczego Ziemi Dobrzyńskiej.

Ciekawostki krajoznawcze: upamiętniająca zmarłych podczas epidemii cholery mieszkańców wsi kapliczka z krzyżem typu karawaka; XVIII-wieczna kapliczka przy drodze Kawęczyn - Łążyn.

33. **KIEŁBASIN** - gmina Chełmża.

Wieś pojawia się na kartach historii w 1383 roku, jako wieś czynszowa Wurst w komturstwie toruńskim. W 1495 roku król Jan Olbracht w ramach zastawu przekazał Johanowi von Wege z Torunia dwie wioski: Kiełbasin i Węgorzyn. Natomiast w 1520 roku król Zygmunt I nadał wieś miastu Toruniowi. W okresie wojen szwedzkich wieś została kilkakrotnie splądrowana i zniszczona przez wojska szwedzkie oraz polskie. W XVIII wieku dzierżawcami folwarku kiełbasińskiego byli m.in.: Nidzgórski, wdowa Kagel oraz Jakub Wolff. W 1837 roku część majątku dzierżawił Józef Wierzbicki a później od 1863 roku jego syn Marian Wierzbicki. Pod koniec XIX wieku we wsi były dwie własności: pierwsza należąca do Jana Tollika a druga należąca do Georga Tiedemanna.

Przed II wojną światową majątek kiełbasiński należał do Heleny Tollik i jej męża Józefa Ornassa.

Kościół Narodzenia NMP

Kościół p.w. Narodzenia NMP, gruntownie odnowiony w 2001 roku dzięki staraniom proboszcza Romana Cieszyńskiego, w konkursie na „Zabytek Zadbany" otrzymał wyróżnienie Generalnego Konserwatora Zabytków a w 2002 roku nagrodę Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków „Conserwator Ecclesiae 2002".

Krzyż kamienny

Grobowce dawnych właścicieli

Kapliczka przydrożna

Ciekawostki krajoznawcze: kościół gotycki p.w. Narodzenia NMP, wzniesiony na przełomie XIII i XIV wieku; na cmentarzu przykościelnym grobowce dawnych właścicieli majątków: Mellinów, Tollików i Ornassów; przy drodze do Morczyn - kamienny krzyż z początku XX wieku.

34. **KIEŁBASINEK** - gmina Chełmża.

W końcu XIX wieku z części Kiełbasina wydzielono folwark Kiełbasinek. Ostatni właściciel majątku Alfons Ornass został zamordowany przez Niemców na Barbarce.

Ruiny kuźni

Ciekawostki krajoznawcze: kapliczka Matki Boskiej z okresu międzywojennego; zdewastowany park dworski i ruiny dworu z końca XIX wieku; ruiny kuźni dworskiej.

35. **KIJASZKOWO** - gmina Czernikowo.

Wzmiankowana wieś w 1434 roku jako własność Doliwitów. W II połowie XVI wieku była wsią szlachecką należącą do jednej z najbogatszych rodzin szlacheckich w ziemi dobrzyńskiej - Działyńskich herbu Ogończyk. W 1789 roku ostatni właściciel z rodu Działyńskich - Stanisław odsprzedał Kijaszkowo Michałowi Łukowskiemu.

Ostatnim właścicielem majątku kijaszkowskiego był Karol Lissowski, syn Leona i Heleny z Chrzanowskich, fundatorów kościoła parafialnego w Mazowszu. Karol Lissowski zginął zamordowany przez hitlerowców w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu.

Ciekawostki krajoznawcze: zadbany park krajobrazowy z połowy XIX wieku, w który został wkomponowany ośrodek wypoczynkowy obecnie znajdujący się w rękach prywatnych.

„Trakt Napoleoński"

Położone pomiędzy wsiami Kijaszkowo i Mazowsze rynnowe jezioro o ponad 30 hektarowej powierzchni nazywane jest jeziorem Kijaszkowskim lub jeziorem Mazowsze.

36. **KONICZYNKA** - gmina Łysomice.

W 1816 roku z majątku ziemskiego w Papowie Toruńskim został wydzielony osobny majątek Koniczynka, który należał do Carla Elsnera. W 1825 roku majątek przeszedł do brata Carla, Samuela Gottlieba Elsnera. Kolejni właściciele to córka Samuela - Adelajda Luiza i jej mąż Juliusz Tietzen. Od 1855 roku, w którym majątek kupuje porucznik Richard Feldkeller, Koniczynka stanowi własność rodziny Feldkeller. W końcu XIX wieku obszar majątku wynosił 884 morgów ziemi. Wieś liczyła 78 mieszkańców, z których 20 było ewangelikami. Ostatnim właścicielem rodzinnego majątku był Horst Alfred Feldkeller. Wieś w 1900 roku nosiła niemiecką nazwę Kleefelde. W roku 1946 majątek został przejęty przez Skarb Państwa Polskiego i rozparcelowany.

Okolice Koniczynki

Ciekawostki krajoznawcze: dwór piętrowy bez wyraźnych cech stylowych, wzniesiony na początku XX wieku; park krajobrazowy założony w II połowie XIX wieku z 28 gatunkami drzew (m.in. daglezje i sosna wejmutka) oraz 15 gatunków krzewów (m.im. pigwowiec japoński, suchodrzew tatarski i karagana syberyjska).

37. **KOŃCZEWICE** - gmina Chełmża.

Pałac w Kończewicach

Miejscowość wymieniona po raz pierwszy w 1255 roku na mocy układu zawartego pomiędzy biskupem chełmińskim Heidenrykiem a rycerzem Henrykiem von Cunzendorf (z Kończewic), któremu biskup umożliwił dostęp do wody i nadał prawo do wybudowania dworu. W roku 1348 wieś należała do dóbr kapituły chełmińskiej, która wybudowała w miejscu starego nowy młyn wodny. Mieszkańcy wsi otrzymali wtedy prawo wolnego rybołówstwa na stawie młyńskim. W 1505 roku król Aleksander Jagiellończyk przekazał biskupom chełmińskim wieś wraz z całym okręgiem papowskim. Kolejny biskup Jan Konopacki w roku odstąpił ją kapitule chełmińskiej, której własnością były do 1772 roku.Od tego czasu majątek kończewicki był własnością króla pruskiego.

Ciekawostki krajoznawcze: pałac z przełomu XIX/XX wieku; park z końca XIX wieku oraz dawne zabudowanie folwarczne.

Figura Jezusa Chrystusa w centrum wsi

38. **KOWRÓZ** - gmina Łysomice.

W 1405 roku komtur toruński Jan von Beenhausen prosił wielkiego mistrza o potwierdzenie nabycia folwarku w Kowrozie przez plebana Starego Miasta w Toruniu. W 1414 roku wieś wymieniono jako folwark krzyżacki Kufros w komturstwie toruńskim. W 1457 roku król Kazimierz Jagiellończyk nadał folwark Gabrielowi Bażyńskiemu. W 1593 roku biskup chełmiński Tylicki na prośbę ksieni Magdaleny Mortęskiej, ofiarował wieś Kowróz jezuitom toruńskim. Od 1772 roku majątek stanowił domenę rządu pruskiego, czasowo wydzierżawianą.

Ciekawostki krajoznawcze: park krajobrazowy z I połowy XIX wieku; kompleks zabudowań folwarcznych: spichlerz z1885 roku, dwie obory z 1900 roku, magazyn zboża z 1904 roku, dwie stajnie murowane z 1908 roku i 1937 roku, warsztat kołodzieja z 1916 roku, kuźnia murowana z 1905 roku oraz czworaki z II połowy XIX wieku i początku XX w.

39. **KOWRÓZEK** - gmina Łysomice.

Dawny majątek wydzielony w XIX wieku z majątku Kowróz.

Zabytkowy spichlerz murowany

Ciekawostki krajoznawcze: dwór z II połowy XIX wieku; park krajobrazowy z II połowy XIX wieku; kompleks zabudowań folwarcznych: murowany spichlerz i obora, drewniana stodoła, kuźnia z remizą murowano-drewnianą oraz czworaki z przełomu XIX/XX wieku.

40. **KUCHNIA** - gmina Chełmża.

Wymieniona w 1378 roku jako folwark o nazwie Lirchenbad posiadający około 135 ha powierzchni. Jego właściciel uzyskał od kapituły chełmżyńskiej prawo do wolnej rybitwy na jeziorze Chełmżyńskim. W 1400 roku właścicielem folwarku był Gerhard von Allen. W 1762 roku folwark na prawie emfiteuzy (rodzaj dzierżawy) należał do Szymona Ignatowskiego. W XIX wieku był własnością wielu rodzin m.in. Ignatowskich, Feldtów, Meyerów, Grundlerów oraz Pohlmannów.

Ciekawostki krajoznawcze: pomnik ku czci poległych w walce z oddziałem Grenzschutzu mieszkańców Chełmży w styczniu 1919 roku.

Pomnik poległych

41. **LAS PIWNICKI** -

Las Piwnicki

Leśny rezerwat przyrody utworzony w 1956 roku, położony około 8 km na północ w linii powietrznej od centrum Torunia. Razem z rezerwatem przyrody „Płutowo" i „Ostrów Panieński" są najstarszymi w ziemi chełmińskiej.

Dzisiejszy obszar rezerwatu, który wchodził w skład majątku Piwnice, był do 1921 roku własnością Adolfa Hermanna Meistera. Właściciel traktował tę okolicę jako tereny łowieckie.

Od 1922 roku po wywłaszczeniu obszar stanowił własność Okręgowego Urzędu Ziemskiego w Poznaniu. Na skutek intensywnych działań Adama Wodziczki i Stefana Mikulskiego, wojewoda pomorski wydał w 1924 roku zarządzenie o utworzeniu rezerwatu.

Las Piwnicki

Las Piwnicki

Okres wojny nie przyniósł znaczących zmian czy strat, jeżeli chodzi o oblicze rezerwatu. Najbardziej zróżnicowanym florystycznie siedliskiem grądu są fragmenty w części północno-zachodniej, południowej oraz w części środkowej rezerwatu. Występują tam ponad 300-letnie dęby, około 160-letnie sosny, ponadto grab, olcha czarna oraz osika. W południowej części rezerwatu dominuje łęg olchowy, w którym przewagę ma olcha czarna. Występowanie łęgu w części południowej rezerwatu ma bezpośrednio związek z przepływającą tu Strugą Łysomicką, na przemian nazywaną Strugą Piwnicką. W podszyciu występują: bez czarny, kruszyna, leszczyna, czeremcha oraz jarząb pospolity. Powierzchnia rezerwatu wynosi ponad 37ha.

Naukowcy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu od lat prowadzą na terenie rezerwatu badania związane z ochroną środowiska.

Spichlerz dworski

Grodzisko średniowieczne

42. **LESZCZ** - gmina Łubianka.

Folwark wymieniono w 1286 roku w dokumencie wielkiego mistrza Konrada von Thierberga, w którym jako świadek występuje właściciel Leszcza, Piotr. W roku 1454 wieś była własnością rycerską w komturstwie bierzgłowskim.

Leszcz był gniazdem rodzinnym Leskich - Heselecht, stąd m.in. pochodził biskup chełmiński Stanisław Wojciech Leski (1747-1758). Od 1796 roku dzierżawcą wsi był Heinrich Wendt, w 1852 roku - Carl Pohl a od 1892 roku Wilhelm Klug.

Ciekawostki krajoznawcze: zabudowania dawnego folwarku; sam dwór został zniszczony w latach 70-tych XX wieku; wokół zdziczałe i zdewastowane relikty parku krajobrazowego. Na skraju lasu za majątkiem doskonale zachowane wyżynne, owalne grodzisko średniowieczne z XIV wieku.

Kamienny mostek na strudze

Na północ od majątku nad bezimiennym strumieniem stał młyn Czerpiecz, po raz pierwszy wymieniony w 1610 roku. Należał wówczas do miasta Torunia. Ostatnia wzmianka o zburzonym i opuszczonym młynie pochodzi z 1726 roku.

43. **LIPNICZKI** - gmina Łysomice.

Majątek rycerski wymieniony w 1438 roku, kiedy właścicielem był Hans von der Linde. Niemiecka nazwa Lindenhof. Na początku XVIII wieku wieś należała do rodziny mieszczańskiej Baumgartów z Torunia. Na przestrzeni XIX wieku właściciele majątku często się zmieniali.

W dwudziestoleciu międzywojennym majątek był własnością polskiej rodziny Kentzerów.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór z przełomie XIX i XX wieku, częściowo przebudowany; przy dworze park dworski krajobrazowy z połowy XIX wieku - w parku występuje 11 gatunków drzew, m.in: choina kanadyjska i sosna wejmutka.

Dwór w Lipniczkach

44. **LUBICZ** - siedziba gminy.

Duża wieś położona na granicy dwóch historycznych ziem: dobrzyńskiej i chełmińskiej. W 1292 roku księżna Salomea zezwoliła Krzyżakom na użytkowanie młyna wodnego w Lubesch na rzece Drwęcy. Dodatkowo uposażyła Krzyżaków wyspą na rzece w Lubiczu i wyraziła przy tym zgodę na ufortyfikowanie młyna. W XIV wieku młyn lubicki należał do największych młynów wodnych w państwie krzyżackim. W 1414 roku Lubicz został wymieniony w krzyżackiej „Księdze Strat" jako wieś, która poniosła szkody wojenne w wojnie z Polską. W 1451 roku mieszczanie toruńscy skarżyli się podczas zjazdu stanów wielkiemu mistrzowi krzyżackiemu na cło pobierane za spławiane rzeką Drwęcą tratwy.

W 1457 roku król Kazimierz Jagiellończyk za duże zasługi poniesione podczas wojny trzynastoletniej nadał wieś Lubicz z młynem wodnym miastu Toruniowi. W 1496 roku Drwęca była uznawana za spławną i żeglowną rzekę. W 1505 roku król Aleksander Jagiellończyk a w roku 1527 król Zygmunt I Stary nadali miastu Toruniowi przywileje królewskie na kolejne odbudowy lubickiego młyna. Od średniowiecza Lubicz był znanym ośrodkiem przemysłowym, w którym oprócz młyna wodnego istniały: cegielnia, folusz oraz miedziennica. Z 1687 roku pochodzi pierwsza wiadomość o papierni lubickiej.

Młyn nad Drwęcą

W XVIII wieku wieś była potężnym zapleczem gospodarczo-przemysłowym Torunia, z zespołem młynów zbożowych, cegielnią, foluszem sukienniczym i skórniczym, garbarnią, kuźnicą żelaza, kuźnicą miedzi, papiernią oraz tartakiem. W 1734 roku wojska króla Stanisława Leszczyńskiego spaliły i zniszczyły ośrodek przemysłowy w Lubiczu, również niepomyśny był dla wsi początek XIX wieku, kiedy wojska napoleońskie spaliły przedmieścia Torunia, przygotowując się do obrony twierdzy toruńskiej.

Kamienny most na Drwęcy

Zespół młynów i willa dyrektora

Lubicz współczesny

Od 1815 do 1920 roku na Drwęcy w Lubiczu przebiegała granica pomiędzy zaborem pruskim i rosyjskim, dzieląca wieś na dwie części: Lubicz Polski (Górny) i Lubicz Niemiecki (Dolny). Jeszcze w XIX wieku Drwęca była wykorzystana do spławiania drewna tratwami. W końcu XIX wieku Lubicz Polski obejmował 248 morgów powierzchni, posiadał 19 domów mieszkalnych ze 187 mieszkańcami a Lubicz Niemiecki obejmował obszar 2623 ha, z 73 domami mieszkalnymi i 798 mieszkańcami.

W czasie I wojny światowej Lubicz Polski otrzymał połączenie kolejką wąskotorową przez Lipno z Sierpcem a w okresie międzywojennym koleją normalnotorową z Toruniem i Sierpcem.

Ciekawostki krajoznawcze: dawny budynek pruskiej straży granicznej z połowy XIX wieku; kościół parafialny św. Stanisława Biskupa i Męczennika z 1933 roku; plebania z połowy XIX wieku; przebudowana kaplica ewangelicka z XIX wieku; zespół młynów zbożowych z XIX wieku; magazyn dawnego młyna żydowskiego z XIX wieku; willa dyrektora zespołu młynów z początku XX wieku; cmentarz ewangelicki z XIX wieku; ujęcie wody pitnej dla Torunia, elektrownia wodna oraz zakład rybacki (hodowla pstrągów).

Cmentarz ewangelicki

45. **LULKOWO** - gmina Łysomice.

Pierwsza pisana wiadomość o miejscowości pochodzi z 1414 roku - Henryk von Lulkow (z Lulkowa) wymieniony został jako właściciel majątku rycerskiego w komturstwie toruńskim. W 1434 roku toruński komtur Wincenty von Wirsberg nadał osadzie przywilej wsi czynszowej. W 1457 roku król Kazimierz Jagiellończyk przekazał cały obszar byłego komturstwa toruńskiego wraz z Lulkowem na własność miastu Toruniowi.

Wieś weszła w skład klucza bierzgłowskiego. Rada miasta Torunia rozszerzyła w 1470 roku przywilej dla nowych osadników w Lulkowie. Od 1571 roku dzierżawcą dóbr miejskich w Lulkowie, Łysomicach, Łubiance i Korytach był Feliks Fink, starosta działdowski. W II połowie XVII wieku majątek lulkowski był dzierżawiony przez majora Wojsk Polskich Jana Keilhaw, potem przez Antona Zimmermanna. Do zniszczenia majątku w latach 1758-1761 przyczyniły się wojska rosyjskie, ściągające nałożone na mieszkańców podatki. Zniszczenia zostały spotęgowane dodatkowo przez oddziały skonfederowanej szlachty chełmińskiej pod przywództwem Mazowieckiego.

W 1817 roku Lulkowo zostało zakupione przez Carla Tobiasa von Blumberga. Kolejny właściciel dr Weinschenk wzniósł w 1848 roku cukrownię. Po 1857 roku majątek lulkowski przeszedł na syna - Maxa Weinschenka. Istniejąca w tym czasie cegielnia parowa przyczyniła się do powstania stawów (wyrobiska gliny), w tym największego o miejscowej nazwie „Świątek". Pod koniec XIX wieku obszar wsi liczył 1060 ha, w tym 696 ha gruntów ziemi ornej. Namiętna gra w karty Maxa Weinschenka doprowadziła do zadłużenia majątku. W 1891 roku majątek nabyła Królewska Komisja Osiedleńcza dla Prus Zachodnich i dokonała jego parcelacji.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór wzniesiony w połowie XIX wieku przez Weinschenka razem z kompleksem spichrzów i czworaków; obecnie w dawnej sali balowej mieści się kaplica rzymskokatolicka; wokół dworu 3 hektarowy park krajobrazowy z przepięknym okazem buka; około 500 metrów w prawo od szosy Różankowo - Łysomice w centrum wsi znajduje się zdewastowany cmentarz ewangelicki z bogatą rzeźbą nagrobną, o latach świetności świadczy ilość zachowanych nagrobków (kilkadziesiąt tumb). Obok wsi w tzw. lesie lulkowskim znajduje się mogiła 5 mieszkańców Łubianki i Gostkowa zamordowanych 8.X.1939 roku przez oddział Selbstschutz.

Dwór w Lulkowie

46. **ŁĄŻYN** - gmina Obrowo.

Dzięki dokumentom wiadomo, iż w 1248 roku Kazimierz, książę kujawski i łęczycki nadał Lanszino (Łążyn) kapelanowi Markowi. W roku 1306 wieś była własnością pięciu mieszczan toruńskich. W roku 1362 książę kujawski i gniewkowski Władysław Biały nadał ją rajcy toruńskiemu, Janowi Bugheimowi. Na początku XVI wieku część wsi należała do Stefana Łążyńskiego Zielonki.

Dwór w Łążynie

W 1775 roku parafia łążyńska obejmowała: Łążyn, Zębowo, Kawęczyn oraz wsie olenderskie: Kazimierzewo i Kuźniki. Majątek łążyński należał wtedy do Antoniego Nałęcza - miecznika dobrzyńskiego, Franciszka Nałęcza - wojskiego dobrzyńskiego oraz Ludwika Przeciszewskiego - sędziego bobrownickiego. Gdy w 1817 roku dziedzicem wsi był Stanisław Romocki wieś liczyła 22 dymy z 173 mieszkańcami. Od 1848 roku majątek łążyński należał do Gustawa Zielińskiego. W rękach rodziny Zielińskich dwór pozostał do roku 1939.

Ciekawostki krajoznawcze: kościół p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła z 1848 roku; dwór zbudowany z drewna i cegły w XVIII wieku; park krajobrazowy z połowy XIX wieku, w którym rosną 23 gatunki drzew.

Pomnik przyrody w łążyńskim parku

Gustaw Zieliński (1809-1881), poeta, powieściopisarz, etnograf, historyk, bibliograf, działacz społeczny - zasłużony „Syn Ziemi Dobrzyńskiej". Brał udział w powstaniu listopadowym w 1831 roku, zgłosił się jako ochotnik do korpusu artylerii. W 1833 roku za udzielanie pomocy partyzantom „Zemsta Ludu" został aresztowany i zesłany na Syberię. Lata spędzone na zesłaniu poświęcił działalności literackiej - napisał wówczas pierwszą powieść „Kirgiz" (wydana w 1842 roku była wznawiana 24 razy i tłumaczona na 5 języków obcych), poematy historyczne oraz drobne utwory poetyckie. Dzięki staraniom rodziny powrócił z Syberii w 1842 roku i zajął się gospodarowaniem m.in. w majątkach Kierz, Łążyn i Skępe. Wybudował hutę szkła, młyn, cegielnię. Działał społecznie, był sędzią pokoju powiatu lipnowskiego i prezesem Towarzystwa Rolniczego. Wspierał finansowo różne przedsięwzięcia o charakterze kulturalnym, np. wspomógł wydanie Dzieł Jana Kochanowskiego. Nie zrezygnował z działalności literackiej - pisał wiersze, komedie, opowiadania oraz napisał powieść „Manuela" (1878 rok). Wielkie uznanie przyniosły mu prace z zakresu historii (np. O Ziemi Dobrzyńskiej. Badania historyczne). Z bogatej publicystyki zachował się wydrukowany pośmiertnie, w 1898 roku, artykuł dotyczący Łążyna. Gustaw Zieliński zgromadził bogaty księgozbiór, który spadkobiercy przekazali w 1907 roku jako bibliotekę Towarzystwu Naukowemu w Płocku.

47. **ŁĄŻYN** - gmina Zławieś Wielka.

Widok na wieś i kościół

Przywilej lokacyjny z roku 1376 nadany przez mistrza krzyżackiego Winrycha von Kniprode to pierwszy dokument mówiący o wsi Lansen. W 1520 roku król Zygmunt III przekazał wieś Toruniowi. W 1734 roku Łążyn należał do toruńskich jezuitów.

Ciekawostki krajoznawcze: neogotycki kościół p.w. św. Walentego z 1898 roku (29.07.1936 roku wieża kościoła została zniszczona przez trąbę powietrzną); cmentarz przykościelny z XIX wieku.

48. **ŁUBIANKA** - siedziba gminy.

Wymieniona w 1414 roku w krzyżackiej „Księdze Strat", jako należąca do komturstwa toruńskiego, czynszowa wieś Luban. W 1434 roku wielki mistrz Paweł von Russdorf przekazał Łubiankę na własność Nowemu Miastu Toruniowi. W 1549 roku kamlarnia miejska Torunia wydzierżawiła ją Hansowi Schafer. W 1571 roku prawem zastawu Łubiankę wraz z kilkoma innymi wioskami przejął od miasta Feliks Fink - starosta działdowski.

W XVII-XVIII wieku wieś była przez miasto Toruń wydzierżawiana kolejnym dzierżawcom, zwykle na kilkanaście lat, m.in. Janeczkowiczowi, Schulzowi i Mlekickiej. W 1706 roku źródła wspominają dwóch dzierżawców . W 1773 roku wieś miała 17 mieszkańców a w 1820 roku - 28 w 3 dymach. W 1838 roku dzierżawcą folwarku był Friedrich Lambeck, do którego należał także Zamek Bierzgłowski, a od 1839 roku rodzina Mischke. Następnie, od 1846 roku drogą koligacji rodzinnych, dzierżawa przeszła do Gustawa Adolfa Strubinga i na jego syna Carla Friedricha. Pod koniec XIX wieku wieś Łubianka obejmowała 315 hektarową powierzchnię.

W 1903 roku właściciel folwarku - Pruska Komisja Osiedleńcza, dokonała jego parcelacji. W 1907 roku samodzielna dotychczas wieś Koryta została przyłączona do Łubianki. W tym samym roku utworzono gminę Łubianka. W 1921 roku we wsi znajdowało się 86 budynków mieszkalnych z 562 mieszkańcami.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór z 1856 roku, obecnie siedziba gminy Łubianka; część zabudowy dawnego folwarku z końca XIX wieku; dawny zajazd z początku XX wieku; dawny budynek dworca kolejowego z początku XX wieku; młyn murowany z początku XX wieku; cmentarz ewangelicki z II połowy XIX wieku oraz szczątki niemieckiego schronu z 1944 roku.

Dawny dwór - obecnie siedziba gminy

Dawny zajazd

Cmentarz ewangelicki

49. **ŁYSOMICE** - siedziba gminy.

Wieś wymieniona w 1381 roku jako Poszesdorff. W 1429 roku wielki mistrz Paweł von Russdorf wyraził zgodę na zamianę części wsi dokonaną pomiędzy komturem toruńskim Ludwikiem von Landsee a mieszczaninem toruńskim Janem von der Merse. W 1457 roku król Kazimierz Jagiellończyk nadał Łysomice radzie miasta Torunia, która w latach następnych wydzierżawiała ją m.in. w roku 1690 - Adamowi Mlekickiemu, w 1720 roku - Jacobowi Weardt, w 1860 roku - Jacobowi Wolff a w 1770 Martinowi Spiller. W 1855 roku Łysomice jako majątek ziemski należał do Lucjana Prądzyńskiego, a od 1862 roku do rodziny Donimirskich.

Ciekawostki krajoznawcze: pałac z końca XIX wieku; park krajobrazowy z połowy XIX wieku, z 38 gatunkami drzew. W pobliżu leśniczówki Łysomice znajduje się głaz narzutowy - pomnik przyrody o obwodzie 250 cm i wysokości 70 cm. Na kamieniu, sumptem Jana Donimirskiego - właściciela dóbr łysomickich, wyryto napis „TK 1817-1917" - upamiętniający setną rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki.

Pałac w Łysomicach

Pamiątkowy głaz

50. **MAŁA NIESZAWKA** - gmina Wielka Nieszawka.

Osada wymieniona w 1230 roku jako *Nissoueca*, którą książę mazowiecki Konrad nadał na Kujawach Zakonowi krzyżackiemu. Przez okres panowania krzyżackiego od 1230 do 1422 roku wieś należała do komturstwa nieszawskiego, następnie po 1466 roku należała do starostwa dybowskiego. W XVIII wieku zostali w niej osiedleni tzw. „olendrzy".

Początki zamku związane są z przybyciem w roku 1230 siedmiu rycerzy krzyżackich pod wodzą Hermana Balka. Objęli darowane przez księcia mazowieckiego Konrada ziemie na lewym brzegu Wisły. Drewniany zamek był siedzibą komtura nieszawskiego i konwentu. Pierwszy znany komtur - Henryk został wymieniony w roku 1250. Komturstwo nieszawskie obejmowało wąski pas ziemi wzdłuż Wisły - od dzisiejszej Brzozy Toruńskiej do ujścia Strugi Zielonej do Wisły, z istniejącymi osadami: Stawki, Rudak, Kozibór, Mała Nieszawka oraz Piaski. Prawdopodobnie około 1300 roku Krzyżacy przystąpili do wznoszenia murowanego zamku na planie czworoboku z bramą wjazdową od strony północnej. Zamek posiadał znaczne przedzamcze, w inwentarzach wymienia się: młyn, piekarnię, browar, łaźnię i wozownię. W 1335 roku (traktat wyszehradzki) oraz 1343 (pokój kaliski) Nieszawa była wymieniana jako własność Zakonu. Posiadłości krzyżackie na lewym brzegu Wisły niepokoiły kolejnych władców Polski, dlatego przy okazji rokowań w 1414 roku w Grabowie oraz w 1416 roku w Wieluniu, występowali o jej zwrot. Dopiero traktat pokojowy zawarty w 1422 roku, nad jeziorem Mełno w ziemi chełmińskiej, pomiędzy królem Polski Władysławem Jagiełłą i wielkim mistrzem Pawłem von Russdorf doprowadził do zwrotu spornych ziem. Na mocy pokoju mełneńskiego Krzyżacy zobowiązali się do rozebrania zamku w Nieszawie (co częściowo uczynili około 1424 roku) oraz zrzekli się praw do wszystkich obszarów położonych na lewym brzegu Wisły. W latach 1431-35 Krzyżacy trzymali w swoich rękach zamek „Dybów" oraz częściowo rozebrany zamek w Nieszawie i być może, w tym czasie zostały odbudowane pewne elementy obronne zamku. Pokój brzeski w 1435 roku, definitywnie przyznał oba zamki Koronie Polskiej. Krzyżacy opuścili oba zamki i od tego czasu zamek w Małej Niszawce (to co z niego pozostało po rozbiórce) nie odegrał żadnej historycznej roli, powoli ulegając dalszym zniszczeniom.

Ciekawostki krajoznawcze: drewniany kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa, zbudowany w 1890 roku jako zbór - na szczycie dwuspadowego dachu znajduje się chorągiewka z datą budowy; w 1945 roku kościół został przejęty przez parafię rzymsko-katolicką; dawny cmentarz ewangelicki z XIX wieku (kilka tumb), który po 1945 roku został rekatolizowany; niewielkie ruiny zamku na małym wzniesieniu w odległości 100 metrów od wału przeciwpowodziowego.

Chata pomennonicka

Kościół Najświętszego Serca Pana Jezusa - dawny zbór

Mocno zarośnięte małe wzniesienie terenu kryjące szczątki jednego z pierwszych zamków krzyżackich na terenie Polski, do dziś pozostałoby zapomniane gdyby nie prace archeologiczne. Prowadzone w latach 1975-80 z inicjatywy Muzeum Okręgowego w Toruniu przysporzyły wiele materiału zabytkowego i pozwoliły na odsłonięcie części murów obwodowych, obmurowania fosy oraz podpiwniczenia dawnych budynków zamkowych.

Uwaga! *W terenie nie ma żadnej informacji o lokalizacji ruin zamku a wstęp na teren ruin należy koniecznie uzgodnić z właścicielem terenu*

Okolice Małej Nieszawki

Wał nadwiślański

51. **MAZOWSZE** - gmina Czernikowo.

Miejscowość wymieniona w 1223 roku jako własność komesa Boguszy Miecławica. W 1379 roku wieś była własnością kasztelana słońskiego Tomisława z Mazowsza. W 1547 roku część wsi należała do rodzeństwa Działyńskich. W latach 1543-1547 wieś była własnością rodzin Głodowskich, Gołuchowskich, Mazowieckich i Sumińskich. W tym czasie istniał we wsi młyn wodny o dwóch kołach, w którym pracowało dwóch młynarzy. W roku 1694 dziedzicami części wsi byli Andrzej i Walenty Mazowieccy. Prawie do końca XVIII wieku wieś Mazowsze była podzielona na kilka działów własnościowych. W 1798 roku poszczególne części wykupił Antoni Norbert Natęcz, syn Franciszka. Po jego śmierci w roku 1823 majątek mazowiecki drogą koligacji rodzinnych przeszedł do Smoleńskich. Około 1920 roku majątek należał do Ignacego Karnkowskiego, syna Konstantego.

Ciekawostki krajoznawcze: kościół parafialny św. Marcina wzniesiony w latach 1900-1901, w miejscu drewnianego spalonego w 1864 roku; cmentarz z grobowcami Dmochowskiego, Baranowskiej oraz kaplicą grobową Lissowskich; pomnik mieszkańców wsi zamordowanych podczas II wojny światowej.

Pomnik zamordowanych mieszkańców wsi

Nagrobek Dmochowskiego

Cmentarz parafialny

Widok na wieś Mazowsze

52. **MIERZYNEK** - gmina Lubicz.

Wieś wzmiankowana w 1252 roku jako Milino należała do Świętosława Wirciżerowica. Początkowo wieś była w posiadaniu kapituły włocławskiej. W 1595 roku osada należała do Tolibowskiego. W 1697 roku było dwóch właścicieli: Karol Ośniałowski i Jan Stanisław Romocki. Na początku XIX wieku wieś należała do funduszu edukacyjnego i liczyła 12 domów z 63 mieszkańcami. W 1840 folwark nabyła rodzina Flatto, która wybudowała dwór. Jeden z członków rodziny - Feliks Flatto brał czynny udział w powstaniu styczniowym. W roku 1882 Feliks Flatto sprzedał dwór wraz z gruntami Zdzisławie i Andrzejowi Zielskim.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór z połowy XIX wieku; relikty parku dworskiego z połowy XIX wieku; czworaki z XIX wieku oraz chata drewniana z końca XIX wieku.

53. **MIRAKOWO** - gmina Chełmża.

Po raz pierwszy miejscowość wymieniona została w 1222 roku, pod nazwą Merechow, w dokumencie księcia mazowieckiego Konrada, w którym przekazywał biskupowi pruskiemu Christianowi szereg grodów i wsi. W końcu XIII wieku Mirakowo było majątkiem rycerskim, którego właściciel Bertholdus de Merechow występował w kolejnym dokumencie wydanym przez krzyżackiego mistrza krajowego Konrada von Thierberga. Mirakowo w tym czasie podlegało administracyjnie komturowi toruńskiemu. Dokument biskupi z 1489 roku informuje o toczącym się sporze o prawo rybołówstwa w Jeziorze Chełmżyńskim pomiędzy kapitułą chełmińską a właścicielami okolicznych majątków -Zęgwirt, Grzywna, Zalesie oraz Mirakowo. W II połowie XVI wieku właścicielem wsi był Jerzy Konopacki. W rękach Konopackich majątek mirakowski pozostawał do I połowy XVII wieku, ostatnim z rodziny Konopackich właścicielem majątku był Adam. Potem majątek należał do familii Konarskich, Czapskich oraz Zielińskich. W XIX wieku właścicielami wsi byli Niemcy: Telcher, Paleske oraz Ziegler-Klipphausen. Od roku 1881 Mirakowo należało do Działowskich, wywodzących się z Działowa w ziemi chełmińskiej.

Łąki w Mirakowie

Dwór w Mirakowie

Ciekawostki krajoznawcze: dwór z niewielkim wpływem secesji, wzniesiony na przełomie XIX i XX wieku przez Działowskich; w otoczeniu resztki parku dworskiego z połowy XIX wieku.

54. **MŁYNIEC** - gmina Lubicz.

Od średniowiecza wieś rozwijała się po obu stronach Drwęcy, dlatego jej części należały do różnych właścicieli: prawa strona stanowiąca część ziemi chełmińskiej - należała do Krzyżaków, lewa znajdująca się w ziemi dobrzyńskiej - do biskupów kujawskich. W 1258 roku komes mazowiecki Bogusza Miecławic herbu Doliwa zapisał wieś Młyn

w testamencie swojej żonie Ludmile, która następnie przekazała ją kapitule kujawskiej. W 1265 roku mistrz krajowy Ludwik von Baldersheim oddał Młyniec Janowi - prepozytowi oraz Wincentemu - kapelanowi z Kruszwicy. Po ich śmierci wieś znalazła się ponownie w rękach Krzyżaków. W roku 1382 wieś należała do Łukasza Russe, mieszczanina z Torunia oraz Wiczego Molnera - właściciela młyna Pachur. W 1505 roku część Młyńca z wodnym młynem stanowiła własność Hansa vom Wege z Torunia. W późniejszym czasie część wsi należała do klasztoru benedyktynek toruńskich. W 1609 roku ksieni Zofia Dulska wydzierżawiła część wsi kapitule biskupiej w Chełmży. Od połowy XVII wieku do 1772 roku część wsi należała do jezuitów toruńskich. Następnie własność kościelna została przejęta przez skarb państwa pruskiego.

Kościół św. Ignacego Loyoli

Kapliczka w centrum wsi

Wieś była miejscowością graniczną pomiędzy zaborem pruskim i rosyjskim, co utrwaliło sztuczny podział Młyńca. Podobnie było w niedalekim Lubiczu. W XIX i na początku XX wieku w Młyńcu istniały dwa majątki, których właścicielami byli: Kacper Bazański oraz Teofil Kliński von Rautenberg.

Ciekawostki krajoznawcze: drewniany kościół filialny parafii lubickiej św. Ignacego Loyoli, wzniesiony w 1750 roku; na Strudze Rychnowskiej 2 młyny „Pachur" i „Bierzgieł" z końca XIX wieku.

55. **MORCZYNY** - gmina Chełmża.

W 1279 roku mistrz krajowy Konrad von Feuchtwangen potwierdził właścicielowi Morczyn - rycerzowi Arnoldowi z Wałdowa, wcześniejsze nadanie uczynione ze wsi dla kościoła w Chełmży. W 1281 roku kapituła chełmińska dokonała lokacji wsi. W 1446 roku komtur toruński Jan von Beenhausen zatwierdził granice wsi, przebiegające pomiędzy Morczynami a Mirakowem i Sławkowem. W 1632 roku folwarki w Morczynach i we Witkowie znajdowały się w rękach pięciu kanoników kapituły chełmińskiej. Po sekularyzacji dóbr kościelnych folwark przeszedł na własność skarbu królestwa pruskiego. Początkowo były wydzierżawiane a następnie zostały sprzedane; należły kolejno do: Wentschera, Kawęczyńskiego, Dommesa oraz Heidemanna. W okresie międzywojennym majątek stanowił własność Jana Jankowskiego.

Ciekawostki krajoznawcze: przebudowany dwór z początku XX wieku; park dworski z końca XIX wieku o powierzchni 5 ha, w którym rośnie 21 gatunków drzew i krzewów.

56. **NAWRA** - gmina Chełmża.

Kościół św. Katarzyny

Kamienie nagrobne

Pałac w Nawrze

W 1222 roku gród Nevir, został przekazany przez księcia mazowieckiego Konrada - biskupowi pruskiemu Chrystianowi. W 1248 roku majątek należał do rycerzy Fryderyka i Peregryna von Nevir. W 1526 roku król Zygmunt I Stary przyznał część Nawry kanonikowi Marianowi Cemie. W 1570 roku stanowiła własność szlachecką: Anny Wolskiej, Macieja Orłowskiego, Marcina i Feliksa Kamińskich oraz Piotra Czarlińskiego. W 1601 roku w Nawrze było nadal kilka działów szlacheckich m.in. Ostromeckich, Świętosławskich i Sokołowskich. Około 1620 roku wieś należy do Leskich i Wedelstedów. W latach 1682-1865 scalony majątek nawrzański należy do familii Kruszyńskich.

W 1865 roku córka Władysława Kruszyńskiego - Bogusława wyszła za mąż za Michała Sczanieckiego z Wielkopolski. Do 1940 roku majątek w Nawrze należał do rodziny Sczanieckich.

Ciekawostki krajoznawcze: klasycystyczny pałac wzniesiony w latach 1798-1805 dla Konstantego Kruszyńskiego według projektu Hilarego Szpilowskiego; park krajobrazowy z I połowy XIX wieku z 34 gatunkami drzew (m. in. miłorząb dwuklapowy, lipa krymska, skrzydłorzech kaukaski oraz tulipanowiec amerykański) i pomnikami przyrody; kościół gotycki św. Katarzyny z XIV wieku; cmentarz przykościelny z grobami dawnych właścicieli ziemskich: Skórzewskich i Sczanieckich; klasycystyczna karczma z końca XVIII wieku.

Rodziny Kruszyńskich i Sczanieckich dbały nie tylko o wieś i jej mieszkańców, ale również bardzo poważnie traktowały sprawy publiczne i narodowe. Właściciele Nawry wspierali naukę i kulturę, angażowali się w walkę niepodległościową (Bernard Kruszyński walczył w latach 1609-1618 z Moskwą a później ze Szwedami). Dwa rody zgromadziły cenny księgozbiór - jedną z największych prywatnych bibliotek na terenie Prus Królewskich (zbiór liczył około 1317 tomów). Za czasów Sczanieckich dwór w Nawrze odwiedziło wielu wybitnych Polaków, m.in. Oskar Kolbe, Julian Niemcewicz, Kornel Ujejski. Michał Sczaniecki przez wiele lat był prezesem Towarzystwa Pomocy Naukowej w Chełmie, działał także aktywnie w Towarzystwie Naukowym w Toruniu.

W głównym ołtarzu kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej umieszczony jest słynący łaskami obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Według legendy obraz został przywieziony przez powracającego z niewoli moskiewskiej Bernarda Kruszyńskiego.

57. **NOWOGRÓDEK** - gmina Czernikowo.

W 2 połowie XIV wieku wieś należała do Jana z Nowogrodu. Około połowy XV wieku Nowogródek przeszedł w ręce Sumińskich herbu Leszczyc. W 1673 roku we wsi znajdowało się kilka działów szlacheckich należących do różnych właścicieli. W 1702 roku wojska saskie spustoszyły wiele wsi w ziemi dobrzyńskiej m.in. Nowogródek, Włęcz i Wilcze Kąty, które należały do Hieronima i Marcelego Zielińskich, herbu Świnka. W 1868 roku majątek Nowogródek wraz z Kwirynowem, Pokrzywnem, Starkowcem i Wilczymi Kątami nabył w drodze publicznej licytacji Dominik Urbański. Ostatnim właścicielem był Jan Urbański.

Ciekawostki krajoznawcze: w lesie przy drodze do wsi krzyż drewniany z 1946 roku; w centrum wsi kapliczka MB Różańcowej z 1948 roku wystawiona przez pracowników byłego majątku; dwór z połowy XIX wieku; relikty parku dworskiego z połowy XIX wieku oraz zabudowania dawnego majątku (służbówka, wozownia) oraz folwarczne (obory, stajnie, stodoła) wszystkie z początku XX wieku.

58. **OBROWO** - siedziba gminy.

Pierwsza wiadomość o wsi pochodzi z 1309 roku, kiedy była własnością mieszczan toruńskich. W 1391 roku książę Władysław Opolczyk zostawił wielkiemu mistrzowi Konradowi von Wallenrode część ziemi dobrzyńskiej z wioskami Gumowo, Krobia, Nowa Wieś, Obrowo, Silno i Złotoria.

Dwór, obecnie siedziba urzędu gminy

W 1564 roku większa część wsi Obrowo znajdowało się w rękach Mikołaja Działyńskiego (gniazdem rodowym Działyńskich był Działyń leżący pomiędzy Czernikowem a Golubiem-Dobrzyniem).

W 1633 roku bracia Łubieńscy: biskup płocki Stanisław i biskup kujawski Maciej ustalili granice diecezji kujawskiej i płockiej. W wyniku regulacji ich granic, zatwierdzonej bullą przez papieża Urbana VIII w roku 1639, Obrowo zostało przyłączone do diecezji płockiej. Około 1673 roku największym posiadaczem we wsi był Szymon Tarnowski, herbu Rola.

Na początku XVIII wieku Obrowo stało się własnością rodziny Nałęczów. Około połowy XVIII wieku drogą koligacji rodzinnych majątek przeszedł do familii Romockich, właścicieli Zębówiec, Bartoszewa, Mniszka oraz Skrzypkowa.

W 1817 roku wieś posiadała 16 dymów i 111 mieszkańców. Epidemia cholery, która nawiedziła ziemię dobrzyńską w 1831 roku spowodowała duże straty wśród mieszkańców. W II połowie XIX wieku przeniesiona została siedziba gminy z Osieka nad Wisłą do Obrowa; w tym

czasie majątek znajdował się w rękach rodziny Ramlau a następnie Rudowskich. Od roku 1896 Obrowo należało do Romana Góreckiego, który przebudował dwór w 1898 roku.

W 1929 roku majątek obrowski obejmował łącznie 10087 ha powierzchni. Po śmierci Romana Góreckiego właścicielem został jego syn Marian Górecki. We wrześniu 1939 roku razem z innymi przedstawicielami ziemiaństwa dobrzyńskiego został aresztowany przez Niemców i wywieziony w okolice Królewca do Rudau. Na przełomie 1939 i 1940 roku został prawdopodobnie zamordowany przez hitlerowców.

W dawnej siedzibie ziemiańskiej znajduje się Urząd Gminy Obrowo.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór w stylu klasycystycznym wzniesiony na przełomie XVIII/XIX wieku, przebudowany w 1898 roku przez Romana Góreckiego; częściowo zachowany park dworski z końca XIX wieku.

Podczas wakacyjnego wypoczynku w Szafarni w 1824 roku, młody Fryderyk Chopin zwiedzał okolice. W Obrowie wziął udział w obrzędzie nazywanym. „okrężnym". Napisał o tym w liście do rodziców - w tzw. Kurierze Szafarskim z 24 sierpnia: „... Wiadomości zagraniczne. Dnia 20 m.i r.b. w Obrowie było okrężne. Cała wieś, zgromadzona pod dworem szczerze się weseliła, szczególniej po wódce, dziewki piskliwym semiotyczno-fałszywym głosem znaną piosnkę wyśpiewywały...". Na pamiątkę pobytu w Obrowie Fryderyka Chopina na elewacji frontowej dworu została umieszczona pamiątkowa tablica.

„Okrężne" to ludowy obrzęd towarzyszący ukończeniu żniwnych prac polowych - orszak żeńców i gawiedzi prowadzony przez najlepszych żniwiarzy w wieńcach na głowie obchodził po mszy św. pola, a potem rozpoczynała się uczta z tańcami i pieśniami.

59. **OLEK** - w gminie Łysomice.

Osada w1682 roku wspomniana jako dawny majątek rycerski. W roku 1884 po zakupieniu przez miasto Toruń leśnego rewiru Olek, zamieszkał tu leśniczy. Pod koniec XVIII wieku właścicielem Olka był Georg Ernst Lichtwus, w 1727 roku Johann Hube a od 1808 roku Jahann Gottlob Pohl. W 1852 roku, kiedy właścicielem majątku Olek został Albert Pohl, została przyłączona do Olka inna leśna osada - Chorab. Od 1889 roku Olek należał do miasta Torunia. W 1920 roku lasy miejskie zostały podzielone na 4 rewiry, jeden z nich utworzono w Olku.

Głaz narzutowy

Ciekawostki krajoznawcze: w pobliżu drogi 3 głazy narzutowe - pomniki przyrody (obwody: 410-780 cm, wysokości: 90-140 cm); na terenie starej żwirowni kolejny głaz narzutowy - pomnik przyrody, o obwodzie 700 cm i wysokości 170 cm. Lata okupacji hitlerowskiej przypomina mogiła-pomnik ku czci zamordowanych harcerzy oraz schron żelbetonowy z 1944 roku.

Mogiła-pomnik zamordowanych harcerzy

60. **OSIEK nad Wisłą** - gmina Obrowo.

Pierwsza wzmianka pochodzi z 1388 roku i dotyczy ustanowienia parafii osieckiej. W połowie XVI wieku wieś była własnością szlachecką należącą do Mikołaja i Pawła Natęczów. W końcu XVI wieku należała do J. Łążyńskiego, S. Łosia i W. Natęcza. Od początku XVIII wieku aż do I połowy XIX wieku dziedzicami majątku osieckiego była rodzina Kowalewskich. W połowie XIX wieku na terenie Osieka prowadzono eksploatację torfu na potrzeby warzelni soli w Ciechocinku.

Ciekawostki krajoznawcze: kościół parafialny p.w. Najświętszego Serca Jezusa wybudowany w latach 1927-1930, w miejscu XVIII-wiecznego drewnianego, który spłonął w 1925 roku; obok kościoła - dzwonnica z tego samego okresu; przed kościołem na cmentarzu przykościelnym stoi żeliwny krzyż poświęcony dobrodziejom kościoła osieckiego - rodzinie Kowalewskich. We wsi zachowały się zabytkowe drewniane chaty z połowy XIX wieku o konstrukcji zrębowej lub sumikowo-łątkowej.

Osiek podczas powstania listopadowego nie był terenem bezpośrednich starć zbrojnych. W dniach 16-20 lipca 1831 roku był natomiast widownią przeprawy przez Wisłę armii rosyjskiej pod wodzą feldmarszałka Iwana Paskiewicza. Zostały wtedy zbudowane 3 mosty, po których przeszło wojsko liczące ponad 50.000 żołnierzy i przetoczono około 300 dział.

Kościół parafialny

Kapliczka MB - Osiek-Łęg

Dawna drewniana plebania

Mieszkańcy wsi znani są z dużej aktywności artystycznej. Od 1986 roku działa Stowarzyszenie Kultury Ludowej. Miejscowa Izba Regionalna prezentująca sztukę związaną z Osiekiem i najbliższą okolicą, posiada m.in. rzeźby nieżyjącego Józefa Kamińskiego, wyroby wikliniarskie oraz obrusy i serwety.

61. **OSÓWKA** - gmina Czernikowo.

Położona na skraju dużego kompleksu leśnego. Po raz pierwszy wymieniona w 1371 roku. W 1449 roku większa część Osówki znajdowała się w rękach rycerza Mikołaja. W I połowie XVI wieku należała do Mikołaja Ossowskiego alias Zboińskiego. Na początku XVIII wieku stanowiła własność Konstantego Zielińskiego, arcybiskupa lwowskiego. Rodzina Zielińskich herbu Świnka, dziedziczyła wieś do 1913 roku, kiedy to Jan Nepomucen Zieliński sprzedał majątek Witoldowi Święcickiemu. Dzieje wsi związane są z osadnictwem olenderskim a następnie z kolonizacją niemiecką. Do zagospodarowania podmokłych terenów leśnych sprowadzona osadników holenderskich później pruskich. W 1838 roku została ustanowiona we wsi parafia ewangelicko-augsburska. W 1929 roku majątek w Osówce obejmował 4.308 ha powierzchni, w większości tereny leśne.

Ciekawostki krajoznawcze: domy kolonistów z końca XIX wieku; pastorówka z 1861 roku; dawny zbór augsbursko-ewangelicki z lat 1931-1933 (obecnie kościół rzymsko-katolicki); 400-letni cis obok dawnej pastorówki.

62. **OSTASZEWO** - gmina Łysomice.

W źródłach historycznych wieś wymieniono po raz pierwszy w 1314 roku - ówczesny właściciel majątku rycerskiego Bertold von Ostaschow (z Ostaszewa) sprzedał dwie inne wioski na Pomorzu. Ponownie wieś została wymieniona w źródłach XIV-wiecznych; jest to akt nadania wsi w 1341 roku Hermanowi Palsaz uczynione przez wielkiego mistrza krzyżackiego Dytrycha von Altenburga. Palsaz posiadał na prawie lennym wieś Ostaszewo z obowiązkiem służby rycerskiej na wezwanie komtura toruńskiego. Podobny stan własności istniał w latach 1423-1424, kiedy posiadaczem był rycerz Clauko von der Linde oraz w roku 1440 - rycerz Gircke von der Linde. W 1492 roku Jakub Białobłocki, Arnold z Frący oraz Andrzej Łaszewski nabyli od znanej tylko z imienia właścicielki Ostaszewa - Katarzyny, jej majątek znajdujący się w ziemi chełmińskiej i na Pomorzu (Frąca, Grodziczno, Montowo, Ostaszewo oraz Iwanki). Na początku XVI wieku część wsi stała się własnością zamożnej toruńskiej rodziny mieszczańskiej - Jana, Franciszka i Katarzyny Eskenów. W początku XVII wieku właścicielem części wsi był Mikołaj Mielżyński, kasztelan biechowski. Około połowy XVII wieku Ostaszewo stało się własnością Kolegium Jezuickiego w Toruniu. Ciekawostkę stanowi fakt nadania wsi miastu Toruniowi w okresie potopu szwedzkiego (1655-1660) przez króla szwedzkiego Karola Gustawa. Po wojnie miasto musiało wieś zwrócić jezuitom. Po I rozbiorze Polski w 1772 roku nastąpiła sekularyzacja dóbr kościelnych, klasztornych i biskupich. Ostaszewo w 1791 roku znalazło się w rękach Niemca Johanna Raeschke.

Pałac Wegnerów

W 1826 roku majątek ostaszewski nabył Johann Friedrich Sponnagel, który w 1854 roku sprzedał go Hermannowi Wegner. Nowy właściciel wyodrębnił w 1868 roku część majątkową oraz część wiejską. Majątek Ostaszewo o obszarze 674 ha powierzchni zamieszkiwało wówczas 238 mieszkańców. Właściciel Wegner specjalizował się w hodowli bydła i owiec rasy Rambouillet. W roku 1882 przez majątek została poprowadzona linia kolejowa Toruń - Chełmża - Grudziądz.

W 1900 roku majątek od ojca przejął syn, również Hermann, który gospodarzył do 1942 roku.

Ciekawostki krajoznawcze: pałac z II połowy XIX wieku wzniesiony przez Wegnera, dwupiętrowy o cechach klasycystycznych; park krajobrazowy założony w II połowie XIX wieku, w którym wyróżniono 34 gatunki drzew i krzewów m.in. jarząb, jodła kaukaska oraz klon srebrzysty; na skraju parku dawne mauzoleum - grobowiec rodzinny Wegnerów zaadaptowany po II wojnie światowej na kaplicę.

Dawne Mauzoluem rodziny Wegnerów

63. **PAPOWO TORUŃSKIE** - gmina Łysomice.

Po raz pierwszy nazwa wsi pojawia się w 1222 roku w dokumencie księcia mazowieckiego Konrada będącym nadaniem ziemi biskupowi pruskiemu Chrystianowi. W okresie panowania zakonu krzyżackiego Papowo posiadało 2 dwory rycerskie; jednym z właścicieli w tym czasie był Ebrika Papaw. Miejscowość w tym czasie znajdowała się w komturstwie toruńskim. Podczas bitwy grunwaldzkiej został wzięty do niewoli polskiej dowódca kontyngentu zbrojnego z Torunia - Jan von der Merse, który posiadał majętność także w Papowie Toruńskim. Król Kazimierz Jagiellończyk w dowód wdzięczności dla miasta Torunia za okazaną mu pomoc finansową i zbrojną w trakcie wojny trzynastoletniej nadał miastu w 1457 roku miejscowości dawnego komturstwa toruńskiego, w tym Papowo. Od 1631 roku rada miasta Torunia wydzierżawiła folwark w Papowie burmistrzowi toruńskiemu Heinrichowi Hoppe. W wieku XVII i XVIII, aż do okresu rozbiorowego folwark papowski stanowił elementarną część klucza rychnowskiego, wydzierżawianego przez miasto Toruń.

Kościół św. Mikołaja

W 1816 roku właścicielem folwarku był Carl Elsner. Za jego czasów, wydzielony został majątek w Koniczynce. W okresie międzywojennym administratorem majątku był Wacław Andrzej Hulewicz, herbu Nowina.

Ciekawostki krajoznawcze: gotycki kościół p.w. św. Mikołaja, wzniesiony pod koniec XIII wieku; cmentarz rzymsko-katolicki, o założeniu średniowiecznym z grobowcami rodzin Donimirskich, Mazowieckich i Czarlińskich; dwór murowany z przełomu XIX i XX wieku wzniesiony prawdopodobnie dla rodziny Elsner.

Grób Donimirskich

64. **PĘDZEWO** - gmina Zławieś Wielka.

Wieś wymieniona w 1222 roku jako Pomszino, którą książe mazowiecki Konrad przekazał biskupowi pruskiemu Chrystianowi. W 1415 roku była wsią czynszową w komturstwie toruńskim. Król Zygmunt I Stary nadał ją w 1520 roku miastu Toruniowi. W okresie XVII i XVIII wieku miasto wydzierżawiało folwark pędzewski mieszczanom toruńskim. Po drugim rozbiorze Polski wieś przeszła na własność skarbu państwa pruskiego. W roku 1773 majątek pędzewski obejmował 30 włók, czyli ponad 500 ha.

Ciekawostki krajoznawcze: kościół filialny p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa, wzniesiony w 1843 roku jako kaplica ewangelicka; do kościoła przylega cmentarz ewangelicki z końca XIX wieku z grobowcem Windmullerów - dawnych właścicieli majątku Szerokie; budynek dawnej stacji kolejowej z początku XX wieku.

65. **PIGŻA** - gmina Łubianka.

W roku 1231 gród Pipingese - siedzibę Prusa Pipina, zdobył mistrz krajowy Herman Balk. W 1242 roku Pigża oraz Brzezinko i Brzeźno zostały przekazane przez Krzyżaków szpitalowi św. Ducha w Toruniu. Od 1415 roku Pigża należała do klasztoru benedyktynek w Toruniu, który połączył się z dawnym szpitalem św. Ducha. Od tego czasu wieś była oddawana w dzierżawę. W czasie drugiej wojny szwedzkiej w latach 1655-1660 wieś została poważnie zniszczona i wyludniona.

Dwór w Pigży

W roku 1773 Pigża składała się z folwarku i wsi zamieszkałych przez 84 mieszkańców. Po sekularyzacji dóbr kościelnych w końcu XVIII wieku folwark przeszedł do skarbu państwa pruskiego. W XIX wieku był dzierżawiony m.in. w 1814 roku przez Chrystiana Mischke, a w 1851 roku przez Ernsta Sommera. W 1881 roku majątek drogą publicznej licytacji nabyli Wilhelmina i Max Weinschenk. Od 1936 roku nastąpiła sukcesywna parcelacja majątku.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór z końca XIX wieku; zabudowa folwarczna (spichlerz, stajnie, obora i gorzelnia) z końca XIX wieku; park dworski z połowy XIX wieku z 23 gatunkami drzew (m.in. wierzba mandżurska, jodła biała i żywotnik) oraz budynek dawnej stacji kolejowej z 1912 roku.

66. **PIWNICE** - gmina Łysomice.

Pierwsza wiadomość pochodzi z 1346 roku i dotyczy majątku Pywenitz w komturstwie bierzgłowskim należącego do mieszczanina toruńskiego Tylmana Rittera, na który otrzymał przywilej od wielkiego mistrza Henryka Dusemera. W połowie XV wieku jednym z dwóch właścicieli Piwnic był Hermann Rewsop, po którym dziedziczyli syn Contze i córka Katarzyna. Na początku XVI wieku było również dwóch właścicieli, małżeństwo Hans i Małgorzata Muller oraz Jerzy Rubit. W 1520 roku król Zygmunt I Stary nadał czynsz ze wsi Piwnice miastu Toruniowi. W roku 1532 część majątku nabył Jan Piwnicki, rozpoczynając prawie 300-letnią obecność rodu Piwnickich herbu Lubicz w Piwnicach. W roku 1536 Andrzej Dorpowski przekazał swoją część majątku bratu Jakubowi Dorpowskiemu, który w 1570 roku występował już zgodnie z ówczesną tradycją jako Jakub Piwnicki.

Dwór w Piwnicach

W 1752 roku majątek scalił Walerian Józef Piwnicki.

W 1816 roku dobra piwnickie zostały kupione przez Christiana Heinricha i Dorotę małżonków Heyn. W 1868 roku Piwnice posiadały 23 budynki, w tym 11 domów mieszkalnych. Wieś liczyła 154 mieszkańców. W 1874 roku kolejny posiadacz majątku Adolf Hermann Meister rozwinął hodowlę baranów rasy Rambouillet. Cały majątek liczył wtedy ponad 767 ha powierzchni w tym 419 ha ziemi ornej i prawie 315 ha

lasu. Adolf Meister na początku XX wieku na swoim terenie łowieckim, obecnie chronionym prawnie jako rezerwat przyrody „Las Piwnicki", wzniósł dworek myśliwski.

W 1922 roku majątek piwnicki został przejęty przez Skarb Państwa Polskiego. Po II wojnie światowej w 1946 roku utworzono Rolniczy Zakład Doświadczalny UMK w Toruniu.

Radioteleskop w Obserwatorium Astronomicznym UMK

Ciekawostki krajoznawcze: rezerwat przyrody „Las Piwnicki" około 1,5 km na południe od wsi; dwór z początku XX wieku; park dworski z połowy XIX wieku z 17 gatunkami drzew; Obserwatorium Astronomiczne UMK z dwoma radioteleskopami o średnicach 16 m i 32 m.

67. **PLUSKOWĘSY** - gmina Chełmża.

Wieś wymieniona w źródłach w 1348 roku pod nazwą Plawzkewancz jako wieś czynszowa w komturstwie papowskim. W 1422 roku wielki mistrz krzyżacki Michał von Kuchmeister nadał wieś Dawidowi Rosenfeld. Po 1466 roku (po II pokoju toruńskim) jako własność królewska została zastawiona miastu Toruniowi.

W 1505 roku król Aleksander Jagiellończyk przekazał majątki dawnego okręgu krzyżackiego Papowo Biskupie biskupom chełmińskim. Ziemie w Pluskowęsach podzielono przekazując jedną część pod zarząd kościołowi, drugą dzierżawiono osobom świeckim. W XVI wieku majątek był kolejno własnością rodziny Konopackich, Kruszyńskich i Nostitz-Jackowskich.

Pałac w Pluskowęsach

Majątek przeszedł w posiadanie Józefa Kalksteina w 1792 roku. Kalksteinowie byli właścicielami dóbr do wybuchu II wojny światowej.

Obecnie pałac, park oraz dawne zabudowania folwarczne znajdują się w prywatnym posiadaniu.

Ciekawostki krajoznawcze: pałac wzniesiony w 1867 roku dla Antoniego Kalksteina według projektu Stanisława Hebanowskiego z wykorzystaniem wcześniejszej budowli; park krajobrazowy z I połowy XIX wieku z 39 gatunkami drzew (m.in. choina kanadyjska, magnolia japońska, tulipanowiec amerykański) obejmujący powierzchnię około 8 ha; skupienie 10 drzew (dęby szypułkowe, dąb czerwony, buk i jesion) uznano za pomnik przyrody; w parku od strony stawu znajduje się lodownia.

68. **POKRZYWNO** - gmina Czernikowo.

Wieś założona na początku XIX wieku, należała do dóbr ziemskich Nowogródek. W 1862 roku dobra Nowogródek wraz z Wilczymi Kątami, Włęczem, Kwirynowem na publicznej licytacji nabył Dominik Urbański.

Ciekawostki krajoznawcze: trzykondygnacyjna kapliczka murowana z figurą Matki Boskiej Różańcowej, wystawiona po 1945 roku.

69. **PRZECZNO** - gmina Łubianka.

Osada wzmiankowana w latach 1251-1260 jako Heimsoot. Rycerz Albrecht Pach, właściciel wsi, sprzedał część swoich dóbr biskupowi chełmińskiemu Heidenrykowi. W roku 1277 gród obronny w Przecznie został zdobyty i spalony przez wodza Jaćwięgów Skumanda. W XV wieku część wsi należała do zakonu benedyktynek z Torunia a po 1520 roku stała się własnością szlachecką. Należała m. in. w roku 1570 do Raciniewskiego, Konopackiego i Bajerskiego, w 1618 roku do Tchórzewskiego, Bajerskiego a w roku 1669 do rodziny Brzeskich.

Kościół św. Krzyża

Ciekawostki krajoznawcze: gotycki kościół p.w. św. Krzyża zbudowany około 1300 roku; „Łysa Góra" - owalne grodzisko wyżynne, położone około 100 metrów od szosy Toruń - Unisław.

Kościół p.w. św. Krzyża zbudowany z kamienia polnego odnowiono gruntownie w wieku XVIII. Zachowało się cenne zabytkowe wyposażenie wnętrza: drewniana podłoga, kasetonowy sufit, granitowa kropielnica, barokowy ołtarz główny z czczonym jako cudowny obrazem Ukrzyżowania, ambona i chrzcielnica z przełomu XVII/XVIII wieku oraz osiemnastowieczne krzyże barokowe i monstrancja.

W świątyni znajdują się czynne siedemnastowieczne organy uznane za jedne z najstarszych w Europie .

Grodzisko „Łysa Góra"

Cudowne ozdrowienie w 1779 roku ostatniego mieszkańca wioski, której ludność wymarła podczas epidemii cholery, wpłynęło na powstanie kultu św. Rozalii w Przecznie.

Kaplica św. Rozalii

70. **PRZYSIEK** - gmina Zławieś Wielka.

Jako osada Prseschek wymieniona została w 1346 roku w dokumencie wielkiego mistrza Henryka Dusemera, który uposażył nią kościół św. Jana Chrzciciela w Starym Toruniu. W 1457 roku król Polski Kazimierz Jagiellończyk nadał Przysiek miastu Toruniowi w nagrodę za wierność Torunia i jego zasługi w trakcie wojny trzynastoletniej. W następnych wiekach wieś szybko rozwijała się - folwark posiadał obok ziemi ornej, dwa ogrody, łąki i pastwiska, hodowlę owiec. Duże zasługi w rozwoju majątku pod koniec XVI wieku miał burmistrz Torunia, zarządca dóbr - Heinrich Stroband, dzięki któremu zbudowano murowany dwór, budynki inwentarskie, młyn wodny. W 1608 roku Rada Miejska Torunia założyła w Przysieku duży browar. Przysiecki zespół został zniszczony w czasie oblężenia szwedzkiego w 1703 roku, jednak ze względu na jego znaczenie dość szybko podjęto odbudowę. Majątek podupadł ostatecznie po I rozbiorze Polski w 1772 roku. W 1833 roku został sprzedany prywatnemu właścicielowi. W okresie dwudziestolecia międzywojennego należał do rodziny Neumann. Po II wojnie światowej został znacjonalizowany.

W roku 2002 zabytkowy dwór wraz z przyległym terenem został przekazany Caritas Diecezji Toruńskiej dla potrzeb projektu stypendialnego - Fundusz dla Janka Muzykanta. Caritas dokonał w latach 2002-2005 kapitalnego remontu dworu i zabudowań folwarcznych, doprowadzając obiekt do stanu świetności.

Siedziba Funduszu dla Janka Muzykanta

Ciekawostki krajoznawcze: eklektyczny pałac z 1739 roku, powiększony w wieku XIX; 6-cio hektarowy krajobrazowy park, w którym rośnie 38 gatunków drzew (np. dąb czerwony, choina kanadyjska, daglezja i dąb szkałatny); dawny budynek browaru z XVIII wieku (hotel „Daglezja") oraz częściowo zrekonstruowany młyn z 1725 roku.

Na łąkach pomniki przyrody - skupienie trzech dębów o średnicy 388 - 477 cm oraz dąb o średnicy 340 cm rosnący przy drodze Toruń - Bydgoszcz.

Hotel „Daglezja"

Obok wsi w wyniku intensywnej eksploatacji złóż torfu powstały tzw. stawy przysieckie. Przeciętna głębokość stawów wynosi około 1,5 m a powierzchnia około 15 ha. Tu bierze początek Kanał Górny odwadniający pradolinę rzeki Wisły na obszarze od Torunia do Czarnowa.

71. **RÓŻANKOWO** - gmina Łysomice.

Dawny majątek ziemski - Rosenberg, utworzony w 1819 roku z części majątku w Piwnicach.

Dwór w Różankowie

Ciekawostki krajoznawcze: dwór wzniesiony na przełomie XIX i XX wieku; park dworski krajobrazowy z I połowy XIX wieku z 32 gatunkami drzew (m.in. jarząb szwedzki); pomniki przyrody - skupienie dwóch drzew (dąb szypułkowy i jesion wyniosły o średnicy 363 - 370 cm) oraz skupienie czterech drzew (2 dęby, jesion wyniosły i buk pospolity odmiany czerwonej); pozostałości z okresu II wojny światowej - schrony tzw. „Tobruki".

72. **RUDAK** - lewobrzeżna dzielnica Torunia.

Pierwsze wzmianki o wsi Rodecke pochodzą z roku 1340 z dokumentu komtura krzyżackiego Zengera. Do połowy XV wieku Rudak należał jako wieś czynszowa do komturstwa nieszawskiego. Występujące na terenie wsi pokłady iłów pstrych już od średniowiecza były eksploatowane przez lokalne cegielnie. W roku 1603 osada Rudak została zasiedlona przez olendrów. W XIX wieku, gdy rozbudowywano Twierdzę Toruń, zostały tu wybudowane koszary i ulokowane działa obronne.

Zajazd w dawnym schronie

W granice miasta Torunia Rudak został włączony w 1950 roku.

Ciekawostki krajoznawcze: neogotycki kościół p.w. Opatrzności Bożej oraz pastorówka z początku XX wieku; cmentarz ewangelicki z I połowy XIX wieku; Fort Kolejowy zbudowany w latach 1863-1866; Fort XV im. Henryka Dąbrowskiego (standardowy fort artyleryjski główny, powstały w latach 1881-1885) oraz przydrożna kapliczka z roku 1922. Pomniki przyrody to głaz narzutowy o obwodzie 12,7 m i wysokości 2,1 m oraz 500-letni dąb szypułkowy obok ewangelickiego cmentarza i skupienie 6 dębów przy ul. Rudackiej.

73. **RZĘCZKOWO** - gmina Zławieś Wielka.

Z dokumentów z 1405 roku wynika, iż mieszkaniec z Risschkow (z Rzęczkowa) otrzymał odszkodowanie od Krzyżaków. Rzęczkowo było własnością rycerską w komturstwie toruńskim, następnie własnością szlachecką należącą do Piotra Kijowskiego oraz Dawida i Barbary Rzęczkowskich. W 1608 roku część majątku należąca do burmistrza toruńskiego Henryka Strobanda, została przez niego przekazana Toruniowi. W latach 1725-28 było ośrodkiem klucza rzęczkowskiego, na który składały się wiatrak, majątek w Siemoniu, część Łążyna i Rzęczkowo.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór z przełomu XIX i XX wieku; park dworski z przełomu XIX i XX wieku; cmentarz ewangelicki z końca XIX wieku oraz dwa grodziska średniowieczne.

74. **SIEMIOŃ** - gmina Zławieś Wielka.

W 1400 roku czynszowa wieś w komturstwie starogrodzkim wymieniona jako Symman. W 1418 roku Siemoń należał do prokuratorstwa w Pieniu i obejmował łącznie 54 włóki. Król Kazimierz Jagiellończyk nadał wieś burmistrzowi toruńskiemu Rutgerowi von Birken. Birken w 1468 roku przekazał wieś sołtysowi i włościanom w zamian za czynsz. Po śmierci męża Rutgera, wdowa Barbara, w 1485 roku ofiarowała wieś wraz z winnicą kościołowi św. Jana w Toruniu. Do końca XVIII wieku majątek siemoński był czasowo wydzierżawiany m.in. przez Gablera i Ciborskiego. W 1885 roku we wsi znajdowło się 139 gospodarstw z 1091 mieszkańcami.

Ciekawostki krajoznawcze: kościół parafialny p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego, wzniesiony w latach 1980-1982, na miejscu kaplicy z 1946 roku.

75. **SILNO** - gmina Obrowo.

Wieś wymieniona po raz pierwszy w dokumencie księcia Władysława Opolczyka z 1391 roku, który zastawił Złotorię i pięć innych wsi (w tym Silino) wielkiemu mistrzowi Konradowi von Wallenrodemu, w zamian za pożyczkę pieniężną. Właściwe dzieje miejscowości rozpoczynają się w połowie XVI wieku, gdy powstaje osada, którą stworzyli olendrzy wyznania mennonickiego.

Dawny budynek straży granicznej

Silno to najstarsza na ziemi dobrzyńskiej wieś założona na prawie olenderskim. Z 1562 roku pochodzi *wilkierz dla wsi* czyli zbiór praw i obowiązków mieszkańców. Pierwotnie wieś należała do starostwa bobrownickiego a od 1662 roku do nowoutworzonego starostwa złotoryjskiego. Do końca XVIII wieku kolejni starostowie podpisywali stosowne dzierżawy z kolonistami olenderskimi. W XIX wieku nastąpiła kolonizacja wsi przez Niemców. Od 1815 do 1920 roku przez wieś przebiegała granica pomiędzy zaborami: pruskim i rosyjskim.

Wodowskaz na Wiśle

Ciekawostki krajoznawcze: dawny budynek pruskiej straży granicznej z XIX wieku; wodowskaz poziomu wody z XIX wieku w Wiśle; cmentarz ewangelicki z XIX wieku; cmentarz tzw. topielców obok mogiła zamordowanego przez Niemców w listopadzie 1939 roku miejscowego nauczyciela Paula Hinza; pomnik ofiar terroru hitlerowskiego zamordowanych w latach 1939-1945; budynek szkoły z końca XIX wieku.

Mennonityzm - jeden z odłamów anabaptyzmu (swą nazwę wywodzi od założyciela Menno Simonsa); powstał w XVI wieku w Holandii. Główne jego zasady to: chrzest dorosłych, możliwość wykluczenia z gminy mennonickiej grzeszników, całkowity zakaz noszenia i używania broni, zakaz składania przysięgi na cokolwiek, zakaz sprawowania wysokich urzędów. W wyniku prześladowań sekta mennonicka opuściła Holandię w 1555 roku. W Polsce mennonici osiedlili się między innymi na Kujawach, na terenach dotychczas nie zamieszkanych.

Osadnicy byli niezwykle pracowici, wykazywali się ogromną zręcznością i kunsztem jeśli chodzi o osuszanie bagien. Po rozbiorach mennonici szybko ulegali germanizacji (procesowi sprzyjało podobieństwo językowe). Pozostawili po sobie ciekawą kulturę materialną, zadbane wioski, schludne i czyste domy oraz liczne cmentarze z fantazyjnymi nagrobkami.

76. **SKĄPE** - gmina Chełmża.

Po raz pierwszy wieś została wymieniona w przywileju wystawionym przez biskupa chełmińskiego Heidenryka w 1251 roku, w którym nadaje katedrze i kapitule chełmińskiej w Chełmży wioski: Skąpe (Hermannsdorf), Bielczyny oraz Wrocławki. W 1287 roku kolejny krzyżacki mistrz krajowy Meinhard von Querfurt zarządził przeprowadzenie regulacji granic pomiędzy majątkami kapituły chełmińskiej Bielczyny i Skąpe a wioską Małe Papowo. W połowie XVII wieku wieś, folwark oraz jezioro Skąpe były własnością kapituły chełmińskiej, z których dochód pobierał pierwszy kanonik chełmiński - ksiądz sufragan Maciej Bystram. Do 1772 roku wieś należała do kapituły chełmińskiej, stanowiąc prebendę dla jej kanoników. Po I rozbiorze Polski dobra kościelne zostały sekularyzowane i przejęte na skarb państwa pruskiego. W XIX wieku wieś była podzielona na Nowe Skąpe (Neu Skompe) i Stare Skąpe (Alt Skompe). W sumie obszar obu wsi w 1885 roku wynosił 498 ha powierzchni, zamieszkany przez 714 mieszkańców w 146 dymach.

Ciekawostki krajoznawcze: zabudowania folwarczne oraz budynek szkoły z końca XIX wieku; cmentarz ewangelicki z XIX wieku.

77. **SKŁUDZEWO** - gmina Zławieś Wielka.

Pierwsza wzmianka na temat Skłudzewa (Sklodzaw) pochodzi z 1409 roku. W latach 1423-1424 był to majątek rycerzy Bartolda i Pietrasza, podległy administracyjnie prokuratorii bierzgłowskiej. W roku 1594 w drodze zamiany Walerian Bystram przekazuje wieś miastu Toruniowi.

Dwór w Skłudzewie

Ciekawostki krajoznawcze: dwór wzniesiony około 1864 roku dla Augusta Brauera z Bremy, obecnie siedziba Fundacji Piękniejszego Świata; wokół dworu park krajobrazowy z połowy XIX wieku - w którym wyodrębniono 20 gatunków drzew; pomniki przyrody - dąb szypułkowy o obwodzie 411 cm nazywany „Dębem Hrabiny" i platan klonolistny o obwodzie 310 cm; w części wschodniej parku - cmentarz rodzinny z XIX wieku oraz grodzisko średniowieczne.

W pałacu otoczonym bujnym parkiem, z którego roztacza się malowniczy widok na pradolinę Wisły, działa Fundacja Piękniejszego Świata. Celem fundacji jest wychowanie młodego człowieka w szacunku dla przeszłości i wykształcenie wrażliwości na piękno otaczającego świata. Prowadzone są m.in. plenery plastyczne połączone z warsztatami (także dla nauczycieli).

78. **SŁAWKOWO** - gmina Chełmża.

O wsi pod nazwą Vredaw wspomniano po raz pierwszy w 1390 roku. W okresie panowania krzyżackiego miejscowość określały dwie nazwy: Slawke dotyczyła wsi, Fredaw - dworu w tej miejscowości. W końcu XIV wieku podlegała administracyjnie wójtostwu lipieneckiemu. W 1405 roku Cezariusz Watzenrode sprzedał swoją część w Sławkowie mieszczaninowi toruńskiemu Albrechtowi Rothe, po śmierci którego w 1421 roku jego własność przejął Szymon Falkenhayn. Trzy lata później ta część majątku wróciła tytułem prawa zastawu do rąk Cezariusza Watzenrodego. W roku 1440 właścicielem części wsi był Łukasz Watzenrode, ławnik Starego Miasta w Toruniu (ojciec późniejszego biskupa warmińskiego - Łukasza Watzenrode żyjącego w latach 1447-151 wuja i opiekuna Mikołaja Kopernika). Od 1490 roku wieś należała do wieloletniego burmistrza toruńskiego Henryka Krugera. W 1697 roku majątek w Sławkowie był własnością Andrzeja i Eleonory Dziewanowskich. W II połowie XVIII wieku właścicielem był Marceli Zieliński, posiadacz kilku majątków.

Dwór w Sławkowie

Od 1838 roku do końca II wojny światowej majątek sławkowski należał do Niemców von Windischa i von Kriesów.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór wzniesiony na początku XIX wieku dla Baschy von Kriesa; na ścianie frontowej herb rodzinny von Kriesów; w otoczeniu park krajobrazowy z I połowy XIX wieku, w którym wyodrębniono 18 gatunków drzew.

79. **STARY TORUŃ** - gmina Zławieś Wielka.

Miejscowość będąca protoplastą dzisiejszego Torunia, określona była w 1342 roku jako Antiquum Thorun. W 1231 roku mistrz krajowy Herman Balk wraz z innymi braćmi zakonnymi przeprawił się przez Wisłę na wysokości ujścia Wierdzielewy (Strugi Zielonej). Według legendy zakonnicy zbudowali na rosnącym nad brzegiem rzeki rozłożystym dębie pierwszy na ziemi chełmińskiej gródek.

Okolice Starego Torunia

W 1236 roku na skutek częstych wylewów Wisły doszło do przeniesienia lokalizacji Torunia w okolicę dzisiejszej katedry św. Janów. Osada Stary Toruń nadal jednak funkcjonowała, w 1346 roku wielki mistrz krzyżacki Henryk Dusemer uposażył kościół p.w. św. Jana Chrzciciela okolicznymi wioskami. Król Kazimierz Jagiellończyk w 1454 roku nadał wieś Tilemanowi von Wege z Torunia. Później folwark należał do Gabriela Bażyńskiego jednego z przywódców Związku Pruskiego. Około 1515 roku król Zygmunt I Stary przekazał folwark na „wieczność" miastu Toruń. Z bardzo zniszczonego kościoła św. Jana Chrzciciela sprzęty liturgiczne i naczynia zostały przeniesione w 1528 roku do klasztornego kościoła św. Mikołaja w Toruniu. W XVII wieku i na początku XVIII wieku wieś poniosła znaczne straty na skutek kwaterowania i przemarszów wojsk.

80. **STEKLIN** - gmina Czernikowo.

W źródłach - w tzw. falsyfikacie mogileńskim z 1065 roku - Steklin występuje jako wieś książęca, z której Bolesław Śmiały składał daninę klasztorowi w Mogilnie. W XVI wieku należała do Steklińskich i Sumińskich. W 1673 roku część Steklina była własnością Krzysztofa Koryckiego, który posiadał tam swoją rezydencję. W XVIII wieku wieś należała do rodu Zielińskich, herbu Świnka.

Od około 1860 roku majątek był w rękach rodziny Linowskich. Ostatnim właścicielem był Jan Linowski, który zaginął na przełomie 1939/1940 roku w Rudau koło Królewca.

Dwór w Steklinie

Ciekawostki krajoznawcze: późnoklasycystyczny dwór z połowy XIX wieku; park dworski krajobrazowy z połowy XIX wieku o powierzchni 8 ha z 52 gatunkami drzew i krzewów (w tym aklimatyzowane: jedlina Douglasa, platan klonolistny i jałowiec chiński); zabudowa folwarczna (spichlerz, brama wjazdowa, budynki magazynowe i inwentarskie) z przełomu wieku XIX/XX; kapliczki przydrożne z figurą Matki Boskiej Niepokalanej oraz Matki Boskiej Skępskiej z XX wieku; rynnowe jezioro Steklińskie o głębokości prawie 19 metrów.

81. **STEKLINEK** - gmina Czernikowo.

W XIV wieku wieś była własnością rodu Doliwów. W II połowie XVI wieku jej właścicielami byli: Brzeziński, Łochocki oraz dwaj Nałęczowie. W połowie XVIII wieku stanowiła własność Kazimierza Nałęcza, po którym dziedziczył syn Gabriel Wojciech Nałęcz. Około 1789 roku posiadaczem majątku był Antoni Norbert Nałęcz, który zmarł w 1823 roku. W latach 1890-1910 majątek należał do Bnińskich, od których nabył go Leon Karol Lissowski właściciel majątku Kijaszkowo.

Zabudowania folwarczne

Ciekawostki krajoznawcze: dwór - dawny spichlerz dworski, przebudowany, z końca XIX wieku; park dworski z 2 połowy XIX wieku z 30 gatunkami drzew i krzewów; dawna zabudowa folwarczna (spichlerz z oborą, stodoła i suszarnia cykorii), czworaki z przełomu XIX/XX wieku; kapliczka przydrożna z 1934 roku.

82. **STRUGA RYCHNOWSKA** - prawy dopływ Drwęcy.

Struga płynie wzdłuż wschodniej granicy powiatu toruńskiego.

W średniowieczu zwana Łąką, po niemiecku Leine, a po wojnie nieudolnie nazwana Łajnie. Wypływa z jeziora Mlewo koło Rychnowa Wielkiego, posiada około 16 km długości i uchodzi do Drwęcy w Młyńcu. Wody strugi od czasów średniowiecza aż do połowy XX wieku napędzały 11 młynów. Według XVII-wiecznego manuskryptu znajdującego

się w Archiwum Państwowym w Toruniu wody Łąki pędziły koła wodne następujących młynów: Olesiek, Skrobacz, Juda, Krupka, Struś, Papiernia, Parzybok, Kynast, Szerokostaw, Bierzgieł i Pachur. Każdy z tych młynów posiada odrębną historię, która układa się w dzieje młynarstwa tej okolicy. Łączy ich jedno, żaden z istniejących do dziś młynów nie pełni swojej funkcji.

Młyn Bierzgieł w Młyńcu

83. **STRUGA TORUŃSKA** - wypływa z jeziora Wieldządzkiego.

W przeszłości była nazywana Mokrą a obecnie zamiennie jest nazywana Bachą. Struga Toruńska należy do zlewni wód Wisły, posiada całkowitą długość 51km. Struga zasila wodami jeziora: Płużnickie, Wieczno i Mlewieckie. Nad strugą zostało ulokowanych szereg miejscowości: Płużnica, Zajączkowo, Węgorzyn, Kiełbasin, Gostkowo, Lipniczki i Grębocin.

Struga Toruńska w Zajączkowie

W Grębocinie w XIII wieku Krzyżacy dokonali rozdziału wód Strugi Toruńskiej, część kierując wykonanym przez siebie sztucznym kanałem do Torunia, gdzie zasilała fosy. Druga część wód Strugi płynęła swym pierwotnym korytem przez Bielawy uchodząc pod Lubiczem do rzeki Drwęcy. Ta część obecnie znana pod nazwą Struga Lubicka, była zwana Wilczą Strugą m.in. od zlokalizowanego na niej pod Lubiczem Wilczego Młyna, zniszczonego w czasie II wojny światowej. Od jazu w Grębocinie do Torunia struga pokonuję znaczną różnicę wysokości terenu - około 45 metrów.

Struga Toruńska w Kiełbasinie

W Toruniu płynie przez osiedla Rubinkowo i Mokre do stawu miejskiego Kaszownik. W latach 60-tych XX wieku część Kaszownika zasypano tworząc ogródki działkowe. Od ujścia Strugi z Kaszownika jej koryto jest skanalizowane i przebiega pod toruńskimi ulicami. W rejonie ul. Uniwersyteckiej struga rozdziela się w dwóch kierunkach. Jedno odgałęzienie prowadzi wzdłuż ulic Strumykowej i Przedzamcze na teren dawnego zamku krzyżackiego i wpada do Wisły w okolicy bramy przy ul. Wola Zamkowa. Na tym odcinku wody Strugi napędzały młyny zamkowe. Drugie odgałęzienie strugi przecina Aleję Solidarności, prowadzi pod kortami tenisowymi, Jordankami i wzdłuż Alei Jana Pawła II do Doliny Marzeń. Ta część była wcześniej wykorzystywana jako fosa twierdzy bastionowej oraz później jako część fortyfikacji pruskich. Uchodzi do Wisły przez zespół grodzi nr V i VI, której zadaniem było spiętrzanie wody w fosie.

Struga Toruńska w Grębocinie

84. **STRUGA ZIELONA** - lewy dopływ Wisły o długości 34 km.

Nazywana Zielonką a w średniowieczu Wierdzielewą jest ciekiem wodnym interesującym zarówno z punktu przyrodniczego, krajoznawczego, jak i historycznego. Stanowiła naturalną zachodnią granicę posiadłości zakonu Krzyżaków.

Struga Zielona w okolicy Jarek

Źródło Strugi Zielonej leży koło miejscowości Tarkowo położonej pomiędzy Inowrocławiem i Bydgoszczą. Przepływa przez kompleks leśny Puszczy Bydgoskiej; jej górny odcinek jest poprowadzony sztucznym przekopem, stąd nosi nazwę kanału Strugi Zielonej. Dolny odcinek strugi od leśniczówki Zielona aż do leśniczówki Dybowo przebiega w utworzonej przez nią dolinie. Głęboki i malowniczy jar jest dodatkową atrakcją turystyczną.

Struga Zielona w okolicy Dybowa

Pierwotnie Struga Zielona uchodziła do Wisły na wysokości nieistniejącej dziś osady Wymysłowo, obecnie m.in. w skutek jej uregulowania i budowy ujęcia wodnego uchodzi do Wisły na wysokości Dybowa.

Od średniowiecza aż po koniec XIX wieku wody Strugi Zielonej od Jarek aż do Wisły były wykorzystywane do napędzania młynów wodnych. Wiadomo o 4 młynach pracujących w różnych okresach czasu: były to młyn w Jarkach, w Kąkolu (z niem. Konkelmuhle), młyn Kukiełka (później nazywany Filipem - z niem. Philippsmuhle) oraz Chrząst, którego nazwa nawiązywała do dźwięków pracującego młyna (z niem. Niedermuhle). Po młynach pozostały części śluz, turbinowni a w większości tylko antropogeniczne zmiany w terenie.

85. **SZEROKOPAS** - gmina Chełmża.

Wzmiankowana w 1446 roku jako Schirkenpas wieś czynszowa należąca do wójtostwa lipienieckiego a przedtem do komturstwa wieldządzkiego. Podczas wizytacji Strzesza w latach 1667-1672 wieś została określona jako opuszczona. W 1885 roku we wsi były 22 domy ze 140 mieszkańcami. Właściciel folwarku specjalizował się w hodowli bydła rasy holenderskiej oraz koni rasy półkrwi angielskiej.

Okolice wsi

W czasie II wojny światowej hitlerowcy umieścili we wsi filię obozu koncentracyjnego - Stutthof, przeznaczoną dla kobiet narodowości żydowskiej.

Ciekawostki krajoznawcze: w pobliżu wsi znajduje się najwyższe wzniesienie powiatu wynoszące ok. 108,2 - 100,3 m npm.

86. **ŚWIERCZYNKI** - gmina Łysomice.

W 1345 roku wieś należała do toruńskiego szpitala św. Ducha. W roku 1415 na mocy przywileju wielkiego mistrza Michała Kuchmeistera została przekazana toruńskiemu klasztorowi benedyktynek. Benedyktynki posiadały Świerczynki aż do 1834 roku czyli do sekularyzacji zakonu. W 1739 roku we wsi znajdowały się: karczma, szpital dla ubogich i szkoła katolicka, licząca w 1887 roku 186 dzieci.

Kościół św. Jana Chrzciciela

W połowie XIX wieku parafia świerczyńska obejmowała m.in. Świerczynki, Świerczyny, Różankowo, Olek, Chorab, Leszcz, Pigżę, Kowróz, Piwnice, Strugaj oraz Lulkowo.

Ciekawostki krajoznawcze: kościół p.w. św. Jana Chrzciciela, zbudowany na przełomie XIII i XIV wieku jako gotycki; częściowo zniszczony w okresie wojny trzynastoletniej, przebudowany w XVII wieku; obok kościoła klasycystyczny budynek plebani z końca XIX wieku, w stylu dworkowym.

87. **TORUŃ** - siedziba powiatu ziemskiego i miasto grodzkie.

Malowniczo położone nad Wisłą, z gotyckimi perłami architektury i zadbaną zielenią, na granicy historycznych ziem - Kujaw i ziemi chełmińskiej, Toruń jest jednym z najpiękniejszych miast w Polsce.

Panorama od strony osiedla Bielany

W 2006 roku miasto liczyło ponad 208.000 mieszkańców.

Badania archeologiczne wykazały istnienie w VIII wieku osady targowej Postolsko, a od X wieku grodu (na terenie dzisiejszych ruin zamku krzyżackiego).

Sprowadzeni na ziemię chełmińską przez księcia Konrada Mazowieckiego Krzyżacy w 1231 roku wnieśli na prawym brzegu Wisły (na terenie obecnej wsi Stary Toruń) gród, z którego prowadzili podbój Prus. W roku 1233 mistrz krajowy Zakonu Herman von Salza wydał przywilej lokacyjny, na mocy którego Toruń otrzymał prawa miejskie. Trzy lata później w 1236 roku, z powodu częstych powodzi, nastąpiło przeniesienia miasta w górę rzeki, na miejsce dzisiejsze. W 1250 roku Krzyżacy rozpoczęli budowę murowanego zamku obronnego. W związku z dynamicznym rozwojem grodu jako ośrodka handlowego Krzyżacy w 1264 roku lokowali Nowe Miasto, które miało spełnić głównie funkcje rzemieślnicze. Od roku 1280 Toruń był członkiem Związku Miast Hanzeatyckich zrzeszającego 70 miast.

Katedra św. Janów - wieża z zegarem flisaczym

Muzeum - Dom Kopernika

Toruńskie statki zawijały do wszystkich ówczesnych portów Bałtyku. Dwa osobne organizmy miejskie: kupieckie Stare Miasto i rzemieślnicze Nowe Miasto, zostały połączone w 1454 roku. Pod władzą zakonu krzyżackiego miasto znajdowało się przez ponad dwa wieki.

W okresie wojny trzynastoletniej miasto pełniło rolę przywódczą w Związku Pruskim.19 X 1466 roku został podpisany rozejm, zwany II pokojem toruńskim, kończący wojnę trzynastoletnią. Od 1466 roku Toruń otrzymał od kolejnych królów polskich liczne nadania ziemskie, prawa oraz przywileje.

W 1473 roku przyszedł w Toruniu na świat Mikołaj Kopernik (zmarł w 1543 roku, we Fromborku) wielki astronom, ekonomista, lekarz, twórca idei heliocentrycznej budowy wszechświata.

W ciągu następnych dziesięcioleci Toruń był ważnym ośrodkiem handlu na szlaku wiślanym i centrum kulturalnym i politycznym ziemi chełmińskiej. Miasto wielokrotnie odwiedzili królowie polscy, m.in. Kazimierz Jagiellończyk, Zygmunt Stary, Stefan Batory, czy Jan III Sobieski.

Zespół spichlerzy

W 1654 roku z inicjatywy króla Władysława IV i biskupów katolickich w Ratuszu Staromiejskim odbyło się słynne spotkanie - „rozmowa braterska" przedstawicieli katolików, luteranów i kalwinów („Colloquium Charitativum"). W kolejnym stuleciu, w roku 1724, to samo miasto było miejscem gwałtownego starcia między katolikami i luteranami, które przeszło do historii pod nazwą „tumultu toruńskiego". W latach 1594-1817 działało słynne Gimnazjum Akademickie, w którym kształciła się młodzież nie tylko z różnych regionów Polski, ale również z innych krajów Europy. Mimo licznych pożarów, zniszczeń wojennych i wahań koniunktury gospodarczej Toruń utrzymał swoją pozycję.

Przyłączenie miasta do Prus w 1793 roku zakończyło sześciowiekową autonomię miasta. Liczba mieszkańców spadła do 6 tysięcy. Zajęte przez wojska napoleońskie w 1806 roku miasto w roku 1809 włączone zostało do Księstwa Warszawskiego. W roku 1815 Toruń ponownie znalazł się w granicach Prus. W XIX wieku miasto umocniono i ufortifikowano, czyniąc je nowoczesną twierdzą artyleryjską .

Kościół NMP i fontanna Flisaka

18 stycznia 1920 roku w następstwie decyzji traktatu wersalskiego Toruń wrócił do Polski i był do 1939 był stolicą województwa pomorskiego.

Spod okupacji hitlerowskiej, podczas której wielu mieszkańców Torunia zostało internowanych, wywiezionych lub zamordowanych, miasto zostało oswobodzone 1 lutego 1945 roku.

W latach 1975-1998 Toruń był stolicą województwa toruńskiego.

Od 1992 roku na mocy bulli papieża Jana Pawła II „Totus tuus Poloniae populus" miasto stało się stolicą nowej diecezji toruńskiej.

Dobrze zachowane średniowieczne Stare Miasto w 1998 roku wpisane zostało na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO.

Do najciekawszych gotyckich zabytków należą: ratusz staromiejski; katedra św. Janów z dzwonem Tuba Dei (ważący ponad 7 ton dzwon to jeden z największych i najstarszych dzwonów w Polsce); XIII-wieczny kościół Wniebowzięcia NMP z mauzoleum królewny Anny Wazówny; gotycki kościół św. Jakuba Apostoła; średniowieczne kamienice, spichrze, Krzywa Wieża oraz mury miejskie z basztami i bramami; pozostałości zamku krzyżackiego z XIII-XV wieku. Przebudowany ratusz na rynku Nowego Miasta, XIX-wieczne fortyfikacje, pomnik Mikołaja Kopernika, ruiny zamku „Dybów" to kolejne obiekty, które warto zobaczyć.

Toruńska starówka

Turystów zapraszają liczne muzea, np. Okręgowe w Ratuszu Staromiejskim, Mikołaja Kopernika, Muzeum Sztuki Dalekiego Wschodu w kamienicy „Pod Gwiazdą", Archeologiczne w Domu Eskenów, Podróżników, Muzeum Etnograficzne oraz najmłodsze - Muzeum Piernika.

Zamek krzyżacki - gdanisko

Miasto rodzinne Mikołaja Kopernika zaprasza do wędrówek *Śladami Wielkiego Astronoma*. Magicznym miejscem, gdzie gwiazdy są na wyciągnięcie ręki, jest Planetarium im. Wł. Dziewulskiego. Utworzone w budynku dawnej gazowni zaliczane jest do największych i najnowocześniejszych w Polsce.

Planetarium

Koncert na dziedzińcu Ratusza Staromiejskiego

W Toruniu odbywa się ponad 1000 imprez artystycznych rocznie. Do największych cyklicznych wydarzeń gromadzących wielotysięczną widownię należą: Song od Songs Festival - Międzynarodowy Festiwal Muzyki Chrześcijańskiej, Festiwal Muzyki i Sztuki Krajów Bałtyckich „Probaltica", Międzynarodowy Letni Festiwal „Toruń - Muzyka i Architetura". Prestiżowym wydarzeniem teatralnym jest Międzynarodowy Festiwal Teatralny „Kontakt".

Kępa Bazarowa

Piękno Torunia - czerwone gotyckie mury, strzeliste wieże kościołów, malownicze kamieniczki najlepiej jest podziwiać, oglądając jego panoramę z wyspy zwanej Kępą Bazarową, stanowiąca w znacznej części rezerwat przyrody. Ochroną objęto położony nad Wisłą las wierzbowo-topolowy. Na Kępę Bazarową można dostać się lądem lub w okresie letnim przepływając Wisłę łódką „Katarzynką".

Toruń jest nie tylko miastem zabytków, zieleni, ale również miastem nauki i sztuki o dużym potencjale intelektualnym, z największą i najstarszą w północnej Polsce uczelnią, powołanym w 1945 roku - Uniwersytetem Mikołaja Kopernika.

Toruńskie instytucje kulturalne i placówki naukowe, przez cały rok kalendarzowy organizują imprezy popularyzujące wiedzę w sposób przystępny i jednocześnie atrakcyjny.

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Panorama Torunia

„Toruń przepięknymi budowlami i dachami z cegły palonej lśniącymi tak znamienity, że nic mu chyba pięknością, położeniem i blaskiem świetnym dorównać nie zdoła". *Jan Długosz*

88. **TURZNO** - gmina Łysomice.

W 1222 roku Turno wraz z ponad 100 grodami i wioskami w ziemi chełmińskiej zostało nadane przez księcia Konrada Mazowieckiego pruskiemu biskupowi misyjnemu Chrystianowi. W 1263 roku wielki mistrz krzyżacki Anno von Sangerhausen przekazał wieś biskupowi sambijskiemu Henrykowi w zamian za zrzeczenie się praw do grodu w Królewcu.

Pałac w Turznie

Kamienny tur strzeże bramy głównej

„Romantyczna ruina"

Dawny zajazd i kapliczka

Karawaka

W latach 1423-1424 majątek rycerski w Turznie należał do rycerzy Brocke i Waltke z Orłowa a w końcu XV wieku do rodziny Rubitów. Od połowy XVI wieku majątek był podzielony na dwie części, z których jedna należała do Anny i Stanisława Głuchowskich a druga do Jerzego z Leszcza. Od 1687 roku właścicielem większej części majątku był Florian Nowicki, który scalił majątek i sprzedał go Jakubowi Ossówka - Zboińskiemu. Od roku 1789 Turzno stanowiło własność generała Benedykta Jeżewskiego i jego żony Józefy ze Zboińskich. Drogą koligacji rodzinnych w roku 1801 majątek przejął Augustyn Działowski wraz z żoną Katarzyną z Jeżewskich a od 1886 roku Józef Gajewski z żoną Łucją z Działowskich. Od końca XVIII wieku właściciele Turzna skutecznie pomnażali swój majątek, który pod koniec XIX wieku osiągnął łączną powierzchnię około 6.000 ha dobrej ziemi. Obok samego Turzna majątek obejmował również Elzanowo, Wielką Łąkę, Piątkowo, Mgowo, Wałycz.

Ostatnim właścicielem majątku do 1939 roku był Rafał Gajewski. Po wybuchu II wojny światowej Niemcy usunęli właściciela, zarekwirowali dzieła sztuki, zbiory biblioteczne i pamiątki rodzinne a w pałacu założyli ośrodek rehabilitacyjny dla żołnierzy.

Ciekawostki krajoznawcze: pałac z I połowy XIX wieku zbudowany według projektu architekta Henryka Marconiego dla Augustyna Dzia-

Karawaka, krzyż choleryczny - krzyż św. Benedykta - pochodzi z miasta Caravaca w Hiszpanii. W relikwiarzu były przechowywane domniemane drzazgi z męczeńskiego krzyża Jezusa. Według legendy krzyż mieli przenieść aniołowie. W rzeczywistości do Caravaca przywieźli go templariusze. W Polsce był bardzo popularny od końca XVII wieku do początku XX wieku. Krzyż tworzy pionowy pień i dwie poprzeczki, na których umieszczana była modlitwa o wstawiennictwo świętych. Stawiany był w podczas epidemii.

Często fundator krzyża pragnął w ten sposób, wbrew władzom zaborców, upamiętnić zryw powstańczy.

łowskiego; oficyna z 1913 roku; park krajobrazowy z I połowy XIX wieku z 54 gatunkami drzew iglastych i liściastych (m.in. daglezją, skrzydłorzechem kaukaskim, tulipanowcem amerykańskim i dębem błotnym); ruina altany parkowej z około 1850 roku - tzw. „romantyczna ruina"; krzyż choleryczny - karawaka z wieku XIX ; klasycystyczna kapliczka z roku 1800 fundacji Jeżewskich oraz dawny zajazd z początku XIX w.

89. **TYLICE** - gmina Łysomice.

Pierwsze źródła pisane mówiące o miejscowości pochodzą z okresu późnego średniowiecza. Dobra rycerskie Tylicze w latach 1423-1424 należały do komturstwa toruńskiego. W 1490 roku wieś kupił Maciej Wielicki, herbu Lubicz z Wielkiego w ziemii dobrzyńskiej, który dał początek rodzinie Tylickich. Przedstawiciel tej rodziny Piotr Tylicki był biskupem chełmińskim. Od 1895 roku majątek należał do Edwarda Donimirskiego. Następnie od roku 1911 do roku1942 i od roku 1945 Tylice należały do rodziny Buczkowskich.

Dwór w Tylicach

Ciekawostki krajoznawcze: dwór murowany zbudowany w połowie XIX wieku; przed frontem dworu zespół sześciu czarnych topól; park krajobrazowy z 15 gatunkami drzew. Z północnej strony wału obok dworu fragment niszy wymurowanej polnymi kamieniami.

90. **WARSZEWICE** - gmina Łubianka.

Wieś po raz pierwszy pojawia się w dokumencie księcia Konrada Mazowieckiego z 1222 roku, w którym przekazuje Warszewice (Wars) wraz z innymi grodami i wioskami biskupowi pruskiemu Chrystianowi. Niewielki majątek rycerski należący w XIII wieku do Henryka von Cegenberga leżący obok Kończewic był utożsamiany z późniejszymi Warszewicami. W XIV wieku była to wieś czynszowa Zakonu należąca do komturstwa papowskiego, a od 1505 roku stała się własnością biskupów chełmińskich. Około połowy XVII wieku Warszewice występują jako własność szlachecka należąc kolejno do Warzyńskich, Bystramów, Tomaszewskich i Bagniewskich. W I połowie XIX wieku majątek warszewicki należał do Płacheckich, Kruszyńskich i Kobylińskich, a od roku 1838 - do Heinricha von Bornsteadt.

W 1850 roku, po uzyskaniu zgody władz pruskich, majętność nabył Alfred Zawisza Czarny. Po śmierci Alfreda dobrami gospodarowała wpierw żona Zofia a następnie ich córka z mężem Władysławem Hulewiczem. W roku 1895 wieś liczyła 16 domów i 256 mieszkańców. Hulewiczowie posiadali majątek warszewicki do 1942 roku.

Alfred Zawisza Czarny urodził się 12 grudnia 1811 roku w rodzinie ziemiańskiej w łowickiem. Wraz z młodszym bratem Arturem wziął udział w Powstaniu Listopadowym. Po klęsce powstania znalazł się w Belgii, gdzie wstąpił do armii belgijskiej, Opuścił ją w 1847 roku w randze kapitana. W 1842 roku przebywając u krewnych Działowskich w Turznie dowiedział się o możliwościach zakupu majątku w Warszewicach. Po uzyskaniu zgody władz pruskich nabył go w 1850 roku. Gdy wybuchło Powstanie Styczniowe wspierał materialnie powstańców m.in. organizując transporty szybkostrzelnej broni. Zmarł w 1878 roku, został pochowany w rodzinnym grobowcu na cmentarzu w Chełmży.

Brat Alfreda - Artur był członkiem organizacji „Zemsta Ludu". W 1833 roku został przez Rosjan schwytany i publicznie stracony w Warszawie (dziś plac ten nosi imię Artura Zawiszy).

Dwór - obecnie szkoła

Ciekawostki krajoznawcze: dwór z XIX wieku - obecnie szkoła z izbą pamięci poświęconą Alfredowi Zawiszy; relikty parku krajobrazowego z połowy XIX wieku.

91. **WIELKA NIESZAWKA** - siedziba gminy.

W 1230 roku książę mazowiecki Konrad nadał Zakonowi krzyżackiemu miejscowość Nissoue (obecnie Wielka Nieszawka). W 1235 roku w wyniku układów pomiędzy księciem Konradem i Krzyżakami, zostały określone granice komturstwa nieszawskiego, które rozciągały się wzdłuż Wisły, od wsi Brzoza do rzeczki Wierdzelewy (Struga Zielona). W 1564 roku wieś, która należała do starostwa dybowskiego, została zasiedlona przez osadników olenderskich, co w 1603 roku potwierdził przywilejem król Zygmunt III. Podczas królewskiej lustracji starostwa w roku 1616 stwierdzono, iż olendrzy posiadają prawo wolnego wyrębu drewna, a także prawo warzenia piwa na własne potrzeby.

Cmentarz mennonicki

Ciekawostki krajoznawcze: budynek mleczarnii z XIX wieku; zabudowania olenderskie z XIX wieku; cmentarz ewangelicki (mennonicki) z końca XVIII wieku; wał nadwiślany przeciwpowodziowy z XIX wieku. W odległości 2 km na zachód od wsi płynie Struga Zielona.

Charakterystyczne zabudowania

Budynek Urzędu Gminy

92. **WITKOWO** - gmina Chełmża.

Wymienioną w 1402 roku w dokumencie wieś nabyła od Krystiana von Heselecht (z Leszcza) i jego 4 synów kapituła chełmińska. W 1570 roku Witkowo nadal stanowiło własność kapituły - jej dochód przeznaczony był na utrzymanie 5 kanoników. W 1667 roku dochód ze wsi należał do kanonika Chryzostoma Olszowskiego a w 1709 roku kanonika Franciszka Czapskiego. Po sekularyzacji dóbr kościelnych w 1772 roku folwark Witkowo został włączony do pruskiej domeny królewskiej. Od końca XVIII wieku folwark był dzierżawiony m.in. przez Herbiga, Feldta, Schulza. Na początku XX wieku właścicielem majątku był Otto Ritter.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór z początku XX wieku w otoczeniu parku dworskiego z II połowy XIX wieku.

Krzyż choleryczny

93. **WITOWĄŻ** - gmina Czernikowo.

Wieś należała w II połowie XVI wieku do Sumińskich, Balińskiego i Smarzewskiego. W roku 1673 znaczną część wsi posiadał Marcin Sumiński, herbu Bróg. Od około 1700 roku wieś przeszła do Zielińskich, herbu Świnka, jednego z najpotężniejszych rodów szlacheckich w ziemi dobrzyńskiej.

Ciekawostki krajoznawcze: krzyż choleryczny, tzw. karawaka, postawiony na pamiątkę powstania listopadowego w 1831 roku; kapliczka przydrożna Matki Boskiej z 1949 roku; na wzgórzu szczątki wiatraka koźlaka z przełomu XIX/XX wieku.

94. **WYBCZ** - gmina Łubianka.

Nazwa wsi pojawiła się w 1364 roku jako Wypczik, własność której wielki mistrz krzyżacki Winrich von Kniprode potwierdził synom zmarłego Hansa von Soesta - Piotrowi i Tylmannowi. Do 1416 roku majątek rycerski Wybcz należał administracyjnie do komturstwa bierzgłowskiego a następnie do prokuratora krzyżackiego, urzędującego na zamku w Unisławiu. W 1422 roku właścicielem majątku był Peter Bitam a w 1423 roku należała do Hermanna Drosta. Po wybuchu wojny trzynastoletniej król Kazimierz Jagiellończyk przekazał Wybcz w ręce wojewody chełmińskiego Gabriela Bażyńskiego a ten w zamian za udzieloną pożyczkę przekazał wieś mieszczaninowi toruńskiemu Hermannowi Pape.

W 1520 roku król Zygmunt I Stary przekazał wieś miastu Toruniowi choć sam majątek był wtedy zastawiony u Karola von Weypitza (Wybczyńskiego). W roku 1570 Wybcz posiadał dwie karczmy oraz folwark o powierzchni około 270 ha. Sama wieś liczyła 35 łanów (około 588 ha). W ciągu XVII wieku rada miasta Torunia wielokrotnie wydzierżawiała wieś, np. w latach 1694-1695 dzierżawcą był Jakub Giering a w latach 1696-1699 Bogusław Ernst von Denhoff.

Dwór w Wybczu

W XVIII wieku majątkiem zarządzali w latach 1725-1735 Gotffried von Buttner, Mikołaj Jackowski w latach 1741-1749, Tomasz Ciborski w latach 1758-1764. W roku 1765 wieś przeszła na własność Albrechta Dobrskiego, a w 1789 roku na jego syna Hipolita Dobrskiego. Od 1810 roku Wybcz znalazł się w rękach rodziny von Parpart.

W okresie międzywojennym we wsi było 18 budynków zamieszkałych przez 300 mieszkańców.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór w stylu eklektycznym ze skromnymi cechami późnoklasycystycznymi wzniesiony w latach 1858-1861 według projektu architekta Martiny z Torunia - obecnie siedziba szkoły podstawowej; park w typie krajobrazowym z wieloma gatunkami drzew i krzewów; w parku szczątki grobowca dawnych właścicieli von Parpartów oraz dwa skupienia drzew: 6 dębów szypułkowych o obwodzie 215-335 cm

oraz 4 buków czerwonolistnych i lipy drobnolistnej o obwodzie 314-395 cm a także surmia zwyczajna o obwodzie 199 cm - objęte ochroną prawną w formie pomników przyrody.

95. **ZAJĄCZKOWO** - gmina Chełmża.

Wieś o prawie 800-letniej historii. Po raz pierwszy na kartach historii została wymieniona w 1222 roku jako Saynzko, gdy książę mazowiecki Konrad przekazał wieś biskupowi pruskiemu Chrystianowi. W I połowie XV wieku właścicielem majątku rycerskiego był sędzia ziemi chełmińskiej Niclos von Sentzkow (Mikołaj z Zajączkowa), członek - założyciel Związku Pruskiego. Administracyjnie wieś należała do wójtostwa lipienieckiego.

Od początku XVI wieku Zajączkowo miało kilku właścicieli, jednym z nich była rodzina Rokuszów, która w swych rękach scaliła większą część majątku. W 1706 roku właścicielem był Stanisław Jawosz, w roku 1713 Franciszek Jasieński a w połowie XVIII wieku - Piwniccy. Na początku XIX wieku Zajączkowo znalazło się w rękach Borowskich a od 1834 roku kolejnym właścicielem został Gustaw Hertell. Na przełomie XIX i XX wieku w majątku zajączkowskim gospodarzył major Antoni Hertell. Po parcelacji majątku w latach 1908-1909, resztówkę dworską przejął Ferdynand Drier.

Dwór w Zajączkowie

W okresie II wojny światowej w latach 1941-1945 we dworze mieściło się przedszkole oraz ośrodek zdrowia.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór murowany z końca XIX wieku, wzniesiony przez Antoniego Hertella; relikty parku dworskiego z końca XIX wieku.

Nad Strugą Toruńską - ruiny kościoła gotyckiego p.w. św. Jana Chrzciciela z XIII wieku.

Ruiny kościoła św. Jana Chrzciciela

Ostatnią mszę świętą w kościele św. Jana Chrzciciela odprawiono w 1853 roku. Podupadły kościół zajączkowski został ostatecznie rozebrany w 1875 roku; zachował się tylko kompletny obwód murów świątyni z gotyckim portalem. Dwa dzwony, z roku 1745 i 1775, trafiły do kościoła parafialnego w Dźwierznie.

96. **ZAKRZEWKO** - w gminie Łysomice.

Na kartach historii wieś pojawia się w 1429 roku jako Kasemensdorff. W latach 1381-1422 istniał w Zakrzewku folwark należący do komturstwa toruńskiego. W 1429 roku wielki mistrz krzyżacki Paweł von Russdorf zatwierdził dokonaną zamianę pomiędzy komturem toruńskim Ludwikiem von Landsee a rajcą toruńskim Hannosem von der Mersze. Komtur przekazał dwór i ziemię koło jeziora Grodno w zamian za 12

łanów (ponad 200 ha) w Zakrzewku.

W końcu XV wieku Zakrzewko stanowiło własność wieloletniego burmistrza toruńskiego, Henricha Krügera. Od 1698 roku wieś należała do Johanna Zimmermanna, także burmistrza Torunia. W I połowie XIX wieku Zakrzewko była w rękach rodziny Mazowieckich. Następnie drogą koligacji przeszła do familii Czarlińskich.

Heinrich Kruger (ok.1430-1504) protoplasta jednej z najwybitniejszych rodzin patrycjatu toruńskiego. Jako wieloletni burmistrz prowadził aktywną działalność polityczną - uczestniczył np. w zjazdach stanów Prus Królewskich, bronił prawa do zatrzymywania kupców omijających Toruń, skarżył w imieniu miasta konkurencyjny browar bydgoski. W latach 1485-1503 przewodził toruńską kupiecką elitą. Był właścicielem 11 domów i jednym z najbogatszych posiadaczy ziemskich w Prusach Królewskich (należało do niego m.in. Sławkowo, Gostkowo, Folsąg, Brąchnówko, Brzeźno). Siedzibą rodziny była kamienica przy ulicy Szerokiej 49 w Toruniu.

97. **ZALESIE** - gmina Chełmża.

Z zachowanych dokumentów wynika, iż w 1415 roku niejaki Ticze z Zalesia sprzedał swój majątek Zalisch Wilke Stollemu a w 1489 roku zakończył się spór właścicieli Zalesia, Mirakowa, Zęgwirtu i Grzywny z kapitułą chełmżyńską o prawo połowu ryb w Jeziorze Chełmżyńskim. Sześć lat później król Jan Olbracht potwierdził właścicielom wsi prawo do wolnego rybołówstwa w jeziorze. W 1538 roku król Zygmunt I Stary nadał Ludwikowi Zaleskiemu przywilej na wieś Zalesie. W roku 1600 wieś miała 3 trzech właścicieli - braci Andrzeja, Łukasza i Tomasza Zaleskich. W połowie XVII wieku istniały w Zalesiu dwa dwory; jeden należał do Macieja Zaleskiego.

Jezioro Chełmżyńskie; plaża w Zalesiu

Ośrodek wypoczynkowy

Od 1777 roku właścicielem majątku był Antoni Putkammer-Kleszczyński, od roku 1781 Jakub Nostitz-Jackowski a w roku 1792 roku majątek przejęła rodzina Kalksteinów, właściciele wsi Pluskowęsy.

W 1925 roku właścicielem był Karol Mellin, który spoczywaj na przykościelnym cmentarzu w Grzywnie.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór oraz park z początku XX wieku; drewniana chata z końca XIX wieku; nad jeziorem duży ośrodek wypoczynkowy oraz skupienie 3 wierzb o pierśnicy 462-530 cm i wysokości 19-22 metry, uznane za pomnik przyrody żywej.

Pod koniec XIX wieku na terenie wsi znaleziono m.in. mogiły kamienne z popielnicami oraz groby podkloszowe, część wykopalisk trafiła do Muzeum Towarzystwa Naukowego w Toruniu.

98. **ZAMEK BIERZGŁOWSKI** - gmina Łubianka.

Zamek zajmuje rozległe wzniesienie nad doliną Wisły. Pierwotnie znajdował sie tu gród pruskiego wodza Pippina, zdobyty przez Krzyżaków, którzy około 1260 roku rozpoczęli wznoszenie warowni i klasztoru. W trakcie budowy zamek był dwukrotnie niszczony. Kronikarz Piotr z Dusburga wspomina o oblężeniu zamku przez Litwinów pod wodzą Trojnata, prawdopodobnie w 1263 roku. W 1271 roku zamek przeżył kolejne oblężenie, tym razem przez Jaćwięgów pod wodzą Skomanda i Dziwana. Według kroniki Jana Długosza, Dziwana został śmiertelnie raniony strzałą z kuszy komtura Arnolda Kropfa. Komtur Kropf, piastujący urząd do 1276 roku przeprowadził rozbudowę zamku. W latach 1270-1415 zamek, przy którym od 1386 roku istniał folwark, był siedzibą komturstwa bierzgłowskiego. Po bitwie pod Grunwaldem został przejściowo zajęty przez Polaków. W 1415 roku władze zakonne rozwiązały komturię bierzgłowską, dzieląc jej tereny pomiędzy toruńską i nieszawską.

Po 1466 roku zamek przeszedł na własność królów Polski. W 1520 roku król Zygmunt Stary zezwolił rajcom toruńskim na jego wykupienie. Do roku 1840 zamek będący własnością Torunia stopniowo popadał w ruinę.

W 1903 roku zamek wraz z przyległymi dobrami został nabyty przez rząd pruski. W 1911 roku podjęto prace nad jego rekonstrukcją w oparciu o wskazówki słynnego architekta i historyka sztuki Konrada Steinbrechta. Ostatecznej przebudowy zamku dokonano z inicjatywy Kurii Biskupiej Diecezji Chełmińskiej, która od 1929 roku dzierżawiła a w 1933 roku kupiła obiekt.

W czasie II wojny światowej zamek był ośrodkiem szkolenia Hitlerjugend.

Stojący na skarpie pradoliny Wisły pokrzyżacki zamek z kamienia i cegły należy do najstarszych na Ziemi Chełmińskiej. Do pięciobocznego zamku głównego droga wiedzie przez rozległe przedzamcze z trzema budynkami gospodarczymi. Do przedzamcza wjeżdżało się przez most prowadzący do wysokiej wieży bramnej a do zamku właściwego otoczonego podwójnym pierścieniem murów - przez most nad szeroką fosą.

Po II wojnie światowej do 1992 roku w zamku mieścił się Zakład Opieki Społecznej. W 1994 roku na mocy dekretu biskupa diecezji toruńskiej powołano Diecezjalny Dom Rekolekcyjny. 1 września 2001 roku rozpoczęło działalność Diecezjalne Centrum Kultury Zamek Bierzgłowski.

Ciekawostki krajoznawcze: gotycki zamek i park krajobrazowy z 25 gatunkami drzew (żywotnik, cis, daglezja); w parku - cmentarz rodzinny z XIX wieku; przy szosie do Bierzgłowa rośnie uznany za pomnik przyrody dąb szypułkowy o średnicy 418 cm.

Ozdobne płaskorzeźby umieszczone na tympanonie przedstawiające trzech rycerzy należą do najwybitniejszych europejskich dzieł ceramicznych z przełomu XIII i XIV wieku. Umieszczony powyżej nieodczytany do dziś napis stanowi zagadkę historyczną i jedną z tajemnic zamku.

Tympanon z ceramicznymi płaskorzeźbami

Wnętrze zamku

Diecezjalne Centrum Kultury dysponuje kaplicą z zabytkowymi organami koncertowymi, stylową salą konferencyjną, jadalniami. W pokojach hotelowych o wysokim standardzie może nocować 48 osób. Działa również dom wycieczkowy dla grup dziecięcych i młodzieżowych. W bierzgłowskiej warowni organizowane są m.in. spotkania rekolekcyjne, wystawy fotograficzne, warsztaty muzyczne, festiwale (np. Europejskie Spotkania Artystyczne), konferencje naukowe, szkolenia czy plenery plastyczne.

Dąb - pomnik przyrody

Dziedziniec warowni

99. **ZAROŚLE CIENKIE** - gmina Zławieś Wielka.

Okolicę wsi nadał w 1457 roku król Kazimierz Jagiellończyk radzie miejskiej Torunia. W kolejnych latach wieś z krótką przerwą (gdy około 1788 roku miasto na powrót stało się właścicielem majątku) należała kolejno do rodziny Lichtfuss, rodziny Windmuller i od 1923 roku do Feliksa Doruchowskiego herbu Niesobia.

Ciekawostki krajoznawcze: ruiny po dawnym dworze oraz park z 18 gatunkami drzew (w parku wyróżnia się lipa drobnolistna o średnicy 345 cm będąca pomnikiem przyrody); cmentarz ewangelicki z przełomu XIX/XX wieku.

100. **ZELGNO** - gmina Chełmża.

Pierwsza wiadomość pochodzi z 1328 roku, wtedy wielki mistrz krzyżacki Werner von Orseln przekazał Zegelin (Zelgno) toruńskim benedyktynkom. W 1526 roku król Zygmunt I Stary mocą przywileju nadał połowę wsi wraz z folwarkiem Jakubowi Rokuschowi (Rokuszowi). W roku 1667 wieś oraz folwark należały do wielkiego posiadacza ziemskiego, wojewody pomorskiego Ignacego Nostitz-Bąkowkiego. Kolejnymi właścicielami Zelgna byli: od 1707 roku sędzia ziemski malborski Bogusław Kitnowski, a po nim bracia Ignacy i Jan Kitnowscy, którzy w roku 1726 sprzedali część majątku Kazimierzowi Piwnickiemu. Piwnicki w ciągu pięciu lat scalił wieś i w roku 1752 roku majątek przekazał synowi, Walerianowi Józefowi Piwnickiemu. Drogą koligacji rodzinnych w 1792 roku Zelgno przeszło do Wojciecha Puttkamer-Kleszczyńskiego, który sprzedał wieś kapitanowi Carlowi Augustowi Truchsess. W 1885 roku do majątku Zelgno należał również folwark Bezdół. Wieś miała w tym czasie 299 mieszkańców. Cały majątek obejmował łącznie 731 ha ziemi.

Ciekawostki krajoznawcze: dwór murowany z końca XIX wieku; budynek dawnej pastorówki ewangelickiej z końca XIX wieku; przy drodze do Witkowa cmentarz ewangelicki z II połowy XIX wieku.

Dawna pastorówka

101. **ZĘBOWO** - gmina Obrowo.

Wieś na kartach historii pojawiła się w 1345 roku przy okazji sporu pomiędzy biskupem kujawskim a mieszczanami toruńskimi o granice posiadłości. W II połowie XVII wieku stanowiła własność Michała Mazowieckiego. Od 1708 roku dziedzicami majątku zębowskiego była znana i ceniona w regionie rodzina Nałęczów. W 1886 roku drogą publicznej licytacji majątek Zębowo nabyła Kazimiera Puzyna, córka Gustawa Zielińskiego, właściciela potężnego majątku Skępe.

Ciekawostki krajoznawcze: przy skrzyżowaniu dróg z Łążyna do Kuźnik, znajduje się cmentarz z pamiątkowym pomnikiem - krzyżem, postawionym ku pamięci ofiar epidemii cholery z 1858 roku. Cmentarzysko ciałopalne z II i III wieku n.e. (okres wpływów rzymskich) należy do ciekawszych w kraju.

Cmentarzysko ciałopalne

Pomnik ofiar epidemii cholery

Kem „Zielona Góra"

Dwór z II połowy XIX wieku; wokół dworu - park z 25 gatunkami drzew i 10 gatunkami krzewów; w kierunku Świętosławia, po prawej stronie drogi, zarośniete wzgórze kemowe - „Zielona Góra" - pomnik przyrody.

Kem - forma ukształtowania powierzchni ziemi w kształcie garbu, pagórka w wysokości od kilku do kilkunastu metrów i średnicy kilkuset metrów. Stożkowy lub z płaskim wierzchołkiem o stromych zboczach. Tworzą go warstwowo ułożone piaski, żwiry i mułki.

102. **ZŁAWIEŚ WIELKA** - siedziba gminy.

Kościół św. Stanisława Kostki

Wieś jako Bosendorff została wspomniana w źródłach w 1414 roku. W latach 1437-1438 była wsią czynszową w komturstwie toruńskim. Od połowy XV wieku do 1772 roku stanowiła część ogromnego latyfundium należącego do rady miejskiej Torunia.

W okresie rozbiorowym majątek miasta został przejęty przez skarb państwa pruskiego, który poszczególne folwarki wydzierżawiał.

Ciekawostki krajoznawcze: kościół neoromański p.w. św. Stanisława Kostki wzniesiony został latach 1896-1898; dawny cmentarz ewangelicki z końca XIX wieku, częściowo zniwelowany i wykorzystany jako parafialny; budynek dawnej stacji kolejowej z początku XX w.

103. **ZŁOTORIA** - gmina Lubicz.

Około 1240 roku osada leżąca na ziemi dobrzyńskiej należała do biskupów kujawskich. W 1262 roku książę dobrzyński Kazimierz zezwolił biskupowi kujawkiemu Michałowi Wolimirowi na lokowanie wsi Zlottorya na prawie niemieckim. Biskup scedował lokację na komesa Alberta a ten z kolei na mieszczan toruńskich - Heymana i Mikołaja. W latach 1329-1343 ziemia dobrzyńska wraz ze Złotorią należała do Krzyżaków. W roku 1363 rycerz Dobiesław nabył wójtostwo w Złotorii wraz z prawem warzenia i szynkowania piwa oraz pobierania cła od spławianego rzeką Drwęcą piwa.

Panorama Złotorii

W 1343 roku król Kazimierz Wielki rozpoczął w widłach rzek Wisły i Drwęcy budowę zamku. Po jego śmierci w 1370 roku prawa do zamku i ziemi dobrzyńskiej uzyskał mocą testamentu książę Kazimierz szczeciński. W 1374 roku zamek został opanowany przez awanturniczego księcia gniewkowskiego Władysława Białego. Pod koniec 1376 roku książę Kazimierz szczeciński oraz starosta Wielkopolski Sędziwój z Szubina oblegali Władysława Białego w Złotorii. Zamek został zdobyty ale

w wyniku rany otrzymanej podczas oblężenia zamku, 2 stycznia 1377 roku na zamku w Bydgoszczy zmarł Kaźko szczeciński (słupski). W 1391 roku książę Władysław Opolski oddaje za 50 tysięcy florenów węgierskich Ziemię Dobrzyńską, w tym i zamek, w zastaw zakonowi krzyżackiemu. W roku 1404, po podpisaniu pokoju w Raciążku Złotoria z ziemią Dobrzyńska powraca do Polski. W 1409 roku szturm wojsk zakonnych na warownię zakończył wojnę polsko-krzyżacką. Broniony przez nieliczną załogę zamek został zdobyty. W roku 1411 na polach pod Złotorią (Kępa Bazarowa) został podpisany I pokój toruński. Zamek w Złotorii nie został odbudowany pomimo wydanego w 1423 roku wyroku przez Zygmunta Luksemburskiego korzystnego dla Korony. Część cegły została przeznaczona na budowę wieży kościelnej kościoła św. Janów w Toruniu.

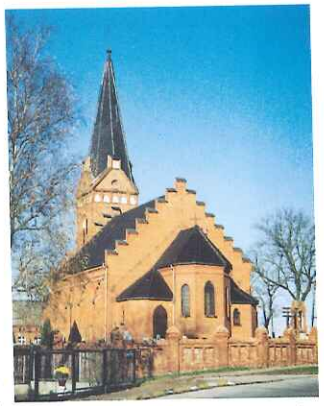

Kościół św. Wojciecha

Do naszych czasów przetrwała część wieży mieszkalnej, część murów obwodowych, zasypane piwnice zbudowane z cegły i kamienia polnego.

Romantyczne ruiny zamku oraz ciekawa historia tego miejsca inspirowały luminarzy polskiej kultury, np. Józef Ignacy Kraszewski zamieszcza opis oblężenia zamku w 1374 roku w powieści „Biały Książę" a Henryk Sienkiewicz w powieści „Krzyżacy" Złotorię obiera za miejsce śmierci matki Danusi Jurandówny. Ruinami zamku zainteresował się spędzający na Kujawach wakacje w 1825 roku Fryderyk Chopin. Jan Matejko przebywając w 1877 roku w Toruniu również odwiedził malownicze ruiny.

Ruiny zamku

Ciekawostki krajoznawcze: neogotycki kościół parafialny św. Wojciecha z 1904 roku, wzniesiony w miejscu rozebranego w 1807 roku przez wojska francuskie drewnianego kościoła; w widłach rzek Wisły i Drwęcy ruiny królewskiego zamku z 1343 roku wybudowanego przez Kazimierza Wielkiego. Rzeka Drwęca, od roku 1961 rezerwat ichtiofaunistyczny; ochronie gatunkowej podlega pstrąg potokowy, łosoś, certa i troć wędrowna. Obok mostu po prawej stronie Drwęcy znajduje się filia Muzeum Etnograficznego w Toruniu.

Widok przez Wisłę na ruiny zamku

Gospodarstwo Agroturystyczne Adama Siałkowskiego w Grabowcu

AGROTURYSTYKA

KUJAWSKO-POMORSKA IZBA ROLNICZA
BIURO INFORMACJI AGROTURYSTYCZNEJ
z siedzibą w Przysieku, 87-134 Zławieś Wielka
tel. 0-56 678 9241

Gospodarstwa Agroturystyczne

1. ul. Ciechocińska 8, 87-103 Brzoza k.Torunia
   tel. (0-56) 622 92 53; 622 94 10; www.bugajski.pl
2. Tomasz Gembicki
   Mirakowo 33, 87-140 Chełmża; tel. (0-56) 675 73 78
3. Robert Bugajski
   ul. Kowalewska 30, 87-122 Grębocin
4. Adam Siałkowski
   Grabowiec 59, 87-162 Lubicz
5. AGROFOOD S.A.
   Stadnina koni
   ul. Słoneczna 2, Grabowiec
   87-162 Lubicz;
   www.stadnina.com
6. Barbara Sobocińska
   Józefowo 33, 87-162 Lubicz
7. Aldona i Jerzy Sójka
   Mierzynek 16, 87-162 Lubicz
8. Maciej Stark
   Mierzynek 18, 87-162 Lubicz
9. Łucja i Józef Ciuruś
   Toruński Klub Jazdy Konnej
   ul. Wieżowa 1, Kaszczorek,
   87-100 Toruń, tel. (0-56) 648 31 04
10. *„Jurewo"*
    ul. Leśna 15, Czarne Błoto,
    87-134 Zławieś Wielka
    tel. (0-56) 674 18 32
11. *„Stajnia w Czarnym Błocie"*
    Czarne Błoto 74a,
    87-134 Zławieś Wielka
    tel. (0-56) 674 18 69
12. *„Pod Lipą"*
    Pędzewo 9, 87-134 Zławieś Wielka
    tel. (0-56) 678 04 35
13. *„Stary Dwór"*
    D. i L. Warmbierowie
    Skłudzewo, 87-134 Zławieś Wielka

AGROFOOD SA, Stadnina Koni - kryta ujeżdżalnia

Kaszczorek, Gospodarstwo Agroturystyczne Ł. i J. Ciuruś

Sąsieczno

Majowy Rajd Konny zorganizowany przez Toruński Klub Jazdy Konnej w 2006 roku

Starostwo Powiatowe
Szosa Chełmińska 30/32, 87-100 Toruń
tel. +48 (0-56) 660 83 00
fax +48 (0-56) 660 83 00 w. 209
e-mail: starostwo@powiattorunski.pl
www.powiattorunski.pl

Urząd Miasta Chełmża
ul. Hallera 2, 87-140 Chełmża
tel. +48 (0-56) 675 22 91
fax +48 (0-56) 675 21 22
e-mail: um@chelmza.pl
www.chelmza.pl

Urząd Gminy Chełmża
ul. Wodna 2, 87-140 Chełmża
tel. +48 (0-56) 675 60 76
fax +48 (0-56) 675 60 79
e-mail: info@gminachelmza.pl
www.gminachelmza.pl

Urząd Gminy Czernikowo
ul. Słowackiego 12, 87-640 Czernikowo
tel. +48 (0-56) 678 23 88, (0-54) 287 50 01
tel./fax +48 (0-54) 287 50 13
e-mail: info@czernikowo.pl
www.czernikowo.pl

Urząd Gminy Lubicz
ul. Toruńska 21, 87-162 Lubicz
tel. +48 (0-56) 678 21 28, 678 21 99, 678 22 15
tel./fax +48 (0-56) 678 21 22
e-mail: info@lubicz.pl
www.lubicz.pl

Urząd Gminy Łubianka
Aleja Jana Pawła II nr 8, 87-152 Łubianka
tel. +48 (0-56) 678 82 17, 678 82 18
fax +48 (0-56) 678 82 19
e-mail: gmina@lubianka.pl
www.lubianka.pl

Urząd Gminy Łysomice
ul. Warszawska 8, 87-148 Łysomice
tel. +48 (0-56) 678 32 22
fax +48 (0-56) 678 35 05
e-mail: sekretariat@lysomice.pl
www.lysomice.pl

Urząd Gminy Obrowo
87-126 Obrowo
tel./fax +48 (0-56) 678 60 22
e-mail: obrowo@obrowo.pl
www.obrowo.pl

Urząd Gminy Wielka Nieszawka
ul. Toruńska 12, 87-165 Cierpice
tel./fax +48 (0-56) 678 12 12, 678 10 93
e-mail: wlkniesz@wielkanieszawka.lo.pl

Urząd Gminy Zławieś Wielka
ul. Handlowa 7, 87-134 Zławieś Wielka
tel. +48 (0-56) 678 09 13
fax +48 (0-56) 678 02 08
e-mail: ugzlawies@wp.pl
www.region.powiattorunski.pl/zlawieswielka.pl

Kaszczorek, kulig zorganizowany przez Gospodarstwo Agroturystyczne J.t. Ciuruś

Aktualne informacje o bazie hotelowej, gastronomicznej, instytucjach i urzędach oraz imprezach turystycznych znajdują się na stronach internetowych Starostwa Powiatowego, Urzędów Gmin, Ośrodka informacji Turystycznej, Oddziale Miejskim PTTK i Lokalnej Organizacji Turystycznej Toruń. Wymienione organy udzielają również informacji telefonicznej.

STAROSTWO POWIATOWE
Wydział Promocji i Rozwoju
87-100 Toruń, Szosa Chełmińska 30/32
tel. +48 56 660 83 00 w. 207, 257
e-mail:promocja@powiattorunski.pl
www.powiattorunski.pl
poniedziałek-piątek 9-15

LOKALNA ORGANIZACJA TURYSTYCZNA TORUŃ
87-100 Toruń, ul. Wały gen. Sikorskiego 8
tel. +48 56 652 79 19
e-mail: lot@lottorun.eu
www.lottorun.eu
poniedziałek-piątek 10-14

Lokalna Organizacja Turystyczna Toruń jest samodzielnym stowarzyszeniem przedsiębiorców i jednostek zajmujących się turystyką.

Lokalna Organizacja Turystyczna tworzy wizerunek Torunia i jego okolic. LOT przygotowuje i publikuje materiały promocyjne, organizuje konferencje, szkolenia i targi. Przeprowadza analizy statystyczne i marketingowe z zakresu turystyki. Gromadzi i upowszechnia ofertę turystyczną Torunia oraz najbliższych jego okolic.

ODDZIAŁ MIEJSKI PTTK
87-100 Toruń, ul. Piekary 41
tel. +48 56 622 29 21
BIURO OBSŁUGI RUCHU TURYSTYCZNEGO PTTK
87-100 Toruń, pl. Rapackiego 2
tel. +48 56 622 49 26; fax +48 56 622 82 28
e-mail: biuro.om@pttk.torun.pl
www.pttk.torun.pl
poniedziałek-piątek 9-15

OŚRODEK INFORMACJI TURYSTYCZNEJ w TORUNIU
87-100 Toruń, Rynek Staromiejski 25
tel. +48 56 621 09 31, 651 08 12
fax +48 56 621 09 30
e-mail: it@it.torun.pl
www.it.torun.pl
Ośrodek udziela informacji:
poniedziałek 9-16
wtorek-piątek 9-18
sobota 9-16
niedziela (V-VIII) 9-13

Barbarka

www.powiattorunski.pl
www.lottorun.eu
www.pttk.torun.pl